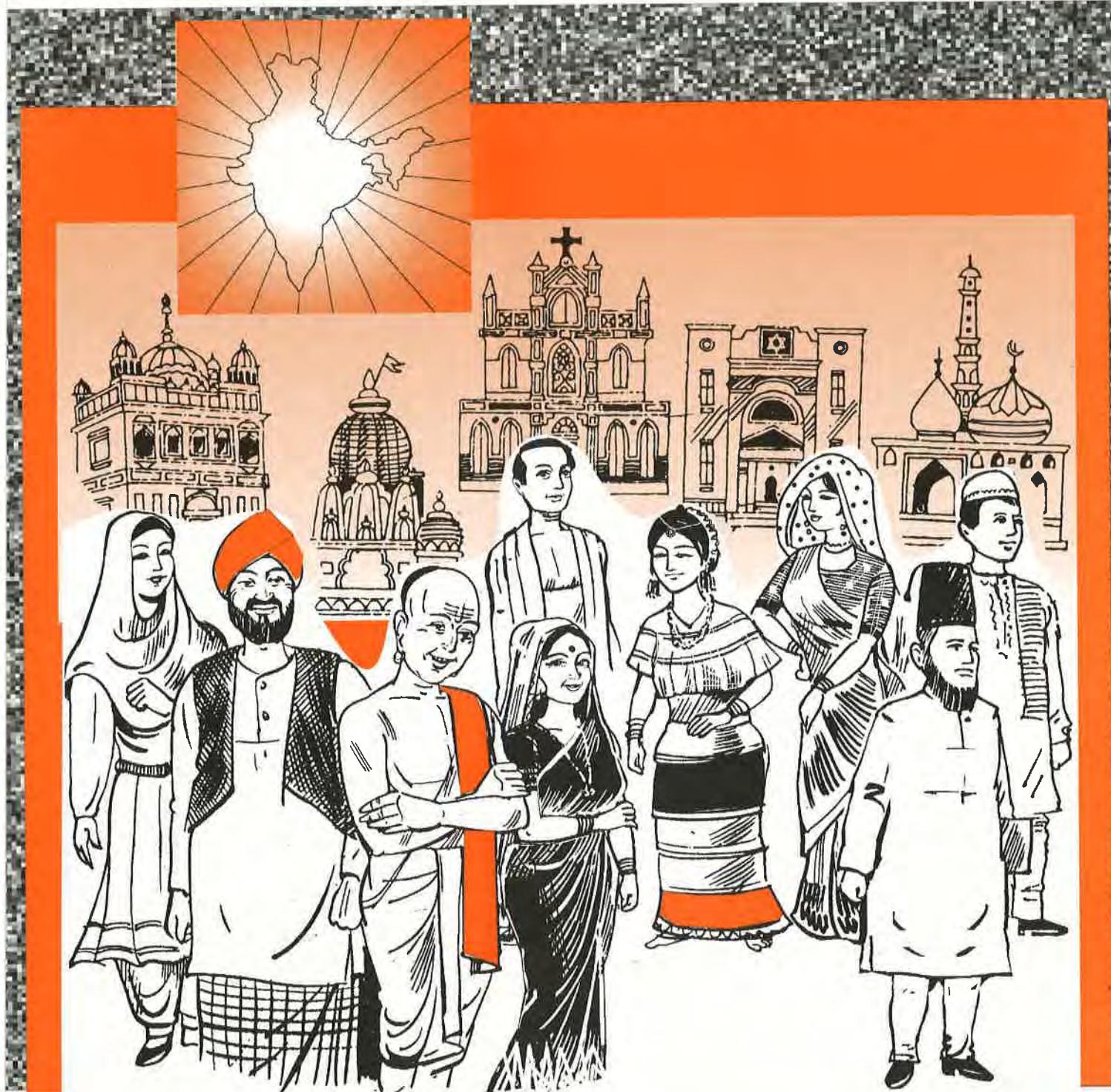

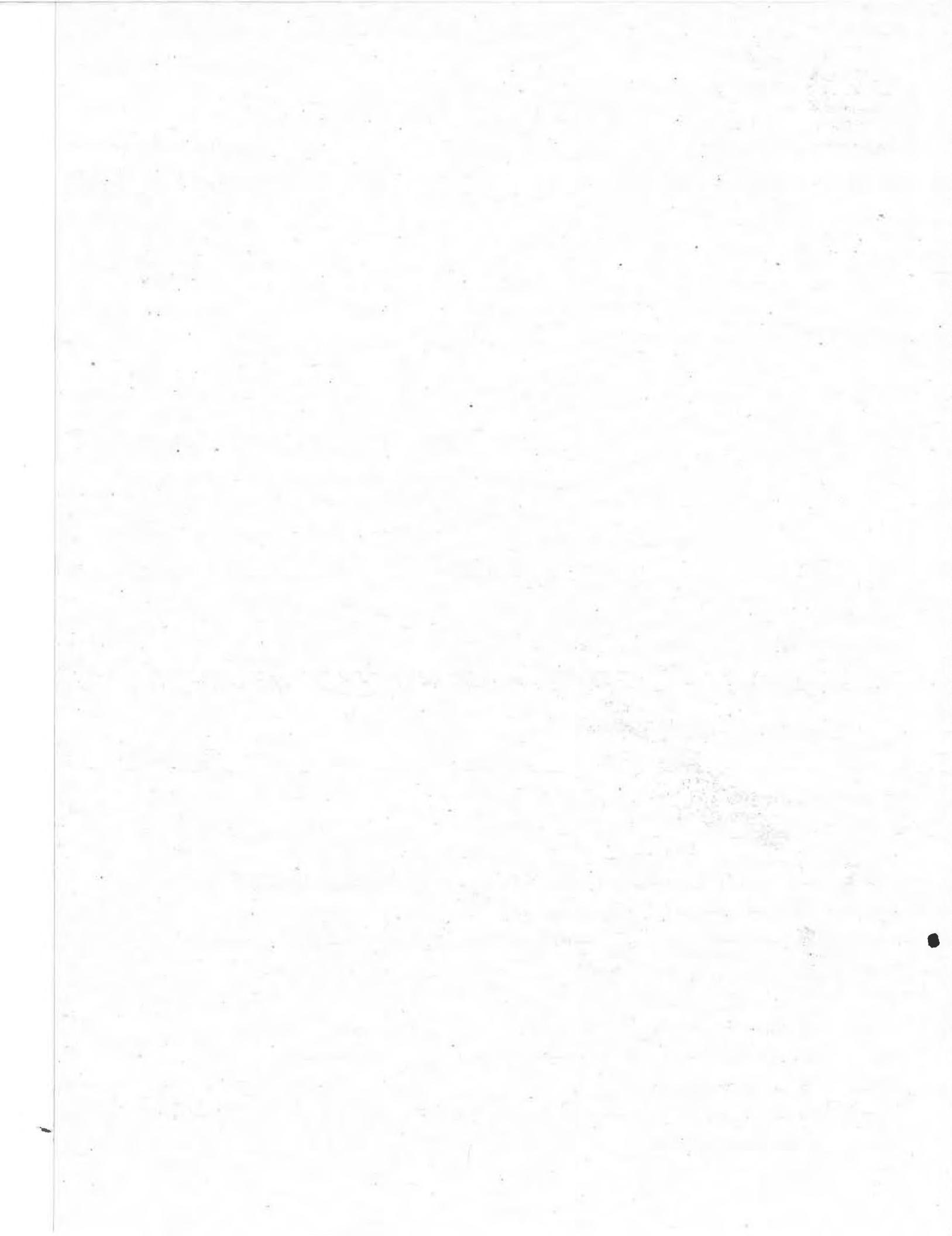
यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 285

विविधतेतील एकता

१. भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक जडण्ठडण

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
ज्ञानगंगा घरोदयी
मुक्त विद्यापीठ

HIS 285

विविधतेतील एकता

पुस्तक पहिले

भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक जडणघडण

लेखक : डॉ. प्रभाकर देव, डॉ. ना. गो. भवरे

घटक १ : भारतीय संस्कृतीची जडणघडण	१
घटक २ : भारतीय संस्कृतीचे पुरातत्त्वीय समालोचन	११
घटक ३ : वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीतील आदान-प्रदान	२६
घटक ४ : भारतातील सामाजिक संस्थांचा विकास	३५
घटक ५ : ग्रामरचना आणि समाजव्यवहार	५२
घटक ६ : लोकसंस्कृतीतील धर्माचरण	६६
घटक ७ : लोकाचार आणि लोकाविष्कार	८०

यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)	श्रीमती शिवरंजनी पांडे	श्री. प्रदीप कर्णिक
संचालक	अधिव्याख्याती	डी. जी. रुपरेल महाविद्यालय
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	माटुंगा रोड, स्टेशनसमोर, माहीम
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	मुंबई १६
डॉ. अनंत जोशी	डॉ. प्रमोद वियाणी	डॉ. श्रीपाद भा. जोशी
संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	अधिव्याख्याता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा	कृष्णकुंज, खेरे टाऊन
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	धरमपेठ, नागारू ४४० ०१०
डॉ. नारायण चौधरी	डॉ. अनुराधा देशमुख	प्राचार्य प्रभाकर बागले
प्रपाठक	प्रमुख, विद्यार्थी मूल्यापन तंत्रज्ञान केंद्र	कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	मनमाड, जि. नाशिक ४२३ १०४
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	नाशिक	डॉ. सदानंद मोरे
श्री. दादासाहेब मोरे	श्री. नामदेवराव शिंदे	प्राध्यापक व प्रमुख
अधिव्याख्याता	सहायक संचालक	संत ज्ञानदेव अध्यासन, पुणे विद्यापीठ
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	विभागीय व अभ्यासकेंद्रे व्यवस्थापन केंद्र	गणेशखिंड, पुणे ४११ ००७
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	डॉ. प्रभाकर देव
श्री. उमेश राजदेरकर	डॉ. शशी गायकवाड	रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड
अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे	अधिव्याख्याती, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	डॉ. किरण चिंते.
विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	निर्माती, मुंबई दूरदर्शन केंद्र, वरळी, मुंबई

अभ्यासक्रम समिती

डॉ. ना. गो. भवे	प्रा. डॉ. अरुण कुंभारे	डॉ. र. ना. वरखेडे
माजी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	राज्यशास्त्र विभाग, नगर कॉलेज	संचालक, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
डॉ. मु. ब. शहा	अहमदनगर	य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२
निवृत्त प्राध्यापक	डॉ. रामकृष्ण मेटकर	डॉ. नारायण चौधरी
जयंहिंद कॉलेज, धुळे	माजी प्राचार्य, सिन्नर कॉलेज	प्रपाठक, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
	सिवार	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

लेखक

संपादन समिती

डॉ. प्रभाकर देव	डॉ. र. ना. वरखेडे	प्रा. डॉ. अरुण कुंभारे
निवृत्त प्राध्यापक	संचालक, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	राज्यशास्त्र विभाग, नगर कॉलेज
पीपल्स कॉलेज, नांदेड	य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२	अहमदनगर
डॉ. ना. गो. भवे	डॉ. ना. गो. भवे	प्रा. विजय काचेरे
माजी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	माजी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	लासलगाव

अभ्यासक्रम संयोजक

श्रेयनिर्देश

श्री. उमेश राजदेरकर	कॅम्पस डायव्हर्सिटी इनिशिएटिव
अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	फोर्ड फांडेशन
	नवी दिल्ली

First edition developed under DEC development grant.

- © २००२, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- प्रथम प्रकाशन : ऑक्टोबर २००२
- प्रकाशन क्रमांक : ११७३
- मुख्यपृष्ठ : श्री. ज्ञानेश बेलेकर
- अक्षर जुल्ही : अक्षर डी.टी.पी. युनिट, शिवाजी चौक, नाशिक
- पुनर्मुद्रण : ऑगस्ट ०५, जून ०६, फेब्रु. ०७, एप्रिल ०७, एप्रिल ०८, डिसें. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोवेंबर ०९, मे १०, ११, १२, ऑगस्ट १३
- मुद्रक : ओरिंटल प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जि. ठाणे.
- प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२
- ISBN 81-8055-036-2

(HIS 285-1)

कुलगुरुंचे मनोगत

बी. ए. पदवी शिक्षणक्रमातील पहिली दोन वर्षे तुम्ही यशस्वीपणे पूर्ण केलीत त्यासाठी तुमचे हार्दिक अभिनंदन ! ‘विविधतेतील एकता’ हा एक अतिशय महत्त्वाचा अभ्यासक्रम आहे. आपल्या भारतात निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळ्या धर्माचे, जातीचे व वंशांचे लोक राहतात. दैनंदिन व्यवहारात आणि आपल्या मर्यादित कौटुंबिक व सामाजिक समूहात हे लोक निरनिराळ्या भाषा बोलतात, त्यांचे पोशाख, राहणीमान, उत्पन्नाची साधने, उत्सव, सणवार, कलाकल्पना, रीतीभाती यामध्ये सर्वत्र विविधता आढळते. किंहबुना, अनेक सामाजिक गटांत आपापली न्यायव्यवस्था आणि सामाजिक संबंधांची कडक नियमव्यवस्था आढळून येते. इतक्या विविध पातळीवरील भिन्नता असूनही हे सर्व समाजगट आधी भारतीय आहेत आणि नंतर मराठी, गुजराती, हिंदी, बंगाली किंवा हिंदू, मुस्लीम, खिश्चन असतांत. अशा प्रकारच्या विविधतेतही आपल्या राष्ट्रीय जीवनात जो एकजिनसीणा आढळतो, त्याचे मर्म या अभ्यासक्रमातून तुम्हांला उलगडेल. भाषिक किंवा वांशिक दंगली घडविणाऱ्या समाजकंटकांचा प्रतिवाद करण्याची बौद्धिक क्षमता या अभ्यासक्रमामुळे वाढेल, असा मला विश्वास वाटतो. भारतीय राज्यघटनेने सर्व धर्मपंथांना आपले स्वातंत्र्य बहाल केले आणि प्रशासकीय शासनव्यवहाराची चौकट मात्र धर्मनिरपेक्ष ठेवली आहे. व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या विकासाला वाव देणारे ‘संविधान’ हे आपल्या सर्व धर्मातील राजकीय व सांस्कृतिक जीवनातला फार मोठा ठेवा आहे, ह्याचेही भान देणारा हा अभ्यासक्रम आहे.

इतिहासाचा अभ्यास म्हणजे केवळ राजकीय लढायांचा अभ्यास नसतो. राष्ट्रीय अस्मितेच्या इतिहासात देशातील कानाकोपन्यातील व्यक्तीचे, जातीजमातीचे अनाम योगदान असते. राष्ट्राच्या पुनरुत्थानाचे स्वप्न घेऊन ज्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक विचार प्रणाली जन्माला येतात त्या लोकमानसात कशा आणि कितपत रुजतात यावरच राष्ट्राचे नवनिर्माण अवलंबून असते. प्रस्तुत अभ्यासात तुम्हांला आपल्या देशातील अशा विविध राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक चळवळीचा, त्यापाठीमागील विचार प्रणालींचा परिचय होईल. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि मुंबईपासून कलकत्त्यापर्यंत अनेक प्रांतांत विभागल्या गेलेल्या आपल्या देशाचे राष्ट्रीय ऐक्य आणि सामाजिक सलोखा राखण्याचे अनेविध मार्गाही तुम्हांला या अभ्यासक्रमातून स्पष्ट होणार आहेत. अप्रत्यक्षपणे, तुमचे व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक जीवन संस्कारित करण्यासाठी हा अभ्यासक्रम तुम्हांला उपयोगी ठरेल असा विश्वास वाटतो.

आपण सर्व भारताचे नागरिक आहोत; पण आपले ‘भारतीयत्व’ कशात आहे याची नेमकी जाण आपल्याला असतेच असे नाही. ह्या अभ्यासक्रमातून ही जाण वाढेल असा मला विश्वास वाटतो. राष्ट्रीयत्वाच्या आणि सांस्कृतिक एकात्मतेच्या विविध बांजूचे ज्ञान आपल्याला होईल; ते आपण प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारात उपयोगात आणा आणि या देशाची सांस्कृतिक श्रीमंती वाढेल अशा दृष्टीने नागरी जीवन समृद्ध करा ही शुभेच्छा !

विविधतेतील एकता (HIS 285)

प्रस्तावना

‘विविधतेतील एकता’ हा भारतीय समाज आणि संस्कृतीवर आधारित अभ्यासक्रम बी. ए. शिक्षणक्रमात अंतर्भूत करण्यात आला आहे. या अभ्यासक्रमात भारतातील सर्व प्रकारची विविधता आणि त्या विविधतेच्या मुळाशी असलेल्या एकतेच्या सूत्रावर भर देण्यात आला आहे. हा अभ्यासक्रम प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंतच्या भारतीय जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारा असून त्याची विभागणी प्रत्येकी दोन श्रेयांकांच्या तीन पुस्तकांत करण्यात आली आहे.

पहिल्या पुस्तकात भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिकीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करण्यात आला आहे. सामाजिक वारशाच्या दृष्टीने विविधता निर्माण करणारे अनेक घटक आहेत. त्यापैकी वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीच्या संघर्ष आणि समन्वयातून निर्माण झालेल्या ‘भारतीय संस्कृती’ची वैशिष्ट्ये या पुस्तकात अभ्यासायची आहेत. विसाव्या शतकात सिंधू नदीचे खोरे आणि अन्यत्र झालेल्या उत्खननांमधून एका समुद्र संस्कृतीचा शोध लागला. त्याच्या अनुंगाने वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीतील आदानप्रदानाचा परामर्श घेतला आहे. प्राचीन काळापासून भारतातील समाज संघटनाला प्रारंभ झाला. काळाच्या गरजेनुसार वेगवेगळ्या सामाजिक संस्था कार्यरत झाल्या. विवाहसंस्था आणि कुटुंबसंस्था या दोन अतिप्राचीन सामाजिक संस्था आहेत. त्यांच्या अखंड अस्तित्वातून मानवी जीवनाची चार टप्प्यांत विभागणी करणारी आश्रमपद्धती, श्रमविभाजनावर आधारित चातुर्वर्ण व्यवस्था आणि तिच्यातून सिद्ध झालेली जातिसंस्था यांची ओळख येथे करून दिलेली आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार प्रकारच्या जीवनमूल्यांना ‘पुरुषार्थ’ असे म्हटले गेले. त्याचप्रमाणे सुसंस्कृती, सुसंस्कारी माणसे सतत लाभावीत या दृष्टीने विविध संस्कारांचे महत्त्व रुजविण्यात आले, त्यांचीही ओळख आपल्याला होईल.

अतिप्राचीन काळापासून भारतात खेड्यांची स्थापना झाली. त्यांच्या स्वावलंबनाच्या दृष्टीने अलुते आणि बलुते पद्धतीचे फार मोठे योगदान लाभले. वतन आणि वतनदारीने ग्रामसंघटन होण्यासाठी हातभार लावला. भारतातील वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रामरचनेमुळे सर्व जातिधर्मीय माणसे परस्पर सहकायाने, सलोख्याने आणि एकत्रितपणाने राहात आलेले आहेत. अलुते-बलुते पद्धतीमुळे जातिधर्मीय विविधता असूनही समाज व्यवहारात एकजिनसीपणा निर्माण झाला होता. भारतात प्रत्येक जातिधर्माच्या अनेक ग्रामदेवता आहेत. स्त्रिया, मुले, गुरुदोरे यांच्या संरक्षण संवर्धनाची काळजी वाहणाऱ्याही अनेक ग्रामदेवदेवता आहेत. त्यांच्या उपासना पद्धतीतील एकता आणि विविधता हाही आपल्या अभ्यासाचा विषय आहे. भारतीय संस्कृतीचे खेरे आणि नितळ दर्शन आपल्याला लोकसंस्कृतीत घडते. तिचे रूपविशेष जाणून घेणे म्हणजेच व्यापक अर्थाने भारतीय संस्कृतीचा गाभा समजून घेणे होय. या भूमिकेवरून या पुस्तकाच्या शेवटी लोकाचाराचे, लोकाविष्काराचे व लोकसाहित्याचे विवेचन केलेले आहे.

दुसऱ्या पुस्तकात भारतातील धार्मिक विविधतेचा आणि त्यातील एकतेचा वेध घेण्यात आला आहे. आपल्या देशात प्राचीन काळापासून प्रत्येक व्यक्तीला उपासनास्वातंत्र्य मिळाले. भारताच्या भिन्न भिन्न प्रदेशात अनेक संत, महात्मे, थोर पुरुष होऊन गेले. त्यांच्या कार्याची ओळख आपल्याला होईल. काहीनी आपले पंथ किंवा संप्रदाय स्थापन केले. त्यामुळे धार्मिक क्षेत्रात सर्व प्रकारची विविधता निर्माण झाली. वर वर भिन्न वाटणारे

पंथ किंवा संप्रदाय मुळात साधार्ययुक्त कसे आहेत याचे विवेचन या पुस्तकात केले आहे. भारतीय लोकमानसात सण, उत्सव, यात्रा यांना अतिशय महत्त्व असते, त्यांचा परिचय या पुस्तकात करून देण्यात आला आहे, भारतात हिंदुधर्म त्याचप्रमाणे बौद्ध, जैन, शीख, इत्यादी धर्मपंथांचा विकास झाला तसेच ब्रिस्ती, पारशी, यहुदी, इस्लाम, सूफी संप्रदायं हे बाहेरून आलेले धर्मपंथही भारतात रुजले. या सर्व धर्मीयांचे अनुयायी आपल्या देशात गुण्यागोविदाने नांदत आहेत. संतांच्या धार्मिक-आध्यात्मिक कार्याप्रमाणे त्यांच्या साहित्याचाही भारतीय समाज जीवनावर फार मोठा प्रभाव पडला. एकोणिसाब्या शतकात ब्रिटिश राजवटीत ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, सत्यशोधक समाज, थिअॅसॉफिस्ट सोसायटी, रामकृष्ण मिशन, इत्यादी संस्थांनी धर्मजागृतीचे महत्त्वाचे कार्य केले. त्यांची ओळख या पुस्तकात आपल्याला होईल. कबीर, मीराबाई, नरसी मेहता, त्याचप्रमाणे ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास आदी संतमंडळीच्या कार्याचे वगेळेपण जाणून घेणे हा आपल्या अभ्यासाचा विषय या पुस्तकात मांडलेला आहे. भारतातील सण-उत्सव विशिष्ट जातीधर्माशी निगडित असले तरी त्यांच्यात बन्याच ठिकाणी सर्वधर्मीय आनंदाने सहभागी होतात. त्यातून विविधतेतील एकतेचे मनोज्ञ दर्शन घडते.

तिसऱ्या पुस्तकात भारताच्यां सामाजिक पुनर्बाधिणीच्या संदर्भात विचार करण्यात आला आहे. ब्रिटिश राजवटीमुळे भारतीय प्रबोधनाची पार्श्वभूमी तयार झाली. एकोणिसाब्या शतकात वेगवेगळ्या सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींना चालना मिळाली आणि अनेक समाजसुधारक उदयाला आले. त्यांच्या विविधांगी कार्यामुळे सामाजिक पुनर्बाधिणी कशी झाली याचे विवेचन करण्यात आले आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगेचच भारतीय राज्यघटना निर्माण झाली. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याचा आशय काय आहे, त्याच्यातील बदल आणि घटनादुरुस्त्यांचे स्वरूप तसेच त्याची नैतिकता आणि वैधानिकता यांचा शोध या पुस्तकात घेण्यात आला आहे. भारताच्या प्राचीन काळापासून स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंतच्या ‘विविधतेतील एकते’चे स्वरूप आपल्याला पूर्णपणे स्पष्ट व्हावे म्हणून शेवटी स्वतंत्र भारतातील सामाजिक न्यायाच्या चळवळींची माहिती देण्यात आली आहे. त्या निमित्ताने जुने आर्थिक प्रश्न, नवे आर्थिक धोरण, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन, कामगार संघटना, विज्ञान संस्कृती, प्रसारमाध्यमे, इत्यादी संलग्न विषयांची चर्चा करण्यात आली आहे. भारतीय लोकमानसातील ऐहिकतेचे स्वरूप समजून घेताना नास्तिकवाद, निरीश्वरवाद, धर्मनिरपेक्षता, सर्वधर्मसमभाव, हे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत, त्यांचा परामर्श घेऊन भारतीय समाजाची ‘विश्वधर्माकडे वाटचाल’ कशी सुरु झाली आहे, याचाही निर्देश केलेला आहे.

पुस्तक पहिले

भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक जडणघडण

प्रास्ताविक

या पुस्तकात एकंदर सात घटक आहेत. पहिल्या घटकात संस्कृतीची व्याख्या आणि स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. त्यात प्रामुख्याने सांस्कृतिक वारशाचा अर्थ आणि स्वरूप विशद केले आहे. प्राचीन काळापासून भारतात द्रविडपूर्व वैदिक आणि वैदिकेतर यांच्यातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक समन्वय आणि सरभिसळ; तसेच त्यातून उदय पावलेल्या बहुरंगी व. विविधतेने नटलेल्या एका भारतीय संस्कृतीचा वारसा कसा चालत आला आहे यावर ओझरता प्रकाश टाकला आहे. दुसऱ्या घटकात सिंधू नदीच्या खोल्यात आणि इतर ठिकाणी झालेल्या उत्खननातून प्रकाशात आलेल्या संस्कृतीच्या अवशेषांचा आढावा घेण्यात आला आहे. या अवशेषांवरून वैदिकांच्या आगमनाअगोदर एक समुद्ध आणि पुष्कळ प्रमाणात एकजिनसी वैदिकेतर संस्कृती भारतात नांदत होती, हे स्पष्ट होते. तिसऱ्या घटकात वैदिक आणि वैदिकेतर या दोन भिन्न संस्कृतीमध्ये कसे आदानप्रदान झाले आणि त्यातून एक नवी मिश्र संस्कृती (भारतीय संस्कृती) कशी निर्माण झाली याची चर्चा करण्यात आली आहे. हे आदानप्रदान धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांत झाले. चौथ्या घटकात भारतातील सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतात वर्ण आणि जातिसंस्थेभोवती समाज संघटन झाले. त्यांच्यातील पृथगात्मतेला एकत्र सांधणारी तत्त्वे म्हणून कुटुंब, विवाहसंस्था, आश्रमपद्धती, पुरुषार्थ कल्पना, कौटुंबिक संस्कार यंत्रणा, इत्यादी सांस्कृतिक दुव्यांनी समाजाचे कधीही विघटन होऊ दिले नाही. एकेकाळी अनुलोम विवाहांनी सामाजिक अभिसरण केले. आता आंतरजातीय विवाह हेच कार्य करीत आहेत. समाजापासून काही घटकांना विभक्त करणारी अस्पृश्यतेची रुढी भारतीय राज्यघटनेने नष्ट केली आहे. तसेच शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि व्यवसायमुक्तीच्याद्वारे समाजातील सर्वांना जातीयतेची बंधने ओलांडून नोकरी आणि व्यवसायात प्रगती करण्याची संधीही भारतीय राज्यघटनेने उपलब्ध करून दिली आहे. त्यामुळे नव्या सामाजिक रचनेते भारतीय समाज अधिक एकात्म होण्यास कसा प्रारंभ झाला आहे, याचा परामर्श घेतला आहे. पाचव्या घटकात भारतात ग्रामनिर्मिती कशी झाली आणि ग्रामव्यवहार कसे चालतात याचे विवेचन केलेले आहे. प्राचीन काळापासून भारत खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. जुन्या काळात प्रवास आणि परिवहनातील अडचणीमुळे ग्रामव्यवस्था स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी असणे स्वाभाविक झाले. त्यानुसार प्रमुख उत्पादक असलेल्या शेतकऱ्याला केंद्रस्थानी ठेवून त्याच्या दैनंदिन कामात लागणाऱ्या सेवा, अवजारे आणि जीवनावश्यक वस्तू गावातच तयार करून पुरविणारा अलुते-बलुतेदारांचा वर्ग निर्माण झाला. सर्वाधिक महत्वाची बाब म्हणजे ग्रामजीवनात पारंपरिक विविधता असली तरी ग्रामव्यवस्थेतील मानपान, वतनदारी, बलुतेदारी, ग्रामरक्षणाच्या कल्पना आणि न्याय व्यवस्था यांच्यामुळे ग्रामएकता, ग्रामाभियान आणि परस्परावलंबन वाढायला साहाय्य झाले. यातून भारतीय खेडी स्वयंपूर्ण कशी बनली याचे विवेचन केले आहे. सहाव्या घटकात भारतीय माणसाच्या मनावर अधिराज्य करणाऱ्या विविध देवदेवतांची थोडक्यात ओळख करून दिली असून त्यांच्या उपासना पद्धतींचा परिचय करून दिला आहे. प्राचीन काळापासून आपला समाज धार्मिक प्रवृत्तीचा झाला. त्याने आपल्या जीवनात धर्मालाच सर्वोच्च स्थान दिले, म्हणून 'धर्म'ची संकल्पना पुरेशा विस्ताराने स्पष्ट केली आहे. सातव्या घटकात भारतातील 'लोकसंस्कृती'वर लक्ष केंद्रित केले असून आचारधर्म 'लोकाचार' कसा बनतो याची माहिती सांगितली आहे. लोककला आणि लोकसाहित्य हा एक प्रकारचा प्रबळ सांस्कृतिक लोकाविष्कार कसा असतो, या दृष्टीने विवेचन केले आहे. ज्या 'विविधतेतील एकते'चा तुम्ही अभ्यास करीत

आहात तिचा मूलाधार म्हणजे भारतीय संस्कृती होय. तिची व्यापकता तुमच्या लक्षात यावी, या अनुषंगाने या पुस्तकातील शेवटच्या घटकाची मांडणी केली आहे.

घटक १ : भारतीय संस्कृतीची जडणघडण

घटक २ : भारतीय संस्कृतीचे पुरातत्त्वीय समालोचन

घटक ३ : वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीतील आदान प्रदान

घटक ४ : भारतातील सामाजिक संस्थांचा विकास

घटक ५ : ग्रामरचना आणि समाजव्यवहार

घटक ६ : लोकसंस्कृतीतील धर्माचरण

घटक ७ : लोकाचार आणि लोकाविष्कार

या सात घटकांतील आशयसऱ्ये लक्षात येऊन त्यांचा आपल्याला अभ्यास करावयाचा आहे.

विविधतेतील एकता (HIS 285)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक जडणघडण

- घटक १ : भारतीय संस्कृतीची जडणघडण
- घटक २ : भारतीय संस्कृतीचे पुरातत्त्वीय समालोचन
- घटक ३ : वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीतील आदान प्रदान
- घटक ४ : भारतातील सामाजिक संस्थांचा विकास
- घटक ५ : ग्रामरचना आणि समाजव्यवहार
- घटक ६ : लोकसंस्कृतीतील धर्माचरण
- घटक ७ : लोकाचार आणि लोकाविंश्कार

पुस्तक २ : भारतातील धार्मिक विविधता

- घटक १ : भारतातील विविध धर्म व संप्रदाय भाग - १
- घटक २ : भारतातील विविध धर्म व संप्रदाय भाग - २
- घटक ३ : विविध धर्मातील सण-उत्सव
- घटक ४ : संतांची कांगणिरी

पुस्तक ३ : सामाजिक पुनर्बाधणीची दिशा

- घटक १ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्म संकल्पनेचा नवा विचार
- घटक २ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्म संकल्पनेच्या सामाजिक सुधारणा
- घटक ३ : भारतीय राज्यघटना : सरनाम्यातील सामाजिक आशय
- घटक ४ : स्वतंत्र भारतातील सामाजिक न्यायाच्या चळवळी

घटक १ : भारतीय संस्कृतीची जडणघडण

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
 - १.२.१ सांस्कृतिक वारसा म्हणजे काय?
 - १.२.२ सांस्कृतिक वारशाचे स्वरूप
 - १.२.३ भारतीय संस्कृतीतील विविधता
 - १.२.४ विविधतेतील एकतेचे स्वरूप
 - १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
 - १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
 - १.५ सारांश
 - १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
 - १.७ क्षेत्रीय कार्य
 - १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

- या घटकाच्या अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-
- ★ भारताची सांस्कृतिक प्राचीनता आणि सांस्कृतिक वारसा यांचा मागोवा घेता येईल.
 - ★ आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
 - ★ भारतीय संस्कृतीतील विविधतेची संकल्पना स्पष्ट करता येईल.
 - ★ भारतीय सांस्कृतिक विविधतेतील एकतेचे स्वरूप विशद करता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

जगामध्ये ‘ग्रीक’, ‘रोमन’, ‘इंगिझियन’, ‘बाबिलोनियन’, इत्यादी अनेक प्राचीन संस्कृती जुन्या काळात उदयाला आल्या. त्यापैकी आपली ‘भारतीय संस्कृती’ एक प्राचीन वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती आहे. तिने स्वतःचे सातत्य गेली

पाच हजार वर्षे टिकविले आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशातील या संस्कृतीचे स्वरूप एकासाची, एकसुरी किंवा चौकटबद्द झाले नाही. उलट ती विविधतेने नटलेली आहे. सर्वक्षेत्रीय विविधता हा आपल्या संस्कृतीचा वेगळेपणा सूचित करणारा मुख्य घटक आहे.

या पहिल्या घटकात आपण ‘भारताचा सांस्कृतिक वारसा’ अभ्यासणार आहोत. संस्कृतीच्या विविधतेत आढळणारे भारतीयत्व आपल्याला जाणून घ्यावयाचे आहे. भारतीय जीवनातील विविधतेचे अस्तित्व लक्षात ठेवत असतानाच तिच्यातून दिसणारी एकता कशी महत्वाची आहे, हेही त्यासाठी पाहायचे आहे. भारताचा सांस्कृतिक वारसा, त्याचे स्वरूप, विविधता व तिची वैशिष्ट्ये आणि एकता या गोष्टी या घटकात समजून घ्यावयाच्या आहेत. संस्कृती या संज्ञेचा अर्थ आणि विस्तार या घटकात लक्षात येईल. तात्पर्य, या घटकात भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि विविधतेचे स्वरूप लक्षात घेताना भारतीय संस्कृतीची जडणघडण कशी झाली हे आपल्याला अवगत करून घ्यावयाचे आहे.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ सांस्कृतिक वारसा म्हणजे काय?

सभोवतालच्या निर्सार्ग आपल्याला अनुकूल असे बदल करून, आवश्यक तेव्हा त्याच्यावर इष्ट असे संस्कार करून माणूस आपले जगणे सुसहा व सुखकारक करीत असतो. तसेच तो स्वतःचा देह, मन आणि बुद्धी यांच्यावर संस्कार करून स्वतःला घडवीत असतो. त्याचे जगणे आणि घडणे या दोन्ही प्रक्रिया एकाच वेळी चालू असतात. बदल किंवा परिवर्तन हा जीवनाचा स्थायी भाव आहे. भौतिक जगात सतत बदल होत असले तरी ते संपूर्ण आणि आमूलाग्र स्वरूपाचे कधीच नसतात. माणसाशी संबंधित समाज जीवनाचे पूर्वसंचित असते, ते बदलणाऱ्या परिस्थितीतही कायम टिकून राहाते. ते शतकानुशतके प्रत्येक पिढीकडे संक्रांत होत राहाते. अशा प्रकारचे पूर्वसंचित हे एखाद्या व्यक्ती, गट किंवा समूहाचे नसते. ते संपूर्ण समाजाचे असते. त्यालाच ‘वारसा’ किंवा ‘सांस्कृतिक परंपरा’ असे म्हणतात.

सांस्कृतिक परंपरा समाजाच्या पूर्वसंचितावर आधारित असते. समाजाचे सर्व आचार, विचार, व्यवहार, नैतिक-शैक्षणिक-आर्थिक-राजकीय' प्रणाली, शास्त्र-कला उपासना, समाजधारणेतून प्रवर्तित होणारे धर्म आणि जीवनविषयक तत्त्वज्ञान अशा सर्व अंगोपांगांचे जिच्यातून दर्शन घडते तिळा 'संस्कृती' असे म्हणतात.

(अ) संस्कृतीच्या व्याख्या

'संस्कृती' या मराठी संज्ञेला इंग्रजीत 'कल्चर' आणि 'सिविलायझेशन' अशा दोन प्रतिसंज्ञा आहेत. सिविलायझेशनचा अर्थ भौतिक प्रगती एवढाच घेतला जातो तर कल्चर या संज्ञेने धर्म, कला, विज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाच्या परंपरा असे सूचित होते. संस्कृती या मराठीत वापरल्या जाणाच्या संज्ञेमध्ये कल्चर आणि सिविलायझेशनमध्ये अभिप्रेत असलेल्या सगळ्या गोष्टींचा समावेश होतो. डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांनी 'मानवाची भौतिक व मनोमय सृष्टी म्हणजे संस्कृती' अशी संस्कृतीची सोपी व सुटुसुटी व्याख्या केली आहे. 'भुव्य व्यक्तिशः व समुदायशः जी जीवनपद्धती निर्माण करतो, आणि जीवन साफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्य विश्वावर संस्कार करून जो आविष्कार करतो, ती पद्धती वा तो आविष्कार म्हणजे संस्कृती होय' ही व्याख्या तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी सांगितली आहे.

आपल्या अध्यासक्रमातून आपण भारताचा सांस्कृतिक वारसा समजून घेणार आहोत. भारतीय संस्कृतीतील आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक अंगांचे संचित म्हणजे भारताचा सांस्कृतिक वारसा असे म्हणता येईल.

(आ) संस्कृतीची अंगे

संस्कृती म्हणजे काय हे आपण प्राथमिक स्वरूपात समजून घेतले. मानवाला संस्कृतीचे संचित परंपरेने प्राप्त होते. परंपरा हाच व्यापक अर्थाने सांस्कृतिक वारसा असतो. तो समाजाच्या वाटचालीची दिशा निश्चित करतो. गतकालीन वाटचालीत मानवाने यर्यायाने मानवी समाजाने मन, बुद्धी आणि बाह्य विश्वावर विजय मिळवून जीवनाचे साफल्य कसे साधले याबाबतच्या स्मृती सांस्कृतिक वारशयाच्या स्वरूपात आपल्यापर्यंत आलेल्या असतात. प्राचीन काळात कधीतीरी मानव समूहाने पशुपालनाला प्रारंभ केला. शेती करायला घेतली. घेर बांधली. अर्थोत्पादन सुरु केले. या कृती करण्याची प्रत्येक मानवसमूहाची विशिष्ट प्रकारची धाटणी असते. अशी विशिष्ट रीत, पद्धती, धाटणी किंवा परंपरा आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचलेली असते. यालाच आधिभौतिक सांस्कृतिक वारसा म्हणतात. उदाहरणार्थ, प्रागैतिहासिक कालखंडातील दगडी

हत्यारे, त्यानंतरचा लाकडी नांगर, औद्योगिक संस्कृतीत आलेला लोखंडी फाळ आणि यंत्रयुगातला ट्रॅक्टर हा माणसाच्या आधिभौतिक संस्कृतीचा विकास पावलेला वारसा म्हणता येईल.

भौतिक जीवनातल्या धडपडीला यश यावे, आपले प्रयत्न सफल व्हावेत यासाठी प्राचीन काळापासून माणूस पूजा, प्रार्थना, जप-तप, मंत्र-तंत्र, इत्यादी कृतींच्या आधारे विश्वातील अदृश्य शक्तींना प्रसन्न करण्याची खटपट करीत आला. त्या प्रयत्नांचे संचित आधिदैविक सांस्कृतिक वारसा म्हणून आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचले आहे. त्यालाच धार्मिक वारसा असेही म्हणता येईल.

मी कोण, माझ्या जीवनाचे उद्दिष्ट काय, मृत्युनंतर काय अशा प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला. अशा प्रयत्नांनी व संस्कारयुक्त चिंतनातून विचारांना आकलन होणारी एक मनोमय सृष्टी निर्माण होते. तिच्यात विश्वाच्या अस्तित्वाचा शोध घेतलेला असतो. जीवनातील अंतिम सत्याचा बोध मिळविलेला असतो. नीति-अनीति-तत्त्वज्ञानाचा विचार केलेला असतो. असे मनोमय सृष्टीतील चिंतन आध्यात्मिक सांस्कृतिक वारसा म्हणून आपल्यापर्यंत येते.

मनोमय सृष्टीचा आणखी एक स्वतंत्र आणि अभिनव आविष्कार म्हणजे कलाभिव्यक्ती होय. काव्य, कथा, कादंबरी, महाकाव्य, इत्यादी साहित्यप्रकारांमधून होणारी लेखनाची अभिव्यक्ती (साहित्यानुभूती), काळचा पाषाणापासून साकारणारे विविधाकार (शिल्पानुभूती), रंगरेषांतून निर्माण होणाऱ्या आकृत्या (चित्रानुभूती), सूर-ताल-लयातून झँकारणारे गाणे (संगीतानुभूती) तसेच सर्व नृत्य प्रकार (कथ्थक, ओडिसी, मणिपुरी) इत्यादी सर्व काही मानवाच्या मनोमय सृष्टीतून साकारलेला सांस्कृतिक वारसा आहे. या सांस्कृतिक वारशाला 'आध्यात्मिक चिंतना'चा आधार असतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) माणसाच्या कोणत्या प्रक्रिया एकाच वेळी चालू असतात ?
- (२) संस्कृतीला इंग्रजीत कोणत्या संज्ञा आहेत ?
- (३) डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांनी संस्कृतीची कोणती व्याख्या केली ?
- (४) आधिभौतिक संस्कृतीचा विकास पावलेला वारसा कोणता ?
- (५) मानवाला संस्कृतीचे संचित कसे प्राप्त होते ?

(आ) समर्पक शब्दांच्या जोड्या लावा.

(क) साहित्यानुभूती	(१) रंगेषांतील आकृत्या
(ख) चित्रानुभूती	(२) सूर-ताळ-लय
(ग) शिल्पानुभूती	(३) कथ्थक-ओडिसी-
मणिपुरी
(घ) संगीतानुभूती	(४) पाषाणाचे विविध
आकार
(च) नृत्याभिव्यक्ती	(५) लेखनाची अभिव्यक्ती

१.२.२ सांस्कृतिक वारशाचे स्वरूप

भारतीय उपखंडांच्या उत्तरेस काशमीरपासून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत आणि पश्चिमेस द्वारकेपासून कलकत्यापर्यंत विविध भाषिक, विविध धर्थर्मपंथांचे, विविध जीवनपद्धती असणारे कोण्ठवधी लोक राहातात. हे वेगवेगळे धर्म, पंथ, गट, समूह आणि त्यांच्या संस्कृतींचे संमिलित रूप म्हणजेच भारताचा सांस्कृतिक वारसा होय. त्याचे स्वरूप विविधांगी, अनेकांगी आणि वैचित्र्यपूर्ण आहे.

आपल्या महाराष्ट्र राज्याचे उदाहरण घेतले तर त्याच्यातही हिंदू, जैन, बौद्ध, मुस्लिम, खिंशचन, इत्यादी नाना धर्मांचे लोक गुण्यागोविंदाने राहातात. तसेच एकेका धर्मातही विविध पंथोपपंथांचे लोक आपापली सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जपत आहेत. उदाहरणार्थ, कृष्ण दैवताला मानणारा आणि संन्यासावर भर देणारा महानुभाव पंथ, विठ्ठल दैवताची उपासना करणारा आणि भक्ती साधनेला प्राधान्य देणारा वारकरी संप्रदाय, अल्लाची प्रार्थना करणारा सूफी संप्रदाय, लिंगायत, वीरशैव, शिया-सुन्नी, कॅथॉलिक, प्रॉटेस्टंट, दिगंबर-श्वेतांबर असे पंथोपपंथ आढळतात. खंडोबा, विरोबा, भैरोबा, इत्यादी ग्रामदैवतांची पूजा बांधणारे ग्रामजन, तसेच सह्याद्री सातपुढच्याच्या डोंगरदऱ्यात राहून कन्सारा, यहाँमोर्गी, डोंगरदेव, खंबादेव, इत्यादींना आळवणारे आदिवासी अशा अनेक समाजगटांची मिळून ‘महाराष्ट्र संस्कृती’ ओळखली जाते.

भारताच्या प्रान्तोपग्रांतांमध्ये नांदत असलेल्या विविधांगी संस्कृती आणि पोटसंस्कृतींचा बहुजिनसी समन्वय म्हणजे भारतीय संस्कृती होय. जगातील अनेकविध संस्कृतींमध्ये पाच हजार वर्षांची अबाधित परंपरा असलेल्या आपल्या ‘भारतीय संस्कृती’चा समावेश होतो. तिच्या प्रदीर्घ वाटचालीत असंख्य गट आणि समूहांनी कालपरत्वे आपापले संस्कृती विशेष घेऊन तिचा विकास केला. या समग्र सांस्कृतिक परंपरेला भारताचा सांस्कृतिक वारसा म्हणतात.

(अ) आध्यात्मिक वारसा

भौतिक जीवनाला आध्यात्मिक अधिष्ठान देणे हे आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे वैशिष्ट्य आहे. आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक अशा त्रिविध स्वरूपात संस्कृती वावरते, हे आपण पूर्वी पाहिले आहे. शेतीची लागवडीची, सिंचनाची वा मळणीची तंत्रे, अवजारे तयार करण्याची विद्या, गृहबांधनीची तंत्रे ह्यातून संस्कृतीचा आधिभौतिक वारसा निर्माण होतो. फळे, फुले, अन्न देणाऱ्या वृक्षवल्ली, गाय, बैल यांसारखे उपयुक्त पशू, तसेच माती, पाणी, हवा, प्रकाश, अग्नी या पंचमहाभूतांशी संबंधित भूमी, नदी, आकाश, सूर्य, इत्यादी निसर्ग घटितांना मानवाने आपल्या मनात श्रद्धेचे स्थान दिले. तिच्यातून विविध दैवतांची निर्मिती झाली. याचा अर्थ असा की, भौतिक बाह्य वास्तव जेव्हा मानसिक शांती, स्वास्थ्य, समाधानाचा विषय होते तेव्हा त्याला आधिदैविक स्वरूप प्राप्त होते. अशा आधिदैविक श्रद्धास्थानांभोवती जे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान गुंफले जाते त्यातून आध्यात्मिक वारसा निर्माण होतो.

(आ) सांस्कृतिक वारसा

आध्यात्मिक वारशाप्रमाणे, धर्म-पंथांबरोबरच चित्र, शिल्प, संगीत, इत्यादी कलांच्या माध्यमातून एक पिढी पुढील पिढीला सांस्कृतिक वारसा देत असते. भारताचा सांस्कृतिक वारसा वेरूळ-अंजिठा, आग्राचा ताजमहाल, दक्षिण भारतातील गोपुरे येथील शिल्प-स्थापत्यरचनेतून; कथ्थक, मणिपुरी, भरतनाट्य, लावणी, इत्यादी नृत्यविष्कारातून, तसेच पोवाडा, यक्षगान, दशावतार, इत्यादी नाट्यपरंपरेतून आपल्यापर्यंत आजच्या काळात येऊन पोहोचला आहे. आधुनिक भाषांचा मूलाधार असलेली संस्कृत भाषा आणि तिच्यातील वेद, पुराणे, रामायण, महाभारत, इत्यादी महाकाव्ये, मेघदूत, शाकुंतल, रघुवंश, इत्यादी साहित्याची परंपरा आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे संचित आहे. संस्कृतप्रमाणे पाली भाषेतील त्रिपिटिक, जातक, बौद्ध वाङ्मय, अर्धमागधीतील जैन वाङ्मय, प्राकृतातील गाथा सत्तसई, तमीळमधील संगम वाङ्मय, हिंदीतील नौटंकीसारखे लोकनाट्य, तुलसीरामायण, कबीराचे दोहे, बंगालमधील जात्रा नाटके, भरताचे ‘नाट्यशास्त्र’, शार्दूळगवाचा ‘संगीत रत्नाकर’ इत्यादी कलाविषयक वाङ्मयीन परंपरा आपल्या सांस्कृतिक वारशाचा भाग आहेत. याशिवाय विविध वैज्ञानिक अथवा शास्त्रीय विषयांतील ग्रंथांचा समृद्ध वारसा आपल्याला लाभलेला आहे. उदाहरणार्थ, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, चरक, वाग्भट, इत्यादींचे आयुर्वेदशास्त्रावरील ग्रंथ, भास्कराचार्याचा गणितावरील

‘लीलावती’ ग्रंथ, ब्रह्मगुप्ताचा ‘ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त’ हा ग्रंथ इत्यादींमधून भौतिक व तांत्रिक विद्यांचा आधिभौतिक संस्कृतीचा वारस निर्माण झाला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

- (१) संस्कृतीचे विस्कळित रूप म्हणजे भारताचा वारसा होय.
 - (२) भौतिक जीवनाला आध्यात्मिक अधिष्ठान देणे हे आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे वैशिष्ट्य आहे.
 - (३) भारतीय संस्कृतीची परंपरा पंचवीस हजार वर्षांची आहे.
 - (४) महाराष्ट्रात नाना धर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने राहातात.
 - (५) महाराष्ट्राच्या संस्कृतीत अल्लाची प्रार्थना करणाऱ्यांचा समावेश होतो.

(आ) खाली दिलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी योग्य पर्याय निवडा.

- (१) महानुभाव पंथाचे उपास्य दैवत कोणते ?
 (क) कृष्ण (ख) विठ्ठल (ग) अल्ला (घ) येशू

(२) सह्याद्री-सातपुङ्यातील आदिवासी कोणाची
 उपासना करतात ?
 (क) श्रीराम (ख) पैगंबर (ग) डोंगरदेव
 (घ) विठ्ठल

(३) संस्कृतीतील तांत्रिक विद्येच्या वारशाळा कोणते
 विशेषण द्याल ?
 (क) आधुनिक (ख) आधिमौतिक
 (ग) आधिदैविक (घ) आध्यात्मिक

(४) आध्यात्मिक वारशाचा मुख्य घटक कोणता ?
 (क) सत्तास्थान (ख) निवासस्थान
 (ग) श्रद्धास्थान (घ) जनस्थान

१.२.३ भारतीय संस्कृतीतील विविधता

सर्वसाधारणपणे ‘माणूस’ हा प्राणी जगात सर्वत्र सारखाच आढळत असला तरी प्रत्येक माणसाचे व्यक्तिमत्त्व आणि स्वभाव वैशिष्ट्य मात्र भिन्न भिन्न आढळते. वर्ण, वंश, भाषा, धर्म, भूप्रदेश, इत्यादी घटकांमुळे माणसामाणसांमध्ये, वेगवेगळ्या मानवी समूहांमध्ये भिन्नता निर्माण होते. प्रत्येक समूहाचे खास, स्वतःचे असे वैशिष्ट्य असते. त्याला समूहाची ‘पृथगात्मता’ असे म्हणतात. त्याच्या उपस्थितीमुळे एक गट

किंवा मानवसमूह दुसऱ्या गट किंवा मानवसमूहापासून भिन्न होतो. गटागटांमध्ये किंवा समूहासमूहांमध्ये अनेक बाबतीत भिन्नता असली तरी अनेक बाबी सारख्या असतात. विविध समानाधर्मी घटकांमुळे 'सर्व मानव एक आहेत' असे विधान केले जाते. त्यालाच 'विविधतेतील एकता' असे म्हणतात.

भारतासारख्या खंडप्राय देशात पाच हजार वर्षांच्या काळात अनेक वृत्तीप्रवृत्ती, भाषा, धर्म, विचार प्रवाह असणारे गट किंवा समूह निर्माण होणे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. अशा प्रकारचे गट किंवा समूह मुख्य संस्कृती प्रवाहाची अंगे असतात. भारतीय संस्कृतीचा एक प्रभावी ओघ स्पष्ट दिसत असला तरी त्यात भिन्न भिन्न प्रवाह वाहात आहेत याची जाण ठेवणे अगत्याचे आहे. एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीहून, एक धर्मीय दुसऱ्या धर्मीयाहून, एक भाषिक दुसऱ्या भाषिकाहून, एक उपासक दुसऱ्या उपासकाहून भिन्न असतो. अनेक व्यक्तींनी बनणारे प्रत्येक कुटुंबसुद्धा वेगवेगळे असते. विशिष्ट भाषिक, विशिष्ट धर्मीय, विशिष्ट उपासक म्हणून व्यक्तीला लाभलेले व्यक्तिमत्त्व त्याच्यासह त्याच्या गटाला, समूहाला, प्रदेशाला इतरांपासून वेगळेपण मिळवून देते. केरळ, पंजाब, बंगाल, महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान, आंध्र प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, इत्यादी सर्व प्रांतांना त्यांचे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व आहे. प्रत्येक प्रांताचे व्यक्तिमत्त्व ही एक प्रकारची पृथगात्मता होय. भाषा, पोशाख, राहणीमान, सण-उत्सव, पिके, नैसर्गिक पाश्वर्भूमी या बाबतीत प्रत्येक प्रांताचे स्वतःचे वैशिष्ट्य आहे. हा वेगळेपण म्हणजे त्या त्या प्रांतांची पृथगात्मता होय.

भारतीय संस्कृतीच्या वाटचालीत एकेका प्रांताची ही पृथगात्मता कधी निर्माण झाली? विविधता केव्हापासून स्पष्टपणे जाणवू लागली? या प्रश्नांचा विचार केला तर असे आढळते की, अशमयुग, ताम्रयुग किंवा लोहयुगात संस्कृतीची भिन्नता नव्हती. एकूणच भारतीय उपखंडातील मानवी जीवन सर्वत्र सारखे होते. त्यात सांस्कृतिक समानता होती. जसजशी भौतिक प्रगती होती गेली, सामाजिक विकास होत गेला तसेतशी विचारमूळे निर्माण झाली, जीवन पद्धती बदलत गेली. हा सांस्कृतिक प्रवास आपण यापुढे स्थूलमानाने समजावून घेऊया.

(अ). भारतीय संस्कृतीचा उदय

इसवीसनपूर्व तीन हजाराच्या सुमारास भारतीय उपखंडात असलेल्या संस्कृतीचे अवशेष हडप्पा, मोहंजोदाडो आणि इतर जागी झालेल्या उत्खननात उपलब्ध झाले आहेत. त्या संस्कृती प्रगत असल्याचे पुरातत्त्वीय संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. बहुतांशी नगर बनलेल्या हडप्पा, मोहंजोदाडो शहरांतील

संस्कृती शेतीप्रधान तसेच व्यापारावर आधारलेली होती. त्या काळात प्रचलित असलेल्या पूजापद्धती व कलाविष्कारांच्या वैशिष्ट्यांमधून जगाच्या इतर खंडांतील संस्कृतीपेक्षा भारतातील संस्कृतीचे वेगळेपण प्रस्थापित होताना दिसते.

भाषिक पुराव्यांच्या आधारे महाभारताचा काळ इसवीसनपूर्व तेराशे आणि रामायणाचा काळ त्या आधीचा मानला जातो. या पार्श्वभूमीवर वैदिक वाङ्मयातील संहितांचा काळ इसवीसनपूर्व चार हजाराइतका मागे जातो. या काळातील संस्कृतीला 'वैदिक संस्कृती' म्हटले जाते. याचाच अर्थ भारतीय संस्कृतीचा वारसा इसवीसनपूर्व पाच हजार वर्षांपासून चालत आला आहे.

भारतात विंध्य पर्वताच्या उत्तरेकडील प्रदेशाला 'आर्यावर्ती' असे म्हणत. जमू काशमीर, पंजाब, हरियाना, राजस्थान, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, आसाम, बंगाल, ओरिसा हे प्रांत 'आर्यावर्ती' म्हणून ओळखले जात. विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडील भागास 'द्रविड प्रदेश' म्हणत. त्यात महाराष्ट्र, कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश आणि ओरिसाचा काही भाग यांचा समावेश होता. सारांश, उत्तरेकडील संस्कृती ही 'आर्य संस्कृती' आणि दक्षिणेकडील संस्कृती 'द्रविड संस्कृती' म्हणून ओळखली गेली. आर्य संस्कृती आणि द्रविड संस्कृती यांच्यात 'संस्कृती संयोग' होत जाऊन भारतीय संस्कृतीचा समृद्ध वारसा निर्माण झाला. या सांस्कृतिक वाटचालीत वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत आणि संस्कृत भाषा यांचा प्रभाव वाढीस लागला. रामायण, महाभारतातील काही कथा आदिवासी जमाती आणि भटक्या विमुक्तांपर्यंत जाऊन पोहोचल्या. द्रविडी भाषांमधील वाङ्मयीन परंपराही तितकीच प्राचीन आहे. आर्यद्रविड संस्कृती संयोगातून शिव, पशुपती, मातृदेवता, शक्तीदेवता यांच्या उपासना आणि लिंगपूजा, वृक्षपूजा, वृक्षपूजा यासारंख्या प्रथा सुरु झाल्या. कालांतराने राम, कृष्ण, लक्ष्मी, सरस्वती, इत्यादी देवदेवतांची उपासना रुढ झाली. त्याचबरोबर आधीच्या काळातील प्राणीपूजा, निसर्गपूजा, पंचमहाभूतांच्या सामर्थ्याविषयीच्या कल्पना, इत्यादी गोष्टीही अस्तित्वात राहिल्या आणि संस्कृती सातत्य कायम राहिले. या काळातील अनेकविध क्रिया-प्रतिक्रियांमधून भारतीय उपखंडात सर्व प्रदेशांना सामावून घेणारी 'भारतीय संस्कृती' उदयाला आली. ती आशिया खंडातील इतर प्रदेशांतील संस्कृतीपेक्षा भिन्न होती. यातूनच भारतीय उपखंडाच्या संस्कृतीचे वेगळेपण सिद्ध होते.

(आ) भारतीय संस्कृतीतील विविधतेचे स्वरूप

भारतीय संस्कृतीत आढळणाऱ्या विविधतेचा एक प्रमुख

घटक म्हणजे भारतातील विविध भाषा होय. त्यांच्यामुळे एक समूह आणि प्रदेश दुसऱ्या समूह आणि प्रदेशांपेक्षा विभिन्न होत गेला. एकेका प्रांतात किंवा प्रदेशात भिन्न धर्माचे आणि क्वचित भिन्न वंशाचे लोक राहात असले तरी ते सर्व त्या प्रांताच्या किंवा प्रदेशाच्या भाषा व्यवहाराशी एकरूप झालेले असतात. भारतात भाषा हेच विविधतेचे प्रमुख तत्व आहे. भारतीय संस्कृतीत भाषाधिष्ठित विविधता केव्हा उदयाला आली, हे आता आपण समजावून घेऊ.

आधुनिक भारतीय भाषा इसवीसन १००० ते १२०० या काळात निरनिराळ्या प्रांतांच्या लोकव्यवहारात रुढ होऊ लागल्या. प्रारंभी इसवीसनपूर्व पाच हजार वर्षांच्या सुमारास असलेली वैदिक भाषा व नंतर तिच्यातून उत्पन्न झालेली संस्कृत भाषा होय. संस्कृत भाषेतून शौरसेनी, मागधी अथवा पाली, अर्धमागधी, पैशाची, महाराष्ट्री या प्राकृत भाषा उत्पन्न झाल्या. त्यांच्यामधून अपभ्रंश भाषा आणि या भाषांशी संबंधित हिंदी, मराठी, गुजराती, इत्यादी आधुनिक भारतीय भाषा प्रचलित झाल्या. असा हा भाषिक परिवर्तनाचा प्रवाह सांगता येतो. तसेच दक्षिण भारतातील तमीळ, कन्नड, तेलुगू, मल्याळी या द्रविडी भाषा प्रचारात आल्या. अशा विविध भाषांवरून त्या त्या प्रदेशांतील लोकसमूहांची प्रादेशिक पृथगात्मता ठरू लागली. तात्पर्य, भाषा हे आपल्या संस्कृतीतील विविधतेचे आणि पृथगात्मतेचे प्रमुख आणि निरायिक अंग आहे.

प्रत्येक प्रदेशाच्या पृथगात्मता व विविधतेची अन्य रूपेही आढळतात. प्रत्येक प्रदेशात सण-उत्सव साजरे करण्याच्या विविध पद्धती रुढ झाल्या. प्रादेशिक आणि भौगोलिक वेगळेपणातून पोशाखांच्या बाबतीत विविधता निर्माण झाली. उदाहरणार्थ, काशमीरमधील थंडीमुळे उबदार शार्लीचा व कपड्यांचा वापर केला जातो. महाराष्ट्र आणि दक्षिण भारतातील हवामान उष्ण असल्याने लंगोटी, धोतर लुंगांची विविधता आहे. भौगोलिक पर्यावरणाचा परिणाम होऊन आहारातही विविधता आढळते. उदाहरणार्थ, उत्तर भारतात गव्हाचे पदार्थ तर दक्षिण भारतात तांदळाचे पदार्थ आणि मध्य भारतात ज्वारी बाजीचे पदार्थ आहारात आपोआपच समाविष्ट झाले. समुद्र किनारपट्टीवरील लोक भात आणि मासळी भरपूर प्रमाणात खातात. प्रादेशिक वैशिष्ट्यांनुसार सण-उत्सवांमध्ये पृथगात्मता आली. उत्तर भारतात होळी, वसंत पंचमी, दक्षिण भारतात पोंगल, दसरा, मध्य भारतात विशेषत: महाराष्ट्रात पोळा, दिवाळी, बंगालमध्ये दुर्गापूजा हे निसर्गचक्रावर आधारलेले सण उत्सव साजरे होतात. त्यांच्या निमित्ताने उत्तर भारतात रामलीला, नौटंकी, पंजाबात भांगडा, महाराष्ट्रात दशावतार, गुजरातमध्ये भवई आणि गरबा, बंगालमध्ये जात्रा आणि बाऊलगीते, दक्षिण

भारतात यक्षगान, इत्यादी भक्तिभावदर्शक कलाप्रकार विकसित झाले. संगीताचे क्षेत्र बघितले तर, त्यातही उत्तर भारतात ख्याल गायकी आणि दक्षिण भारतात कर्नाटक शैलीची विविधता आढळते. महाराष्ट्र डोंगरदच्यांचा प्रदेश असल्यामुळे येथे कोरीव शिल्पांचे अद्वितीय नमुने सापडतात. चित्रकलेचे आविष्कार प्रदेशानुसार कांगडा, राजस्थानी, इत्यादी भिन्न भिन्न शैलींमध्ये झालेले आहेत. नृत्यकलेमधील कथकली, कुचिपुडी, मणिपुरी अशी विविधताही लक्षात घेण्यासारखी आहे.

भारतीय संस्कृतीमध्ये प्रदेशनिहाय पृथगात्मता असूनही काही समान धागे सर्व प्रदेशांमध्ये आढळतात. असे अनेक समान धागेच विविधतेतील एकतेचे आशयसूत्र होतात. उदाहरणार्थ, बंगालमधील दुर्गा, महाराष्ट्रात रेणुका किंवा भवानी, कर्नाटकात यल्लमा ही एकाच देवीची विविध रूपे आढळतात. महाराष्ट्रातील विठ्ठल हे दैवत संस्कृती-समन्वयाचे प्रतीक आहे. द्वारकेचा राधा कृष्ण हाच विठ्ठलरूप घेऊन पूळीला आल्याचे तुकारामांच्या अभंगात म्हटले आहे. ‘कानडा हो विठ्ठलु कर्नाटकू’ या अभंगातूनही कानडी-मराठी संस्कृती समन्वयाचे प्रतीक म्हणून विठ्ठलाचे दर्शन घडते. प्रादेशिक पृथगात्मता असली तरी भारताच्या सर्व प्रांतात सर्व धर्मांची मंदिरे, गुरुद्वारे, चर्च आणि मशिदी-दर्दो आढळतात. ही धार्मिक विविधता किंवा सर्वधर्मसमभाव हा भारतीय संस्कृतीचा स्वभाव आहे.

भारतीय संस्कृतीतील धर्म ही संकल्पना अतिशय व्यापक आणि सर्वसमावेशक आहे. पाश्चात्य संस्कृतीतील रिलिजन या पोथीनिष्ठ आणि चौकटबद्ध शब्दात आपली धर्म संकल्पना सामालू शकणार नाही. धर्मासह सर्व कलाविष्कार, आचार-विचार पद्धती यांनी बनलेली भारतीय माणसाची मानसिकता कमालीची परमतसहिणू आहे. ‘व्यक्ती तितक्या प्रकृती’ असे म्हटले जाते. याच धर्तीवर ‘व्यक्ती किंवा समूह तितक्या धर्मकल्पना, दैवत कल्पना आणि कलाविष्कार’ असे म्हणता येईल. ‘माझाच देव इतरांनी स्वीकाराला पाहिजे’ असा दुराग्रह नसल्यामुळे त्यांची संख्या तेहतीस कोटीपर्यंत जाऊन पोहोचलेली दिसते. (कोटी याचा अर्थ ‘वर्ग’ किंवा ‘प्रकार’ असा असूनही सामान्य माणूस ‘कोटी’ ही संख्या मानतो.) तात्पर्य, भाषा, पोषाख, आहार, सण-उत्सव, कला, आराध्य दैवते अशा सर्वच बाबतीत भारतीय संस्कृतीतील विविधता बहुरंगी आणि बहुमुखी आहे. तिचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप लक्षात ठेवत आपल्याला भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास करावयाचा आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

(१) प्रत्येक समूहाचे खास स्वतःचे वैशिष्ट्य म्हणजे _____ होय.

- (२) अशमयुग, ताम्रयुग किंवा लोकयुगात संस्कृतीची नव्हती.
- (३) भारतीय संस्कृतीतील विविधता आणि _____ आहे.
- (४) विठ्ठल हे दैवत _____ चे प्रतीक आहे.
- (५) _____ हा भारतीय संस्कृतीचा स्वभाव आहे.

(आ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) विविध समानधर्मी घटकांमुळे _____
- (२) भारतात भाषा हे _____ चे प्रमुख तत्त्व आहे.
- (३) प्रादेशिक वैशिष्ट्यांमुळे सण उत्सवात आली.

१.२.४ विविधतेतील एकतेचे स्वरूप

अनेक गट, जाती, समूह, आदिम जाती, विमुक्त जाती यांच्यातील संघर्ष-समन्वय-सामंजस्य-एकता या क्रमाने आपल्या खंडप्राय देशातील संस्कृतीचे स्वरूप आकाराला आले आहे. अनेक समूहांनी देश-काल-स्थलपरत्वे आपापल्या चालीरीती, रूढी परंपरा, खाण्यापिण्याच्या सवयी, पोशाख पद्धती, भाषा व्यवहार, आचार-विचार, श्रद्धा-संकेत, देवदेवता आणि त्यांचे उत्सव, उपासना पद्धती, नृत्य-नाट्यादी आविष्कारांसह नानाविध पातळ्यांवर विविधतेचे रूप धारण केले हे आपण समजून घेतले. विविधता हे भारतीय संस्कृतीचे अधिष्ठान कसे आहे, हेही आपण जाणून घेतले.

भारतीय जीवनातील विविधता वंश या घटकावर आधारित नसल्यामुळे विविधतेच्या आवरणाखाली एकतेची जागृत अनुभूती आपल्याला सांस्कृतिक घटकांमधून सतत जाणवते. ‘एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति’ हा विचार भारतीय जीवनाचा मुख्य स्थायीभाव आहे.

या सूत्राचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल : सत्य एकच असते, परंतु विचारवंत लोक त्याचे निरनिराळ्या प्रकारे वर्णन करतात. त्यामुळे ते वरकरणी भिन्न दिसते. मात्र प्रत्यक्षात तत्त्व एकच असते. उदाहरणार्थ, ईश्वर एकच असून तोच वेगवेगळ्या नावांनी ओळखला जातो. विविधतेतील एकतेची ही जाणीव सांस्कृतिक पातळीवरील एक प्रबळ प्रेरक शक्ती झालेली आहे. त्यामुळेच धार्मिक विविधता असूनही भारतीय संस्कृतीची सलगता गेली पाच हजार वर्षे आपले अस्तित्व कायम टिकवून आहे.

ब्रिटिश आमदानीपूर्वी भारत हा एकसंध देश नसून अनेक

देशांचा मिळून बनलेला उपखंड आहे अशी समजूत रुढ होती. मध्यवर्ती इंग्रजी प्रशासनामुळे अनेक देश हिंदुस्तान या नावाखाली एकत्र झाले असून इंग्रजी सत्ता संपताचे ते स्वतंत्र होतील व भारताचे विविध देशांमध्ये रूपांतर होईल, अशा प्रकाराची विचारप्रणाली स्वातंत्र्यपूर्व काळात जगभर रुढ झालेली होती. इंग्रजी आणि पाश्चिमात्य देशांतील राज्यकर्त्यांना असेच वाटत होते. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे छोट्या-छोट्या देशांमध्ये विभाजन होईल असे वाटण्याचे कारण भारतीय संस्कृतीची विविधता आहे. इंग्रजांनी तीच डोळ्यांसमोर ठेवून गटागटांत, जातीजातीत आणि धर्माधिर्मात फूट पाडण्याचा सतत प्रयत्न केला. वसाहतवादी राजवटीच्या या कुटील राजनीतिमुळे पृथगात्मतेच्या जाणिवा भेदभूलक बनत गेल्या. असे असले तरी विविधतेतील एकत्रेचे घटक आणि त्यांची जाण दुर्लक्षित करण्याजोगी नाही. म्हणूनच स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारताचे अनेक देशांत रूपांतर होण्याएवजी प्रशासकीय सोयीसाठी विविध प्रादेशिक राज्यांमध्ये विभागणी झाली आणि एक राष्ट्र म्हणून विविधतेतील एकता अबाधित राहिली.

भारतीय एकत्रेच्या जाणिवेचे मूळ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या कल्पनेत आहे. हा खंडप्राय देश पाच हजार वर्षांच्या वाटचालीत राजकीय दृष्ट्या मौर्य-गुप्त-मोगल-मराठे-इंग्रज अशा अनेक राजवर्टीखाली येऊनही येथील ग्रामव्यवस्था मात्र स्थिर राहिली. त्यामुळेच सांस्कृतिक दृष्ट्या भारत काशीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत गेली पाच हजार वर्षे एकसंघंच राहिला आहे. या देशात अनेक राजे आणि सप्राट आले आणि गेले. सत्ता आणि सत्ताकेंद्रे बदलत गेली. आक्रमणे आणि अतिक्रमणे होत राहिली पण येथील सामान्य माणूस 'जंबूदीपे भरतखंडे' असे म्हणत भ्रमंती करीत राहिला. रामेश्वर कन्याकुमारीतील माणसाला हिमालयातील बद्रिकेश्वराची ओढ वाटत राहिली. ओरिसा-बंगालातील माणसाला सोरटी सोमनाथाचे आकर्षण कायम राहिले. महाराष्ट्रातील माणसाने 'काशीसी जावे, नित्य वदावे' असे म्हणत आपली जीवनयात्रा चालू ठेवली. तर पंजाब-राजस्थानातील माणसाने आपले आराध्य दैवत म्हणून तिरुपती बालाजीचा स्वीकार केला. तात्पर्य, भारतीय माणूस धर्मबंध आणि संस्कृतीबंधप्रमाणे विविध बंधनांनी भारतीय संस्कृतीशी कायमचा घट बांधला गेलेला आहे. असे घडले याचे कारण भारतीय संस्कृतीच्या विविधतेत एक समान सूत्र आहे. हे सूत्र प्रादेशिक भेदांच्या सीमा ओलांडून सवीना एकत्र सांधण्याचे काम करते. म्हणून कुठल्याही गावची नदी 'गंगा' आणि भूमी 'माता' म्हणून ओळखली जाते.

अशा प्रकारचे सूत्र समजून घेणे म्हणजेच विविधतेतील एकत्रेचे स्वरूप समजून घेणे होय. आपल्या देशात भाषा, भूषा,

भवन, भोजन, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, इत्यादी विभिन्न पातळ्यांवर विविधता असली तरी भारतीय जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत समानताही आढळते. काशीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि आदिम आदिवासीपासून पुढारलेल्या समाजापर्यंत 'तेहतीस कोटी देवां'च्या कल्पनेतील कितीतरी देव समान भक्तीने पूजले जातात. बरेचसे उत्सव भारतभर सारखेपणाने साजरे होतात. फार तर तपशिलाचा फरक झालेला आढळेल. 'निसर्गातील सुप्त शक्तीना प्रतीकरूप देण्याची' कल्पकता आदिवासीपासून शहरवासींपर्यंत सारख्या स्वरूपात आढळते. 'जीवन आणि निसर्गविषयक पावित्र्य भावना' संपूर्ण भारतात सारखीच आहे. 'सात्विक, सहनशील, शांतताप्रिय आणि परमसहिष्णू वृत्ती'चा जीवनक्रम हेच समानशील भारतीय संस्कृतीचे मुख्य सूत्र आहे. हिंदू भाविक मुस्लीम परंपरेतील पीराला नवस करतात, त्यामुळे त्यांचे हिंदुत्व धोक्यात येत नाही. उदाहरणार्थ, सांगली जिल्ह्यातील कडेगाव येथे मोहरमच्या उत्सवाचा मान हिंदू घराण्याकडे तर दसन्याचा मान मुसलमान घराण्याकडे असतो. शिरीच्या साईबाबाला सर्वधर्मीय श्रद्धेने पूजतात. अजमेरच्या दर्घाला सर्व धर्मीयांकडून 'चादर' चढवली जाते. धार्मिक सहिष्णुता हाच भारतीय संस्कृतीचा मूळ पाया असल्यामुळे आंतरधर्मीय आणि आंतरप्रांतीय परस्पर सामंजस्य टिकून राहिले आहे. तात्पर्य, भारतीय समाज जीवनातील विविधता आपल्याला 'सांस्कृतिक वारसा' म्हणून मिळालेली आहे. सर्वसंग्राहकता, समन्वयशीलता आणि धार्मिक सहिष्णुता या गोष्टी भारतीय सांस्कृतिक वारशातील मूळ संचित आहे. त्यामुळे भारतीय संस्कृती देश काल-परिस्थितीनुसार बदलत गेली पण बदलत्या रूपात तिचे सातत्य कायम राहिले. अनेक नव्या प्रेरणा, प्रभाव, प्रवृत्तीचा स्वीकार करीत, अनेक नव्या संस्कृती स्रोतांना आपल्यात सामावून घेत आणि जागतिक संदर्भ आत्मसात करीत भारतीय संस्कृती आजच्या काळापर्यंत मार्गक्रिमण करीत आली आहे. तिने आपल्या संस्कृती वैशिष्ट्यांवर आधारित एक वैभवशाली वारसा जगासमोर ठेवला. चीन, जपान, इंडोनेशिया, इत्यादी देशांमध्ये 'बीदू धर्मोपासना', 'गणेशोपासना' इत्यादी रूपात भारतीय सांस्कृतिक वारशाचे आचरण आढळते. 'रामायण', 'महाभारत', यांसारखी उत्तुंग साहित्य निर्मिती भारतात झाली. ही महाकाव्ये जागतिक ठेवा मानली जातात. गणित, आयुर्वेद, खगोल विज्ञान, रसायनशास्त्र यांच्यामध्ये भारताने मोलाची भर घातली. तिला जागतिक मान्यता मिळाली आहे. पंचतंत्र, बृहत्कथा, जातककथा ही जागतिक लोकसाहित्याला भारताची अमोल देणगी आहे. शून्यवादापासून भोगवादापर्यंतचे चिंतन आणि बौद्धमतापासून लोकायत तत्त्वज्ञानापर्यंतचे विचारधन

भारताच्या सांस्कृतिक वारशातून निर्माण झाले. त्याविषयी जगाला जिज्ञासा वाटते. गणराज्याच्या स्वरूपातील प्रातिनिधिक लोकशाही प्राचीन भारतात प्रचलित होती, असे पुरावे बौद्ध वाङ्मयात आढळतात. जगात निवडक ठिकाणी लोकशाहीचा जन्म झालेला आहे. त्यात भारताचाही समावेश केला आहे.

सर्वेषि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्चन्तु मा कश्चित् दुःखमानुयात् ।
या वैदिक प्रार्थनेत सर्व प्राणिमात्रांचे सुख चिंतणारी भारतीय संस्कृती गौतम बुद्धांच्या शांती, अहिंसा, अपरिग्रह, इत्यादी तत्त्वांचा उद्घोष करते. येशू ख्रिस्त, मुहम्मद पैगंबर, भगवान महावीर आदी महापुरुषांच्या शिकवणीतील विविधता आत्मसात करून एकतेचाच ठसा उमटवते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) खालील प्रत्येक वाक्यामधील शब्दांचा क्रम सुसंगत करा.

- (१) एक प्रबल प्रेरक शक्ती - विविधतेतील एकतेची ही जाणीव - सांस्कृतिक पातळीवर - झालेली आहे.
- (२) विविधतेतील एकता - एक राष्ट्र म्हणून - राहिली - अबाधित.
- (३) कल्पनेत आहे - भारतीय एकतेच्या जागिवेचे मूळ - सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या.
- (४) साजरे होतात - भारतभर - सारखेपणाने - बरेचसे उत्सव.
- (५) एक वैभवशाली वारसा - जगासमोर ठेवला - आपल्या संस्कृती वैशिष्ट्यावर आधारित - भारतीय संस्कृतीने.

(आ) खालील चुकीची विधाने बरोबर करून लिहा.

- (१) भारतात अनेक गटांमध्ये एकता-सामंजस्य-समन्वय-संघर्ष या क्रमाने भारतीय संस्कृती आकाराला आली.
- (२) विविधता हे भारतीय संस्कृतीचे प्रतिष्ठान आहे.
- (३) भारतीय माणूस धर्मबंध आणि संस्कृतीबंधाप्रमाणे कायमचा विखुरलेला आहे.
- (४) हिंदू भाविक बौद्ध परंपरेतील पीराला नवस करतात.
- (५) प्राचीन भारतात हुकुमशाही प्रचलित होती, असे पुरावे बौद्ध वाङ्मयात आढळतात.

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

खंड : समुद्रांनी वेढलेला सलग व विस्तीर्ण भूभाग. जगात असे पाच खंड आहेत : आशिया, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका आणि युरोप.

खंडप्राय : जवळजवळ खंडांतका भारत आशिया खंडातील विस्तीर्ण भूभाग असल्याने त्याला खंडप्राय प्रदेश म्हणतात.

आमूलाग्र : मुळापासून अग्रापर्यंत, संपूर्ण.

संचित : ठेवा, जुन्या काळापासून साठत आलेले.

आंधिभौतिक : पंचमहाभूतांशी संबंधित आणि पंचज्ञानेंद्रियांनी जाणवणारी बाह्यसृष्टी. इरावती कर्वे यांनी 'द्रवरूप सृष्टी' असा अर्थ सांगितला आहे. शेती, स्थापत्य, धातुकाम, व्यापारउदीम, यंत्रे-उपकरणे यांच्याद्वारे व्यक्त होणाऱ्या भौतिक प्रगतीला आंधिभौतिक संस्कृती म्हणतात. इंग्रजीत या संकल्पनेस 'सिन्हिलायझेशन' म्हटले जाते.

आधिदैविक : देवदेवता, इत्यादीसंबंधीचे ते आधिदैविक; परमेश्वराविषयी सर्वांगीण चिंतन आणि मनन.

आध्यात्मिक : आत्म्यासंबंधीचे ते आध्यात्मिक. माणसाची सृष्टीकडे पाहण्याची वृत्ती, दृष्टिकोन, मानसिकता म्हणजे आध्यात्म होय. इरावती कर्वे त्याचे वर्णन 'मनोमय सृष्टी' असे करतात. जीव, जगत् आणि ईश्वर यांचा विचार आध्यात्मिक संस्कृतीत केला जातो.

पंचमहाभूते : पृथ्वी, आप (पाणी), तेज, वायू आणि आकाश. या पाच तत्त्वांतून माणूस आणि विश्वाची निर्मिती झाली.

पृथगात्मता : निराळेपणा, पृथक् म्हणजे वेगळा. एकात्मतेच्या विरोधी, इतरांपासून वेगळेपणा दाखविणारी संज्ञा.

पुरातत्त्व : गतकाळात जमिनीत गाडल्या गेलेल्या भौतिक अवशेषांचे उत्खनन व विश्लेषण करून त्यांच्या साहाय्याने संस्कृतीचा अभ्यास करणारे शास्त्र.

उत्खनन : विशिष्ट जागी विशिष्ट संशोधनाच्या हेतूने केलेले जमिनीचे खोदकाम.

पुरुषार्थ कल्पना : धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या तत्त्वांना पुरुषार्थ म्हणतात.

शून्यवाद : 'या भौतिक जगात कोणतीही गोष्ट नित्य नसते. प्रतिक्षणी परिवर्तन घडत असते. त्यामुळे सर्व अनित्य आहे'. असा विचार मांडणाऱ्या अनित्यवादी बौद्ध चिंतनाला शून्यवाद म्हणतात.

लोकायत : चार्वाक ऋषींच्या इहवादी तत्त्वज्ञानाला लोकायत तत्त्वज्ञान म्हणतात. हे जगच तेवढे सत्य आहे, असे म्हणून केवळ प्रत्यक्ष प्रमाणावर विश्वास ठेवणारा भौतिक विचार. हा विचार पूर्वजन्म व पुनर्जन्म मानत नाही.

धर्म : व्यक्ती आणि समाज यांची ऐहिक उन्नती आणि मोक्ष, मुक्ती, निर्वाण आदी पारलैकिक कल्याण सांगणारा मार्ग किंवा व्यवस्था.

तत्त्वज्ञान : धर्म-कल्पना आणि जीवनातील आचारात्मक भाग यांचा वैचारिक आधार.

जातककथा : भगवान गौतम बुद्धाच्या पूर्वजन्मांच्या पाली (मागधी) भाषेतील कथा.

इतिहास : इति-ह-आस. ‘असे असे होते’ असा या शब्दाचा विग्रह होतो. गतकाळापासून परिवर्तन प्रक्रियेचे संगतवार निवेदन करणारी ज्ञानशाखा.

संस्कृती : ‘संस्कार’ या शब्दापासून ‘संस्कृती’ हा शब्द तयार झाला. संस्कार म्हणजे गुणांची निर्मिती करणे आणि दोष दूर करणे (गुणाधान दोषापनग्रन). पश्चित असलेल्या प्राकृतिक जीवनातील दोष दूर करून माणसामाणसातील परम्पर व्यवहार सुकर करण्यासाठी एकोप्याने राहाणे, ‘बहुजन सुखाय, बहुजन हिताय’ असणारा आचारधर्म निर्माण करणे, अशी गुणात्मक रचना म्हणजे संस्कृती. संस्कृतीची तीन अंगे (१) माणसूव निसर्ग यांच्यातील गुणात्मक रचना (अन्न, भांडी, हत्यारे, पशुधन, इत्यादी भौतिक साधनांची निर्मिती), (२) माणसामाणसातील संबंधांची गुणात्मक रचना (धर्म, नीती, कायदा, कुटुंबसंस्था, जाती व्यवस्था, लिंगप्रथानता), (३) भावनक्रिया, विचारक्रिया या मनोमय सृष्टीतून निर्माण झालेली नैतिक, धार्मिक आणि सौदर्यविषयक मूल्यांची रचना.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) माणसाच्या जगणे आणि घडणे या दोन प्रक्रिया एकाच वेळी चालू असतात.
 - (२) इंग्रजीत संस्कृतीला ‘कल्चर’ आणि ‘सिविलायझेशन’ या दोन संज्ञा आहेत.
 - (३) ‘मानवाची भौतिक व मनोमय सृष्टी म्हणजे संस्कृती’ अशी व्याख्या डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांनी केली आहे.
 - (४) यंत्रयुगातील ट्रॅकटर हा आधिभौतिक संस्कृतीचा विकास पावलेला वारसा आहे.
 - (५) मानवाला संस्कृतीचे संचित परंपरेने प्राप्त होते.
- (आ) (क) (५), (ख) (१), (ग) (४), (घ) (२), (च) (३).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) चूक, (२) बरोबर, (३) चूक, (४) बरोबर, (५) बरोबर.
- (आ) (१) (क), (२) (ग), (३) (ख), (४) (ग).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) पृथगात्मता, (२) भिन्नता, (३) बहुरंगी, बहुमुखी, (४) संस्कृती समन्वयाचे, (५) सर्वधर्मसमभाव.

- (आ) (१) ... ‘विविधतेत एकता आहे’ असे विधान केले जाते.
- (२) ... विविधतेचे
- (३) ... पृथगात्मता आली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) विविधतेतील एकतेची ही जाणीव सांस्कृतिक पातळीवर एक प्रबल प्रेरक शक्ती झालेली आहे.
- (२) एक राष्ट्र म्हणून विविधतेतील एकता अबाधित राहिली.
- (३) भारतीय एकतेच्या जाणिवेचे मूळ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या कल्पनेत आहे.
- (४) बोरेचसे उत्सव भारतभर सारखेपणाने साजरे होतात.
- (५) भारतीय संस्कृतीने आपल्या संस्कृती वैशिष्ट्यांवर आधारित एक वैभवशाली वारसा जगासमोर ठेवला.

- (आ) (१) भारतात अनेक गटांमध्ये संघर्ष - समन्वय - सामंजस्य - एकता या क्रमाने भारतीय संस्कृती आकाराला आली.
- (२) विविधता हे भारतीय संस्कृतीचे अधिष्ठान आहे.
- (३) भारतीय माणसू धर्मबंध आणि कर्मबंधाप्रमाणे कायमचा घटू बांधला गेला आहे.
- (४) हिंदू भाविक मुस्लिम परंपरेतील पीराला नवस करतात.
- (५) प्राचीन भारतात प्रातिनिधिक लोकशाही प्रचलित होती असे पुरावे बौद्ध वाढ्मयात आढळतात.

१.५ सारांश

पिढ्यानपिढ्या संक्रांत होणाऱ्या समाजाच्या संचिताला संस्कृती म्हणतात. असे सांस्कृतिक संचित म्हणजे एका अर्थाने माणसाने निसर्गावर मिळविलेला विजय असतो. दुसऱ्या अर्थाने

त्याने निर्मिलेली मनोमय सृष्टी असते. आधिभौतिक, आदिदैविक आणि आध्यात्मिक अशा विविध अंगांनी 'सांस्कृतिक संचित' विकसित होत आलेले असते.

भौतिक जीवनातील माणसाची सगळी धडपड, त्याचे कृषिकर्म, पशुपालन, अर्थोत्पादन, इत्यादी एका विशिष्ट दिशेने घडते त्यातून 'आधिभौतिक वारसा' निर्माण होतो. भौतिक जीवनातील धडपडीला यश यावे, संकटे टळावी, सुखी समाधानी जगायला मिळावे यासाठी माणसाने केलेल्या प्रयत्नांतून 'आदिदैविक वारसा' उत्पन्न होतो. ईश्वरोपासना, मृत्युनंतरच्या जीवनाचे मूलभूत चिंतन, इत्यादींमधून 'आध्यात्मिक वारसा' आकाराला येतो. मन आणि बुद्धीवर संस्कार करून त्यांना अनुभवयोग्य बनवणे, त्यांचे अभिव्यक्ती सामर्थ्य वाढविणे तसेच अनुभूती आणि आविष्काराच्या स्वरूपात अनेक मनोमय सृष्टी निर्माण करणे यातून संस्कृतीचा स्रोत प्रवाही ठेवण्याची प्रक्रिया माणसाकडून सतत घडत असते.

भारतासारख्या खंडप्राय देशातील समाजजीवन म्हणजे अनेक प्रवाहांनी बनलेला महासागर आहे. विविध गट, समूह, संस्कृति-प्रेरणा, रुढी परंपरा, इत्यादींचे संमिलित रूप म्हणजे आपला सांस्कृतिक वारसा होय. गेल्या पाच हजार वर्षांच्या वाटचालीत असंख्य गट, समूह, प्रेदेश तसेच भटक्या, विमुक्त, आदिवासी टोळ्यांनी स्थलकालपरत्वे आपापले संस्कृती विशेष निर्माण केले आणि व्यापक भारतीय संस्कृतीत उदारपणाने विसर्जित ही केले. सर्वांच्या ताण्याबाण्यातून भारतीय संस्कृतीचे विविधरंगी महावस्त्र विणले गेले आहे. वेगवेगळ्या कलाविष्काराच्या परंपरा, शिल्पाविष्काराची तंत्रे, नृत्याविष्काराचे प्रकार, नाट्याभिनयाच्या जाणिवा, सण-यात्रा-उत्सव-पूजाविधी इत्यादी अनेक गोष्टी भारतीय सांस्कृतिक वारशाचे वैभव आहे. त्या वैभवातील विविधता हा आपल्या 'सांस्कृतिक संचिता'चा भाग आहे, हे लक्षात ठेवायला हवे. भारतीय संस्कृतीत जशी विविधता आहे तशीच एकत्राही आहे. तिलादेखील पाच हजार वर्षांचा इतिहास आहे. प्राचीन काळी जेव्हा जेव्हा भारतावर परचक आले, परकीय देशांनी आक्रमण केले तेव्हा तेव्हा आपल्या देशातील विविधधर्मी लोक एकत्र आले. त्यांनी संकटाना पिटावून लावले. भारतीय माणसाला चारीधार्म यात्रा करण्याची जी ओढ वाटते, ती एकतेतून निर्माण झाली आहे. स्वातंत्र्यदिन-प्रजासत्ताक दिन आसेतुहिमाचल अत्यंत उत्साहाने साजरे होतात. गुरुपौर्णिमा, त्रिपुरी पौर्णिमा, मोहरम, नाताळ, बुद्धपौर्णिमा, शिक्षकदिन, कामगारदिन, म. गांधी जयंती व हुतात्मा दिन, इत्यादी उपक्रम संपूर्ण भारतभर एकत्रेच्या भावनेने साजरे होतात. सांस्कृतिक एकतेतील विविधते चे वास्तव आत्मसात करूनच आपल्याला भविष्यकालीन वाटचाल करावयाची आहे, हा बोध आपण घेतला पाहिजे.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) 'संस्कृती'ची व्याख्या करून भारतीय संस्कृतीची विविध अंगे कोणती ते स्पष्ट करा.
- (२) 'भारतीय संस्कृतीत विविधता आहे' या विधानाची चर्चा करा.
- (३) सांस्कृतिक वारसा म्हणजे काय ते सांगून भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा सोदाहरण परामर्श घ्या.
- (४) 'एक सत् विप्रा बहुधा वदन्ति' या वचनाचे मर्म स्पष्ट करा.
- (५) 'सर्वेषि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः या वैदिक प्रार्थनेचे संस्कृतीच्या संदर्भात विवेचन करा.

१.७ क्षेत्रीय काय

- (१) तुमच्या गावात / शहरात असलेल्या वेगवेगळ्या प्रार्थना स्थानांचा (चर्च, मंदिर, मशीदी, इत्यादी) इतिहास आणि स्वरूप यावर टिप्पण तयार करा.
- (२) तुमच्या परिसरातील सार्वजनिक सण-यात्रा-उत्सव-उर्स यांची माहिती गोळा करा.
- (३) दूरदर्शन कार्यक्रमांमध्ये प्रादेशिक विविधतेचे किती प्रमाणात दर्शन घडते, त्याचे निरीक्षण करा.
- (४) विविधतेतील एकता दाखवणारे काही प्रसंग वर्णन करा.

१.८ आधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) कर्वी, इरावती : मराठी लोकांची संस्कृती, पुणे १९६२.
- (२) जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.) : भारतीय संस्कृती कोश खंड १ ते १०.
- (३) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा.) : मराठी विश्वकोश.
- (४) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री : वैदिक संस्कृतीचा विकास, वाई १९५१.
- (५) सहस्रबुद्धे, पु. ग., : महाराष्ट्र संस्कृती, पुणे १९७९.

घटक २ : भारतीय संस्कृतीचे पुरातत्त्वीय समालोचन

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
 - २.२.१ गतकालीन वाटचालीचा मागोवा
 - २.२.२ पुरातत्त्वीय साधने, सर्वेक्षण आणि उत्खनन
 - २.२.३ हडप्पा-मोहंजोदाडे उत्खनन : सिंधू संस्कृतीचा शोध
 - २.२.४ भारतातील काही उत्खननांचा आढावा
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ क्षेत्रीय कार्य
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-
- ★ पुरातत्त्वीय साधनांच्या आधारे प्राचीन संस्कृतीचा अभ्यास कसा केला जातो हे सांगता येईल.
 - ★ संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी भारतात कोणकोणत्या जागी उत्खनन झाले आणि त्यातून तत्कालीन समाजजीवनाच्या स्वरूपाविषयी कोणती माहिती प्राप्त होते हे विशद करता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

भूतकाळातील मानवी अनुभवांचा शोध घेऊन त्यांचे कालानुक्रमाने पद्धतशीर वर्णन करणाऱ्या लेखनविद्येला ‘इतिहास’ असे म्हणतात. इतिहास म्हणजे कल्पित गोष्ट किंवा काढंबरी नसते. घडलेल्या घटना-प्रसंगावर आधारलेली, पुराव्यानिशी संगतवार जुळणी करून सांगितलेली हकिगत म्हणजे इतिहास होय. शेकडो-हजारो वर्षांपूर्वीच्या मानवी वस्तू, वास्तू

आणि वस्तीच्या खुणा काळाच्या ओघात लप्त झालेल्या असतात. पूर, युद्ध, भूकंप, इत्यादी कारणांमुळे अनेक मानवी वस्त्या नामशेष होऊन जमिनीखाली गाडल्या गेल्या आहेत. प्राणी आणि मानव यांचे वेह जमिनीत पुरुले गेलेले आहेत. घेरे, मंदिरे, राजवाडे, इत्यादींचे गाडले गेलेले भग्न अवशेषदेखील जमिनीखाली आढळतात. हे सर्व अवशेष मानवी संस्कृतीचे पुरातन साक्षीदार आहेत. तसेच शिशालेख, ताप्रपट, भूर्जपत्र आणि प्राचीन हस्तलिखितांमधूनी ह गतकालीन घडामोर्डींची आपल्याला कल्पना येते. वरील सर्व साधनांची जुळणी करून इतिहासकार त्यांचा अन्वयार्थ लावत असतो. प्राचीन अवशेषांपैकी जे अवशेष जमिनीखाली गाडलेले असतात त्यांचे उत्खनन केले जाते. त्यात सापडणारी हाडे, नाणी, शस्त्रे, वाद्ये, धान्य, खेळणी, अलंकार यांचा पद्धतशीर अन्वय लावणाऱ्या शास्त्राला ‘पुरातत्त्वविद्या’ असे म्हणतात.

‘पुरातत्त्वविद्या’ ही अभ्यासशाखा इतिहासलेखनाचा एक महत्त्वाचा आधार ठरली. पंधराव्या शतकात पाश्चिमात्य देशांमध्ये आधुनिक युग सुरु झाले. माणूस-विचारांचा केंद्रबंदू मानला जाऊ लागला. त्याचे कर्तृव्य, त्यासारी इतर माणसांशी एकरूपता, त्याची जीवनप्रणाली, इत्यादी गोष्टींचा सर्वांगीण विचार होऊ लागला. माणूस आणि समाजाच्या विचार करणारी अनेक शास्त्रे अस्तित्वात आली. माणूस, त्याची संस्कृती आणि त्याचा समाजाशी संबंध यांच्या इतिहासाला महत्त्व प्राप्त झाले. ‘इतिहास’ ही एक शास्त्रशुद्ध ज्ञानशाखा म्हणून प्रतिष्ठित झाली. तिच्याही अनेकविध अभ्यासशाखा हव्हूहव्हू निर्माण झाल्या. त्यापैकी ‘पुरातत्त्वविद्या’ आणि ‘पुराभिलेखविद्या’ या दोन प्रमुख अभ्यासशाखा आहेत.

भारतामध्ये अठराव्या शतकापासून पुरातत्त्वविद्येच्या अंतर्गत भूतकालीन संस्कृतीचा शोध घेण्यास सुरुवात झाली. प्रस्तुत घटकात आपण पुरातत्त्वीय उत्खननातून भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासाचे धागेदोरे कसे सापडतात ते पाहणार आहोत.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ गतकालीन वाटचालीचा मागोवा

पुरातत्त्ववेत्यांनी जगामध्ये वेगवेगळ्या जागी केलेल्या

उत्खननांमध्ये हजारो, लाखो वर्षांपूर्वीच्या माणसांचे अस्थी-अवशेष सापडलेले आहेत. त्याचप्रमाणे वन्य आणि पाळीब प्राण्यांचे अवशेषही जागोजागी आढळलेले आहेत. त्यांच्या आधारे प्राचीन संस्कृतीचा धांडोळा घेण्यात आला. या पुरातत्त्वीय उत्खननातून जगामध्ये ग्रीक, रोमन, इंजिष्यायन, सुमेरियन, बाबिलोनियन, इत्यादी संस्कृतीचे अवशेष उपलब्ध झाले आहेत. त्या अवशेषांचा अभ्यास शास्त्रशुद्ध रीतीने झालेला आहे. हे अवशेष पाच हजार वर्षांपूर्वीचे असावेत असे अभ्यासातून सिद्ध झाले. वरील संस्कृतीचा उदय आणि विस्तार हा जगाच्या इतिहासातील पहिला टप्पा मानला जातो. त्या आधीच्या काळातील जग मागास आणि रानटी अवस्थेत होते असाही निष्कर्ष काढण्यात आला आहे.

युरोपीय लोकांचे वसाहती राज्य आशिया आणि आफ्रिका खंडातील देशांमध्ये प्रस्थापित झाले; त्यानंतर युरोप खंडाचा जसा पुरातत्त्वीय शोध घेण्यात आला तसाच प्रयत्न आशिया खंडातील देशांबाबत होऊ लागला. ब्रिटिश अभ्यासकांनी भारतातील लेण्या, मंदिरे, शिलालेख यांच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित केले. डच अभ्यासकांनी जावा, सुमात्रा, बोर्निओ या भागात पुरातत्त्वीय शोध घेतला. फ्रेंच अभ्यासकांनी पुरातत्त्वीय दृष्टिकोनातून इंडोचीन प्रदेशाचा शोध घेतला. तात्पर्य, इंग्रज, फ्रेंच, डच या युरोपीय अभ्यासकांनी आशिया खंडातील देशांचे मोठ्या प्रमाणात पुरातत्त्वीय संशोधन केले.

एकोणिसाव्या शतकात पाश्चात्य देशांमध्ये प्राचीन भारताचा अभ्यास करणारे 'भारतविद्या' (इंडॉलॉजी) नावाचे स्वतंत्र शास्त्र निर्माण झाले. याच काळात लंडनच्या रॅयल एशियाटीक सोसायटी या संस्थेच्या शाखा मुंबई आणि कलकत्ता येथे स्थापन झाल्या. इ.स. १८६२ मध्ये इंग्रजांनी 'पुरातत्त्व सर्वेक्षक' हे स्वतंत्रपद निर्माण केले. त्या पदावर अलेक्झांडर कॅनिंगहोम यांची नेमणूक केली. त्यांनी भारतातील पुरातत्त्वीय सर्वेक्षणाची मुहूर्तमेंद्र रोवली. अशा प्रकारच्या प्रारंभीच्या पुरातत्त्वीय सर्वेक्षणामध्ये फर्ग्सन, बर्जेस, कझीन्स, सर जॉन मार्शल, एल्फिन्स्टन, डॉ. भाऊ दाजी लाड, डॉ. राजेंद्रलाल मिश्र यांनी मोलाची भर घातली.

जेम्स प्रिन्सेप या शिलालेखतज्ज्ञाने भारतातील शिलालेखांचे प्रथम वाचन केले, ल्यूडर्स या जर्मन अभ्यासकाने उपलब्ध शिलालेखांचा सखोल अभ्यास केला. सर बर्जेस, फर्ग्सन, एल्फिन्स्टन यांनी भारतातील लेण्या आणि मंदिरे यांचा स्थापत्यशास्त्र दृष्टीने परामर्श घेतला. सर जॉन मार्शल, मार्टीमर, विलर, इत्यादी पुरातत्त्ववेत्यांनी जमिनीखाली गाडले गेलेले अवशेष शोधण्यासाठी भारतात निरनिराळ्या ठिकाणी उत्खनन केले. गेल्या दोनशे वर्षांपासून भारतात सुरु झालेले उत्खनन व पुरातत्त्वीय सर्वेक्षण कार्य आजही प्रगतीपथावर आहे.

वरील शोधकार्यातून अनेक नव्या गोष्टी प्रकाशात

आल्या. उदाहरणार्थ, अशोकाचे शिलालेख सापडले. अंजिंठा येथील लेण्यांचा नव्याने शोध लागला. सांची व सारनाथ येथील बौद्ध स्तूपांचे अध्ययन केले गेले. काही प्राचीन नगरांचा शोध घेण्यात आला. सातवाहन काळातील व्यापाराचे स्वरूप स्पष्ट झाले. सिंधू नदीच्या खोन्यात भारतातील प्राचीन संस्कृतीचे अवशेष शोधण्यात अभ्यासकांना यश आले. अशा अनेकविध शोधकार्यामुळे भारतीय इतिहास काही हजार वर्षांइतका प्राचीन आहे हे सप्रमाण सिद्ध झाले. म्हणूनच सिंधू संस्कृतीचा शोध ही विसाव्या शतकातील सर्वात महत्वाची कामगिरी मानली जाते. सिंधू संस्कृतीपासून गुप्त वाकाटक राजवटीपर्यंतच्या कालखंडांच्या संदर्भात अनेक उत्खनन प्रकल्प राबविण्यात आले. त्यातून मिळालेल्या पुरातत्त्वीय साधनांमधून प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे एक नवे आकलन सिद्ध झाले. तिच्याविषयी असलेले समज-गैरसमज दूर होऊन अभ्यासकांनी संपूर्ण जगाला भारतीय संस्कृतीचे स्वच्छ दर्शन घडविले.

(अ) भारतातील प्राचीनतम संस्कृतीविषयी प्राथमिक निष्कर्ष

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगातील प्राचीनतम भाषांचे संशोधन सुरु झाले. केल्टीक, लॅटीन, गोर्येथिक या भाषा आणि त्यातील साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला. युरोपीय भाषावैज्ञानिक सर विल्यम जोन्स यांनी भारतातील प्राचीनतम भाषा म्हणून संस्कृतचे सखोल विश्लेषण केले. तेव्हा त्यांना संस्कृतमधील शब्द आणि केल्टीक, लॅटीन आणि गोर्येथिक इत्यादी पाश्चात्य प्राचीनतम भाषांमधील शब्द यांच्यामध्ये विलक्षण साम्य आढळले. मातृ - मॅटर - मोटर - मदर; पितृ - पेतर - फोदर - फादर अशा प्रकारचे अनेक साम्यवाचक शब्द त्यांनी एकत्र केले. त्यातून वरील भाषांमध्ये अनुबंध आहे असे जाणवू लागले.

इ.स. १७८४ मध्ये सर विल्यम जोन्स यांनी जगातील सर्व प्राचीनतम भाषांचा तौलनिक अभ्यास करून त्याच्या आधारे सर्व भाषांची दोन गटांमध्ये (कुलांमध्ये) विभागणी केली. त्यांच्या मते 'इंडो-आर्यन' आणि 'द्रविडीयन' अशी दोन भाषाकुळे असून त्यात जगातील सर्व भाषा समाविष्ट होऊ शकतात. आज जगात प्रचलित असलेल्या सर्व भाषांचे मूळ 'इंडो-आर्यन' किंवा 'द्रविडीयन' या भाषांमध्येच आहे असे निर्णयिक मत त्यांनी मांडले. यालाच 'समान भाषा जननी सिद्धांत' असे म्हणतात.

केल्टीक, लॅटीन, गोर्येथिक आणि संस्कृत या भाषांचे क्षेत्र भौगोलिक दृष्ट्या एकमेकांपासून दूर अंतरावर असूनही त्यांच्यामध्ये भाषिक साम्ये कशी आणि का आढळतात याचे भाषावैज्ञानिकांना गूढ वाटत होते. अठराव्या शतकात केल्टीक, लॅटीन, गोर्येथिक भाषिकांचा भारतातील संस्कृत भाषिकांशी प्रत्यक्ष संबंध उरलेला नव्हता. म्हणून वरील भाषांचे परस्पर नाते

कसे उलगडायचे याचे उत्तर सर विल्यम जोन्स यांच्या 'समान भाषा जननी सिद्धांत' तून मिळाले. हा सिद्धांत असे मानतो की, जगातील सर्व भाषांची कुठली तरी एक मूळ जननी भाषा असली पाहिजे. जेव्हा इंडो-आर्यन माणसांची टोळी एकाच वस्तीस्थानात राहात असेल तेव्हा ती मूळ जननी भाषा त्यांच्यामध्ये रुढ असावी. कालांतराने इंडो-आर्यन माणसांच्या टोळ्यांचे स्थलांतर होत गेले आणि त्या जगातील वेगवेगळ्या प्रदेशांत विखुरल्या. असे होताना काही शब्द आणि भाषिक संकेत कायम राहिले असावेत. वरील निष्कर्षावरून आर्यांच्या मूळ वस्तीस्थानांचा प्रश्न निर्माण झाला. ते कोठे असावे याचा शोध घेणे सुरु झाले. तो अद्यापही सुरु आहे.

संस्कृत भाषेमधील क्रग्वेद, यजुर्वेद, अथर्वेद आणि सामवेद या वैदिक ग्रंथांचा पाश्चिमात्य अभ्यासकांनी सूक्ष्म आणि सर्वांगीण अभ्यास केला. त्यातून क्रग्वेदाला जगातील सर्वात प्राचीन ग्रंथ म्हणून मान्यता मिळाली. इ.स. पूर्व १५०० हा क्रग्वेदाचा कालखंड समजण्यात आला. क्रग्वेद काळात आर्य आपल्या मूळ वस्तीस्थानातून बाहेर पडले आणि त्यांच्या टोळ्या वेगवेगळ्या प्रदेशांत स्थायिक झाल्या. त्यापैकी काही टोळ्या भारतात आल्या. त्यांच्या आंगमनानंतर येथे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाला खन्या अर्थाने प्रारंभ झाला असे काही इतिहासकार मानतात. त्यांच्या मते आर्यांच्या आगमनाअगोदर भारतीय समाज रानटी अवस्थेत होता. आर्यांनी त्याला सुसंस्कृत केले, असा निष्कर्ष काही इतिहासकारांनी काढला आहे.

पुरातत्त्ववेत्यांनी पाश्चात्य देशातील ग्रीस, रोम, इजिप्त, अक्कड, सुमेरिया, बाबिलोनिया, मेसापोटेमिया यांसारख्या प्राचीनतम संस्कृतीचा शोध घेऊन अभ्यास केला. त्यासाठी झालेल्या विविध उत्खननांमधून वरील संस्कृतीचा समृद्ध वारसा स्पष्ट झाला. इ.स. पूर्व ३५०० च्या दरम्यान पाश्चात्य जग अत्यंत प्रगत अवस्थेला पोहोचले होते असे या अभ्यासकांनी पुरातत्त्वीय पुराव्यांच्या आधारे सिद्ध केले. तात्पर्य, भारतीय संस्कृतीचा उदय हा जगातील इतर संस्कृतीच्या तुलनेत अर्वाचीन आहे असा प्राथमिक निष्कर्ष पाश्चात्य अभ्यासकांनी काढला. इ.स. १९२२ पर्यंत प्रकाशित झालेल्या इंग्रजी, इतिहासविषयक ग्रंथांतून हा निष्कर्ष मांडलेला आढळतो. तथापि, सिधूनदीच्या खोन्यातील वेगवेगळ्या उत्खननांमधून वरील निष्कर्ष निराधार ठरला. भारतीय संस्कृतीदेखील जगातील प्राचीन संस्कृतीइतकीच पुरातन आहे हा निष्कर्ष पुरातत्त्वीय पुराव्यांच्या आधारे सर्वमान्यता पावला. थोडक्यात, पुरातत्त्वीय संशोधन हा इतिहास लेखनातील शास्त्रीय आधार असल्यामुळे इतिहास लेखनालाही एक प्रकारची शास्त्रीय बैठक प्राप्त झाली. निव्वळ अंदाज किंवा समजुतीवर आधारलेले आधीचे निष्कर्ष पुरातत्त्वीय संशोधनामुळे निकालात निघाले व इतिहासाची वस्तुनिष्ठ मांडणी झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्दांची निवड करा.

(१) वेगवेगळ्या ठिकाणी झालेल्या उत्खननांमध्ये _____, _____, _____, _____, इत्यादी संस्कृतींचे अवशेष उपलब्ध झाले आहेत.

(२) _____ वर्षांपूर्वीचे जग मागास आणि रानटी अवस्थेत होते.

(३) _____ आणि _____ खंडांमध्ये युरोपीय लोकांचे वसाहती राज्य होते.

(४) भारतातील शिलालेखांचे प्रथम वाचन _____ याने केले.

(५) भारताच्या पुरातत्त्वीय संशोधनाच्या दृष्टीने _____ शोध ही विसाव्या शतकातील सर्वात महत्वाची कामगिरी आहे.

(आ) समर्पक शब्दांच्या जोड्या लावा.

(क) ब्रिटिश अभ्यासक (१) सर विल्यम जोन्स

(ख) डच अभ्यासक (२) प्राचीन भारताचा अभ्यास करणारे शास्त्र

(ग) फ्रेंच अभ्यासक (३) भारतातील लेण्या व मंदिरांचा अभ्यास

(घ) भारतविद्या (४) इंडोचीन प्रदेशाचा अभ्यास

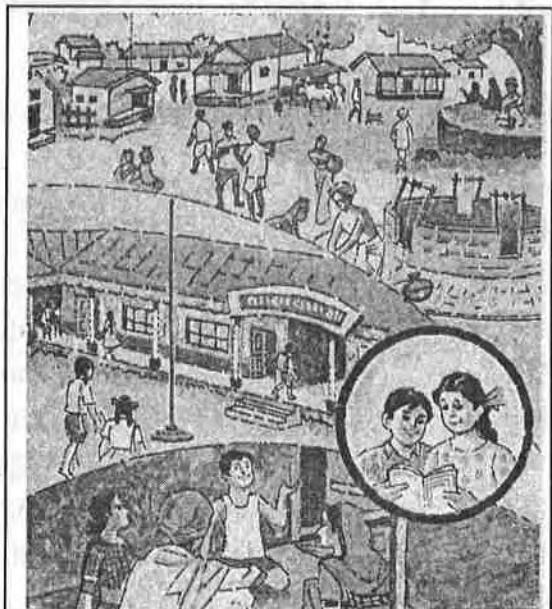
(च) समान भाषा (५) जावा सुमात्रा बोर्नियो प्रदेशांचा अभ्यास

२.२.२ पुरातत्त्वीय साधने, सर्वेक्षण आणि उत्खनन

पुरातत्त्वीय संशोधन हा इतिहास लेखनातला वस्तुनिष्ठ आधार मानण्यात येतो. कारण पुरातत्त्व विद्या ही शास्त्रीय अधिष्ठान असलेली अभ्यास शाखा आहे. तिच्यात पुराअवशेषांचा (पुरातत्त्वीय साधनांचा) शोध घेतला जातो. त्यांच्या आधारे विशिष्ट काळातील समाज जीवनाची रूपरेषा निश्चित केली जाते. उदाहरणार्थ, एखाद्या उत्खननात मानवी अस्थी आणि दगडी हत्यारे सापडली तर त्यावरून ती माणसे 'अशमयुगातील' म्हणजेच रानटी अवस्थेतील असावीत असे निश्चितपणे म्हणता येते. अशा ठिकाणी सहसा अन्य वस्तू सापडत नाहीत. निरनिराळ्या प्रकारची हत्यारे, अवजारे, धान्याचे कण, कापडाचे धागे, घरातील भांडीकुंडी, खेळणी,

मूर्ती, शिक्के अशा वस्तु किंवा वस्तु संचांवरून माणसाच्या प्रगत अवश्येविषयी निश्चित अनुमान करता येते. थोडक्यात ह्या पुरातत्त्वीय अवशेषांवरून तत्कालीन मानवी जीवनाचा व सामाजिक स्वरूपाचा अंदाज बांधता येतो.

ग्रामरचना : उत्खननात ज्या ठिकाणी मानवी वस्तीच्या खाणाखुण आढळतात त्यावरून माणसाने भटकी वृत्ती सोडली असल्याची कल्पना करता येते. गृहबांधणी व ग्रमारचनेवरून लोकांच्या व्यवसाय, राहणीमान आणि जीवनक्रमाविषयी अंदाज बांधता येतो. या रचनांच्या आधारे खेडी, नगरे आणि महानगरे असे वस्तीच्या अवशेषांचे वर्गीकरण करता येते. उत्खननातील अवशेषांच्या आधारे नगररचना, घरांची रचना आणि बांधणी, रस्त्यांची आखणी, पाण्याची आणि सांडपाण्याची व्यवस्था याविषयी जुन्या काळाच्या संदर्भात माहिती मिळते. वस्तीच्या उत्खननात एकाच ठिकाणी असंख्य वस्तू सापडतात आणि ह्या वस्तूचे पुरातत्त्वीय अभ्यासाची साधने ठरतात.

चित्र २.१ : ग्रामरचना

धातू : उत्खननामध्ये तांबे, सोने, लोखंड या धातूंच्या वस्तू आढळल्यास त्यावरून त्या माणसांना धातुज्ञान असावे आणि त्या काळात धातूंवर कारागिरी करणारे लोहार, तांबट, सोनार, इत्यादी व्यावसायिकही असावेत असे स्पष्ट होते. ‘त’ वरून तपेले ओळखणे’ अशी मराठीत म्हण आहे. पुरातत्त्वीय संशोधनात या म्हणीप्रमाणे वेगवेगळे तर्क, अंदाज आणि अनुमान केले जातात. त्यातूनच संस्कृतीच्या इतिहासाचा एक एक धागा गुंफला जातो.

अस्थी : अस्थी अवशेष हे सर्वात महत्वाचे पुरातत्त्वीय साधन आहे. त्यांच्या आधारे कालनिश्चिती केली जाते. उपलब्ध अस्थी अवशेषांवर ‘कार्बनचौदा’ आणि ‘रेडियो कार्बन’ या प्रक्रिया करून काळ ठरविला जातो. असे अस्थी अवशेष किती

हजार किंवा किती लाख वर्षांपूर्वीचे आहेत हे वैज्ञानिक दृष्टीने सिद्ध करता येते.

खापर : अस्थी अवशेषांखालोखाल पुरातत्त्वीय साधन म्हणून खापरांना महत्व दिले जाते. खापर म्हणजे पुरातत्त्व विद्येचे मूळाक्षर आहे असे म्हणतात. खापर आणि मातीची भांडी हजार वर्षांपासून माणसाने वापरात आणली. भारतात पाच हजार वर्षांपासून माणसे मातीच्या भांड्यांचा वापर करीत आले आहेत. जगभर झालेल्या उत्खननांमध्ये मातीची भांडी सापडतात. प्रत्येकाचा पोत वेगळा, रंग वेगळा, चकाकी वेगळी, त्यावरील रंगकाम किंवा नक्षीकामाही वेगवेगळे आढळते. रोम, इजिप्त, ग्रीस, भारत या प्रत्येक देशांतील भांड्यांच्या खापरांचे वेगवेगळेपण अभ्यासकांनी स्पष्ट केलेले आहे. त्या रचना व पोतांवरून देशविशिष्ट संस्कृतीच्या इतिहासाचे वर्णन करण्याचे काम इतिहासकार करीत असतो.

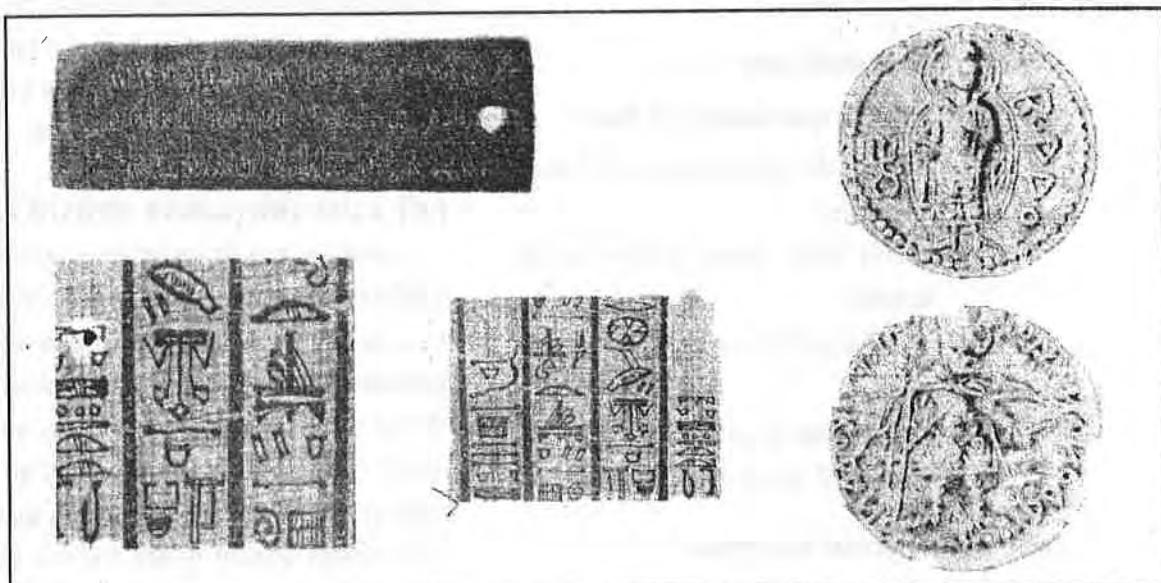
चित्र २.२ : खापर

शिलालेख, ताप्रपट, नाणी, इत्यादी : पुरातत्त्वीय साधनांपैकी शिलालेख हे सर्वात नेमके आणि विश्वसनीय साधन मानले जाते. शिलालेखांप्रमाणेच ताप्रपटही महत्वाचे साधन होय. त्यांच्यावर गतकालातील घटना-घडामोर्डीची तारीख-वारासह नोंद केलेली असते. अशा प्रकारच्या नोंदी कोरीव आणि कायम स्वरूपाच्या असतात. त्यांच्यात सहसा खाडाखोड आढळत नाही. शिलालेखांप्रमाणेच नाणी हे एक महत्वाचे पुरातत्त्वीय साधन आहे. त्यांच्यावरून वेगवेगळ्या राजवटींचा कालखंड कवू शकतो. विशिष्ट राजाच्या काळात त्याचे म्हणून चलन अस्तित्वात असते. त्या चलनावर राजमुद्रा आणि अन्य तपशील असतो. त्यावरून तत्कालीन राजवटींचा राजकीय इतिहास उलगडतो. याशिवाय वेगवेगळी पुरातन मंदिरे, त्याच्यावरील शिल्पकाम, निरनिराळ्या मूर्ती ही सगळी महत्वाची पुरातत्त्वीय साधने आहेत. मूर्ती हे केवळ धार्मिक श्रद्धेचे केंद्र नसून तो माणसाच्या गतकालीन वाटचालीतील एक महत्वपूर्ण पुरातत्त्वीय पुरावादेखील असतो. वेगवेगळ्या पुरातत्त्वीय साधनांमध्ये विशिष्ट कलाशैली आणि कलाप्रेरणांचे दर्शन घडते. कोणत्या काळात कोणती कलाशैली अस्तित्वात होती याविषयीचा अंदाज घेऊन त्या काळातील लोकसंस्कृतीचे विशेष इतिहासकाराला सांगता येतात.

पुरातत्त्वीय पुराव्यांबरोबर भूर्जपत्र आणि कागदावर लिहिलेली जुनी हस्तलिखिते महत्वाची ठरतात. त्यांच्यावरून त्यांचा काळ ठरविणारी अभ्यासपद्धती पुढे आली. तिला 'पुराभिलेखविद्या' (अर्काईज) असे म्हणतात. तिच्या जोडीने 'लिपीशास्त्र' ही विकसित झाले. या सर्व साधनांच्या आधारे माणसाच्या गतकालीन वाटचालीचा अभ्यास होऊन प्राचीन संस्कृतीच्या इतिहास लेखनाला प्रारंभ झाला.

पुरातत्त्ववेत्त्यांनी वरील सर्व सामग्रीचा मूळापासून शोध घेणे सुरु केले. यालाच 'पुरातत्त्वीय सर्वेक्षण' असेही म्हणतात.

भू सर्वेक्षणात जेव्हा एखाद्या प्रदेशात 'पांढरीची टेकडी' आढळते तेव्हा तेथे उत्खनन कार्य हाती घेतले जाते. अशा ठिकाणी मणी, मातीची खापरे, हस्तीदंती वस्तू, इत्यादी गोष्टी आढळतात. त्यांचा प्राथमिक अभ्यास केला जातो आणि उत्खनन कार्य करण्यास ते क्षेत्र योग्य आहे की नाही हे ठरविले

चित्र २.३ : शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, इत्यादी

(अ) पुरातत्त्वीय सर्वेक्षण आणि उत्खनन कार्य

एकोणिसाच्या शतकाच्या उत्तराधार्त भारतात पुरातत्त्वीय सर्वेक्षण आणि उत्खनन कार्याला गती मिळाली. प्राचीन भारतीय वाङ्मयाचा अभ्यास आणि संशोधन सुरु झाले. जर्मन पंडित मॅक्समुल्लर यांनी वेदांचा अनुवाद केला. त्यामुळे वेदवाङ्मयाकडे जगातील अभ्यासकांचे लक्ष वेधले गेले. रामायण-महाभारत या महाकाव्यांचा नव्या दृष्टिकोनांतून विचार सुरु झाला. वेदवाङ्मय, रामायण, महाभारत या साहित्याकडे पुराभिलेखीय पुरावा म्हणून अभ्यासक पाहू लागले. भारतामध्ये येऊन गेलेल्या प्रवाशांच्या हकिगती (प्रवासवर्णने) चीन, ग्रीस, इत्यादी देशांमध्ये उपलब्ध झाल्या. मेगस्थनीज, फाहीयान, ह्यूएत्सग इत्यादी पर्यटकांच्या प्रवासवर्णनांचे संशोधन होऊन प्राचीन भारतीय इतिहासाचा पट उलगडत गेला.

प्राचीन भारतात अनेक विद्यापीठांची स्थापना झाली. तेथे विविध ज्ञानशाखांचा अभ्यास होऊ लागला. परदेशी पर्यटकांनी आपल्या लेखनात बौद्ध विद्यापीठांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांनी विद्यापीठांच्या ग्रंथालयांतील ग्रंथांचा अभ्यास केल्याच्या नोंदी आढळतात. प्राचीन वाङ्मयामध्ये अनेक नगरी आणि महानगरींच्या आठवणी शब्दबद्ध झालेल्या आढळतात.

जाते. 'काळ्या रानात पांढरीचे टेकाड' हे प्राचीन अवशेषांचे आगर मानले जातो. उत्खननात सापडणारे प्राचीन अवशेष काही शतकांपासून लक्षावधी वर्षांपूर्वीचे असू शकतात. उत्तर पश्चिम भारतात अशाच एका पांढरीच्या टेकडीचे सर्वेक्षण करण्यात आले. तेथे झालेल्या उत्खननातून हडणा, मोहंजोदाढो नगराचा आणि सिंधू संस्कृतीचा महत्वपूर्ण शोध लागला.

इ.स. १९०३ पासून भारतात उत्खनन कार्य आणि प्रकल्पांना सर जॉन मार्शल यांनी प्रारंभ केला. इ.स. १९१२ साली तक्षशिला येथे उत्खनन झाले. इ.स. १९१३ साली पाटलीपुत्र परिसरात २५ मैलांच्या परिधित चौदा ठिकाणी उत्खनन करण्यात आले. इ.स. १९१७ साली नालंदा परिसरात उत्खनन झाले. याच काळात इतिहासपूर्व काळातील प्रागैतिहासिक माणसाचा शोध घेण्यासाठी निरनिराळ्या क्षेत्रात उत्खनने होत गेली. 'इंडालॉजिस्ट' म्हणजे प्राचीन भारताचा अभ्यास करणाऱ्या जगातील अभ्यासकांचे लक्ष भारतातील नगरांचा शोध घेणाऱ्या उत्खनन कार्यावर केंद्रित झाले. पाली व संस्कृत भोषेतील वाङ्मय, रामायण-महाभारत या महाकाव्यांपासून आणि परदेशी पर्यटकांच्या लेखनातून ज्या नगरांची वर्णने येतात, ती कुठे असावीत आणि कशी असावीत

याचा शोध घेण्यासाठी पुरातत्त्ववेत्त्यांनी भारतातील वेगवेगळ्या नद्यांच्या खोल्यांमध्ये सर्वेक्षण कार्य हाती घेतले. इ.स. १९२२ मध्ये सिंधू नदीच्या खोल्याचे सर्वेक्षण करण्यात आले. सिंध आणि पंजाब प्रदेशात दोन 'पांढीच्या टेकड्या' आढळल्या. तेथे मोठ्या प्रमाणात उत्खनन प्रकल्प राबविण्यात आला. त्यातून 'सिंधू संस्कृती'चा शोध लागला. हा एक महत्त्वपूर्ण पुरातत्त्वीय शोध मानला जातो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) उत्खननामध्ये रानटी माणसांच्या अस्थींजवळ काय सापडते?
- (२) पुरातत्त्व विद्येचे मूळाक्षर कोणत्या वस्तूला म्हणतात?
- (३) पुरातत्त्वीय अवशेषांवरून कोणता अंदाज बांधला जातो?
- (४) पुराभिलेखविद्या म्हणजे काय?
- (५) उत्खनन कार्य कोणत्या प्रदेशात केले जाते?

(आ) समर्पक शब्दांच्या जोड्या लावा.

(क) १९०३	(१) सिंधू नदीच्या खोल्यात उत्खनन
(ख) १९१२	(२) नालंदा परिसरात उत्खनन
(ग) १९१३	(३) तक्षशिला परिसरात उत्खनन
(घ) १९१७	(४) भारतात उत्खनन कार्याचा प्रारंभ
(च) १९२२	(५) पाटलीपुत्र परिसरात उत्खनन

२.२.३ हडप्पा-मोहंजोदाडो उत्खनन : सिंधू संस्कृतीच्या शोध

अट्टराब्या आणि एकोणिसाऱ्या शतकातील पुरातत्त्वीय आणि पुराभिलेखीय संशोधन प्रयत्नांमधून प्राचीन भारताचा समृद्ध ऐतिहासिक वारसा स्पष्ट होत गेला. ऋग्वेद काळात आर्यांच्या टोळ्या त्यांच्या मूळ वस्तीस्थानातून बाहेर पडल्या. त्यांनी भारतात येऊन सुसंस्कृत जीवनक्रमाला प्रारंभ केला असावा. ऋग्वेदकाल हाच भारतीय इतिहासाचा प्रारंभ काळ मानला गेला. कालगणनेनुसार इ.स. पूर्व १५०० च्या दरम्यान भारतीय समाजजीवन सुसंघटित होत गेले असावे, ही समजूत इ.स. १९२२ पर्यंत सर्व अभ्यासकांमध्ये प्रचलित होती.

इ.स. १९२२ मध्ये पंजाबमधील सिंधू नदीच्या खोल्यात हडप्पा-मोहंजोदाडो येथे झालेल्या उत्खननात भारतातील प्राचीन संस्कृती अवशेषांचा शोध लागला. त्यामुळे वरील समजूत

निराधार आणि चुकीची ठरली. प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या प्रारंभकाळाविषयी करण्यात आलेले अनुमान बदलावे लागले. दोन-अडीच वर्षांच्या अथक उत्खननानंतर दोन 'पांढीच्या टेकड्या' खाली हडप्पा आणि मोहंजोदाडो या दोन विस्तृत आणि विकसित नगरांचे अवशेष सापडले. ही दोन वेगवेगळी शहरे असली पाहिजेत. त्यांच्यातील रस्ते, घरांचे बांधकाम, घरगुती वापराच्या वस्तू, कलाकुसरीचे नमुने, निरनिराळी हत्यारे आणि अवजारे असे अगणित अवशेष उपलब्ध झाले. त्यांचा काटेकोर अभ्यास पुरातत्त्ववेत्त्यांनी केलेला आहे व त्यावरून भारतीय संस्कृतीच्या इ.स. पूर्व १५०० च्या काळातील प्रगत अवस्थेचे वर्णन पुढे आले. त्याचा तपशील आता पाहूया.

(अ) हडप्पा येथील उत्खनन अवशेषांचे स्वरूप

हडप्पा हे शहर विस्तृत भूप्रदेशात पसरलेले होते. ते मोहंजोदाडो शहरापेक्षा मोठे असावे. येथे झालेल्या उत्खननातील १६९ फूट \times १३५ फूट या क्षेत्रफळाचे धान्य कोठार विशेष उल्लेखनीय आहे. त्याच्रप्रमाणे प्रत्येकी दोन खोल्या असलेल्या चौदा घरांची रांग सापडली. ती त्या काळातील मजुरांची चाळ असावी. तेथील घरांची रचना लक्षणीय वाटते. मुख्य रस्त्यावर घरांची दारे किंवा खिडक्या ठेवण्याची पद्धत त्या काळात नव्हती. घरांची प्रवेशद्वारे लहानशा गल्लीत उघडणारी असत. मुख्य रस्त्याच्या दुटक्का मुख्य भिंतीच आढळतात. हडप्पा शहरातील सर्वात मोठी इमारत दोनशे पन्नास फूट लांब विस्तारलेली होती. तिला सात फूट रुदीचे प्रवेशद्वार होते. पक्क्या विटांचे बांधकाम करण्याचे तंत्र, नगररचना कौशल्य, नागरी सुविधांची कल्पना या सर्व गोष्टी हडप्पा आणि मोहंजोदाडो शहरातील लोकांना ज्ञात होत्या. हे या पुरातत्त्वीय पुराव्यांवरून स्पष्ट होते.

(आ) मोहंजोदाडो येथील उत्खनन अवशेषांचे स्वरूप

मोहंजोदाडो हे प्राचीन भारतातील सर्वात मोठे शहर असावे. त्यातील रस्ते सरळ आणि एकमेकांना काटकोनात छेदणारे होते. रस्त्यांच्या बाजूला भुयारी गटारी होत्या. येथील रस्त्यांची रुदी ९ फुटाच्या गल्लीपासून ३४ फुटाच्या हमरस्त्यापर्यंत विस्तारलेली होती. या शहराची विभागणी चौकोनी किंवा लंबचौकोनी आकारात झालेली होती. प्रत्येक विभागात छोट्या छोट्या गल्ल्या होत्या. प्रत्येक गल्लीत दिवाबत्तीची सोय आणि पाण्यासाठी विहिरी होत्या. घरांची बांधकामे अत्यंत मजबूत, संरक्षक व उपयुक्ततापूर्ण होती. लहान-लहान खोल्यांपासून दुमजली मोठ्या घरांची बांधकामे त्या काळात झालेली होती. या शहरात १८० फूट लांब आणि १०८ फूट रुद या क्षेत्रफळाचे प्रशस्त सार्वजनिक स्नानगृह होते. त्याच्या सभोवताली ८ फूट रुदीची भक्कम तटबंदी होती. या स्नानगृहात ३९ फूट \times २३ फूट \times ९ फूट असा विस्तीर्ण पोहण्याचा तलाव होता. त्याच्याभोवती असलेल्या लहान खोल्या कपडे बदलण्यासाठी

वापरल्या जात असाव्यात. संपूर्ण मोहंजोदाडो शहराभोवती भक्कम टटबंदी असल्याचे पुरावे सापडलेले आहेत.

या शहरामध्ये मंदिर, थडगे किंवा समाधीस्थान सापडलेले नाही. सुमेरिया या प्राचीन शहरात मंदिर आढळते. तर नाईल संस्कृतीत थडगी आणि समाधीस्थाने आढळतात. यावरून सिंधू संस्कृतीच्या काळात मंदिरे, थडगी किंवा समाधीस्थाने बांधण्याची प्रथा नसावी असे म्हणता येईल.

चित्र २.४ : सिंधूसंस्कृती आणि मोहंजोदाडो येथील अवशेष

(इ) सिंधू संस्कृतीचे स्वरूप

हडप्पा आणि मोहंजोदाडो शहरातील घरांमधील असंख्य वस्तू उत्खननात सापडल्या त्यात मुई, कंगवा, खेळणी, अवजारे, दागदागिने, मातीची भांडी, कापडाचे धागे, सौंदर्यप्रसाधन पेटी यांचा समावेश होतो. अवजारांवरून त्या काळातील लोकांचे व्यवसाय समजतात. धान्यकणांवरून त्यांच्या आहारपद्धतीवर प्रकाश पडतो. गृह, जव, दूध, फळे, तांदूळ, भाजीपाला यांचा वापर आहारासाठी केला जात असे. मूर्ती आणि शिक्क्यांवरून त्या काळातील लोकांच्या धार्मिक संकल्पनांची आणि उपासना पद्धतींची कल्पना येते. भांड्यावर काढलेली चित्रे आणि रंगकाम यातून त्यांचे धार्मिक जीवन प्रतिबिंबित होते. त्याचा निष्कर्ष असा की, सिंधू संस्कृती नागर आणि शेतीप्रधान असावी. तिच्यात व्यापारालाही स्थान असावे कारण वेगवेगळ्या देशांतील व्यापान्यांच्या शरीरांचे अस्थी अवशेष येथे सापडलेले आहेत.

येथील उत्खननात न सापडलेल्या वस्तूंबाबतही अभ्यासकांनी काही निष्कर्ष काढले. घोडा या प्राण्याचे अवशेष सापडत नव्हते. यावरून घोडा हा प्राणी माहीत होण्यांगोदरच्या काळातील हा मानवी समाज असावा. येथे यज्ञकुंड सापडले नव्हते. याचा अर्थ येथील मानवी समाजाची संस्कृती यज्ञसंस्कृतीपेक्षा वेगळी असावी. नाण्यांचे अवशेष न मिळाल्यामुळे त्यांचा वापर सुरु झालेला नसावा. या उत्खननात सोने, चांदी, तांबे, ब्रांझ आणि त्यापासून तयार केलेले दागिने

सापडले. पण लोखंडाचा पुरावा उपलब्ध झाला नाही. याचा अर्थ ही संस्कृती लोहयुगाआधीची असावी असा होतो. लहान आकाराच्या मूर्ती सापडलेल्या असल्या तरी धार्मिक, सामूहिक उपासनेचे केंद्र म्हणून मंदिराचे अवशेष सापडले नाहीत. यावरून या काळात सामूहिक उपासना पद्धती रूढ झालेली नव्हती असे म्हणता येईल. काळातील 'घोडा', 'यज्ञवेदी' सारख्या काही गोष्टी नंतरच्या उत्खननांमधून आढळल्या आहेत.

(ई) सिंधूसंस्कृतीची प्राचीनता

- (१) उत्खननात सापडलेल्या अस्थी अवशेषांवर 'कार्बन चौदा' ही रासायनिक प्रक्रिया करण्यात आली. त्यावरून सिंधू संस्कृती पाच हजार वर्षांपूर्वीची असावी हे सिद्ध होते.
- (२) भूर्भास्त्रीय स्तररचना तत्त्वानुसार वरील निष्कर्षाला पुष्टी मिळते.
- (३) इ.स. पूर्व २००० च्या दरम्यान भारतात लोखंडाचा वापर सुरु झाला. याचा अर्थ ही संस्कृती त्या आधीच्या काळातील आहे.
- (४) अक्कड आणि सुमेरिया येथे झालेल्या उत्खननात ज्या प्रकारचे शिक्के सापडले त्याच प्रकारचे शिक्के येथे उपलब्ध झाले. यावरून अक्कड व सुमेरियन संस्कृती आणि सिंधू संस्कृती समकालीन आहे असे दिसते.

हडप्पा-मोहंजोदाडोच्या उत्खननातून सापडलेल्या पुरातत्त्वाची अवशेषांच्या आधारे परिचित झालेली सिंधू संस्कृती हा जगातील आश्चर्यजनक शोध मानला जातो. त्याच्यामुळे भारतीय संस्कृतीच्या काळाविषयीचे आधीचे अंदाज चुकीचे ठरले. इतर प्राचीनतम संस्कृतीच्या उदयाबरोबर भारतीय संस्कृती अस्तित्वात आली हे सर्वमान्य झाले. हडप्पा-मोहंजोदाडोमधील लोकांचा इजिप्ट, बैबिलोनिया, ग्रीस, मेसापेटेनिया, इत्यादी प्राचीनतम संस्कृतीतील लोकांशी व्यापारी संपर्क होता हे देखील सिद्ध झाले.

(उ) सिंधू संस्कृतीचे निर्माते

सिंधू संस्कृतीचे निर्माते कोण असावेत याविषयी अभ्यासक आणि संशोधकांमध्ये मतभिन्नता आहे. तेथे सापडलेल्या डोक्यांच्या कवट्या आणि शरीराचे सांगाडे यांच्या परीक्षणावरून सिंधू संस्कृतीतील लोक मिश्र वंशाचे असावेत. हे लोक प्रोटोअस्ट्रालॉइड, मेडिटेनियन, अल्पिनॉईड आणि मंगोलॉईड वंशाचे असावेत. मोहंजोदाडो येथील लोकांमध्ये प्रामुख्याने मेडिटेनियन अथवा भूमध्य समुद्रवंशीय लोकांचा भरणा अधिक होता असे दिसते. उपलब्ध पुराव्यांवरून आणि विविध संशोधकांच्या मतानुसार सिंधू संस्कृतीच्या उभारणीला द्रवीड, ब्रह्मी, सुमेरियन, पणी, असुर, ब्रात्य, दास, नाग आणि आर्य, इत्यादी लोकांचे योगदान लाभले असावे. बहुसंख्य संशोधक सिंधू संस्कृतीच्या निर्मितीचे श्रेय द्रवीड भाषा

बोलणाऱ्या लोकांना देतात. सिंधू संस्कृतीतील धार्मिक जीवन, वृक्षपूजा, नंदीपूजा, पशुपतीपूजा, मातृदेवतापूजा आणि लिंगोपासना या बाबींवरून ही संस्कृती द्रविडांची होती असे म्हणता येते.

(अ) भारतीय संस्कृती संचिताचा प्रारंभ

पाच हजार वर्षांपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या सिंधू संस्कृतीला भारतीय संस्कृतीचे उगमस्थान मानण्यात येते. तिच्यातील मातृपूजा, प्राणीपूजा, वृक्षपूजा, निसर्गपूजा, शक्तिदेवता आणि पशुपती शिवाची पूजा या गोष्टी ‘संस्कृती संचित’ बनून आजच्या काळापर्यंत येऊन पोहोचल्या आहेत.

वस्तुविनिमय पद्धती सिंधू संस्कृतीतील आर्थिक देवघेवीचा पाया होती. ही पद्धती त्या काळापुरतीच मर्यादित न राहता ‘संस्कृती संचित’ बनून अठराव्या शतकापर्यंत कायम चालत आली. त्या काळातील खेड्यापाड्यांमध्ये आर्थिक देवघेव वस्तुंच्या रूपाने केली जात असे. पाच हजार वर्षांच्या काळात नाणी (चलन) प्रचारात आले. त्यावर आधारित आर्थिक व्यवहार सुरु झाले. तरी वस्तुविनिमय पद्धतीचा प्रभाव दीर्घकाळ लक्षणीय ठरला. आजही जंगलात राहाणरे कोलाम, आदिवासी, वनवासी या जमातींवर वस्तुविनिमय पद्धतीचा प्रभाव कायम आहे.

मोहंजोदाढो येथे सापडलेल्या सार्वजनिक स्नानगृहावरून तत्कालीन धार्मिक व सामाजिक जीवनात स्नानाला अनन्य-साधारण महत्त्व असावे. हे महत्त्व संस्कृतीसातत्य बनून आजही कायम टिकून आहे. नदीच्या पाण्याला पवित्र तीर्थ मानण्याची आणि पर्वकालात नदीवर जाऊन स्नान करण्याची परंपरा पाच हजार वर्षांपासून निर्माण झालेली आहे, हे यावरून लक्षात येते. सिंधू संस्कृतीतील भारतीयांचे सार्वजनिक जीवन, धार्मिक श्रद्धाविश्व हे आजच्या भारतीय संस्कृतीच्या जडणघडणीचे प्रारंभरूप म्हणून मानता येईल. भारतीय संस्कृती संचिताचा प्रारंभ कसा झाला हे यातून स्पष्ट होईल.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) खाली दिलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी योग्य पर्याय निवडा.

- (१) भारतातील प्राचीन संस्कृतीचा शोध कोणत्या साली लागला?
 - (क) १८२२ (ख) १७२२
 - (ग) १९२२ (घ) १९१०
- (२) हडप्पा उत्खननातील कोणते अवशेष लक्षणीय आहेत?
 - (क) गुरांचे गोठे (ख) धान्याचे कोठार
 - (ग) दारूचे कोठार (घ) शवागर

- (३) मोहंजोदाढो शहरात कोणते अवशेष सापडले?
 - (क) सार्वजनिक स्नानगृह (ख) सभागृह
 - (ग) नाट्यगृह (घ) नृत्यशाला
- (४) सिंधू संस्कृतीचे वर्णन कोणत्या शब्दांनी करता येईल?
 - (क) नागरी आणि शेतीप्रधान
 - (ख) ग्रामीण आणि शेतीप्रधान
 - (ग) नागरी आणि यंत्रप्रधान
 - (घ) ग्रामीण आणि यंत्रप्रधान
- (५) सिंधू संस्कृतीचे प्रमुख निर्माते कोण?
 - (क) आर्य (ख) रोमन (ग) ग्रीक (घ) द्रवीड

(आ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- (१) हडप्पा हे शहर मोहंजोदाढो शहरापेक्षा मोठे होते.
- (२) सिंधू संस्कृतीच्या काळात मंदिरे, थडगी, समाधीस्थाने बांधण्याची प्रथा होती.
- (३) सिंधू संस्कृती यज्ञ संस्कृतीपेक्षा वेगळी होती.
- (४) सुमेरियन संस्कृती आणि सिंधू संस्कृती एकाच देशातील नाही.
- (५) वस्तुविनिमय पद्धती सिंधू संस्कृतीतील आर्थिक देवघेवीचा पाया होती.

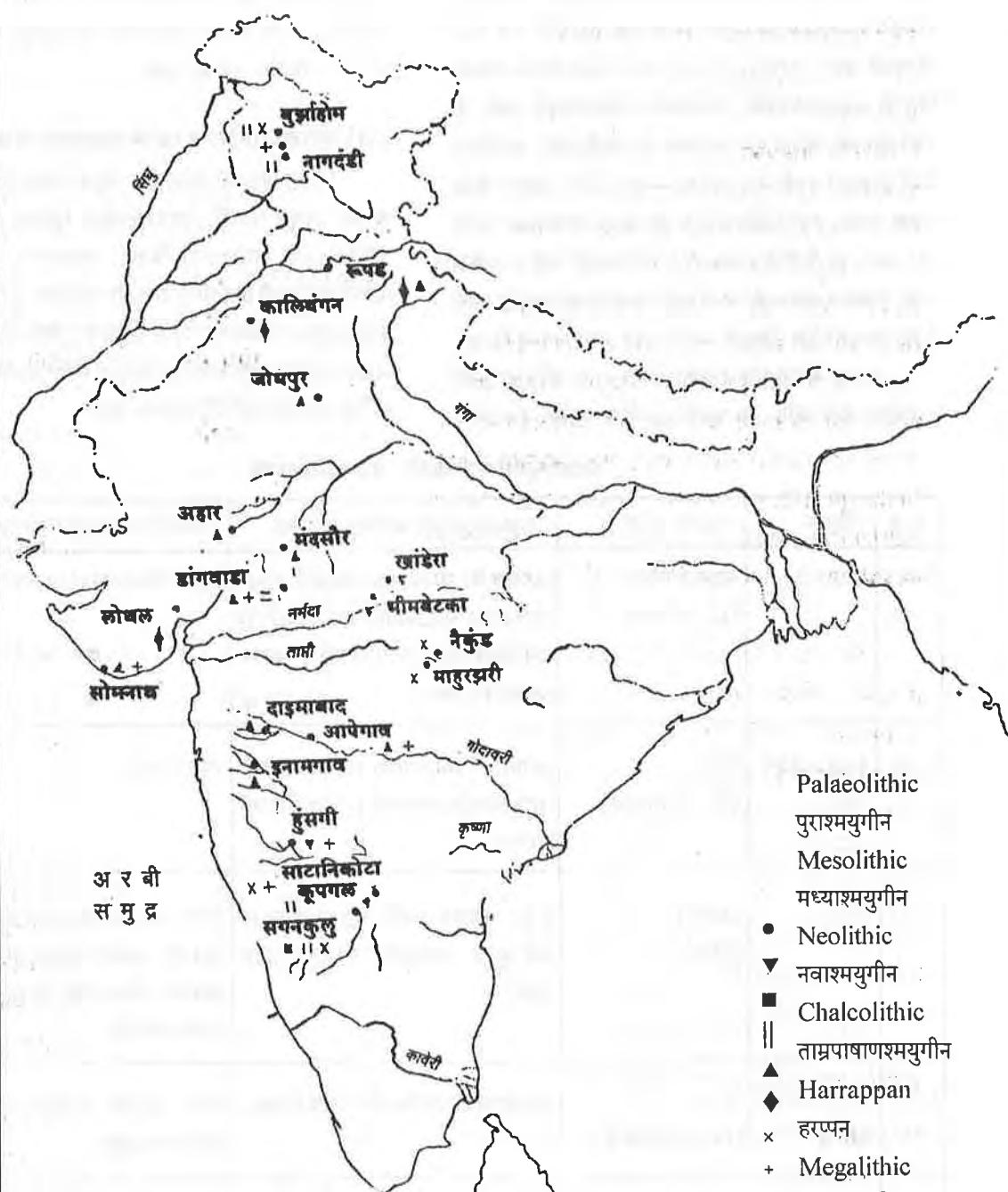
२.२.४ भारतातील काही उत्खननांचा आढावा स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील उत्खनन प्रयत्न

इ.स. १९२२ साली हडप्पा आणि मोहंजोदाढो येथील उत्खननानंतर भारतीय भूमीचा पुरातत्त्वीय शोध घेण्याचे प्रयत्न होत राहिले. गेल्या ७५ वर्षांत अनेक ठिकाणी सिंधू संस्कृतीसंबंधी वेगवेगळे उत्खनन कार्य आणि प्रकल्प राबविण्यात आले. पंजाब, बिहार, काठेवाड, राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश आणि गंगा नदीच्या खोन्यात झालेल्या उत्खननांमध्ये सिंधू संस्कृतीचे अवशेष सापडलेले आहेत. अलीकडे गुजरात राज्यात कोटडा बझार या ठिकाणी विस्तृत उत्खनन क्षेत्र सापडले. तेथे हडप्पा आणि मोहंजोदाढो शहरापेक्षा ही विस्तृत शहरांचे अवशेष प्रकाशात आलेले आहेत.

इ.स. १९९०-९१ साली गुजरात राज्याच्या कच्छ जिल्ह्यात ढोलवीरा क्षेत्रात उत्खनन करण्यात आले. तेथेही हडप्पाकालीन विस्तृत शहराच्या अवशेषांचा शोध लागला. त्या शहरांचे रक्षण करणारी मजबूत तटबंदी आढळून आली. हडप्पा, मोहंजोदाढो, कालीबंगन आणि लोथल येथे सापडलेल्या मुद्रिकांसारख्या मुद्रिका ढोलवीरा येथे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाल्या.

सिंधू संस्कृतीच्या शोधासाठी झालेल्या इतर उत्खननांमध्ये समुद्र किनाऱ्यावरील बन्याच बंदरांच्या शहरांचे अवशेष आढळले. त्यामध्ये सूक्त गेंडॉर, बालाकोट, अलाहदिनो आणि कच्छ प्रांतातील लोथल या बंदरांच्या शहरांचा समावेश होतो.

भारतातील पुरातत्त्वीय स्थळे

नकाशा २.१ : भारतातील पुरातत्त्वीय स्थळे

लोथल शहर गुजरात राज्यात अहमदाबाद जिल्ह्यात आणि ढोलका तालुक्यात वसलेले होते. ते जुन्या काळातील एक मोठे व्यापारी केंद्र असावे. तेथे एक किल्ला, गटारी, बाजार, स्नानगडे, धान्याचे कोठार, दोन-चार खोल्यांची घेरे यांचे अवशेष सापडले. यावरून लोथल म्हणजे हडप्पा आणि मोहंजोदाडोची एक छोटी प्रतिकृती वाटते. लोथल येथे उत्खननात सापडलेली पक्कया विटांची जहाजाची गोदी (डॉकयार्ड) वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ही गोदी भोगावो नदीला एका नाल्याने जोडलेली होती. भरतीच्या वेळी नाल्याचे पाणी वाढल्यानंतर लोथल गोदीत जहाजे येऊन थांबत असत. आणि ओहोटी सुरु झाल्यावर ती नदीच्या पात्रात परत जात. या गोदीची लांबी २१६ मीटर आणि रुंदी ३७ मीटर होती. यावरून जलप्रवास करणे आणि समुद्रमागारी व्यापार करणे हे त्या संस्कृतीतील लोकांना अवगत होते असा निष्कर्ष निघतो.

हडप्पा आणि मोहंजोदाडो हे क्षेत्र आज पाकिस्तानच्या वाटणीला गेले आहे. त्याच्याशी संबंधित अनेक पुरातत्त्वीय

अवशेष भारतात सापडलेले आहेत. भारतीय पुरातत्त्ववेत्त्यांनी सिंधू संस्कृतीच्या शोधाप्रमाणे गुप्तकाल, सातवाहन काल, बाकाटक काल, चालुक्य काल आणि राष्ट्रकूटकाल यांच्यावर प्रकाश टाकण्यासाठी अनेक ठिकाणी उत्खनन प्रकल्प यशस्वीपणे राबविले. त्यातून प्राचीन भारताच्या ऐतिहासिक वाटचालीचा मार्ग अधिकाधिक उजळत आहे.

(अ) महाराष्ट्रातील उत्खनन कार्याचा गोषवारा

भारताच्या अन्य प्रांतातील प्रमुख उत्खननांची वैशिष्ट्ये आपण जाणून घेतली. महाराष्ट्रातील ब्रिटिश काळापासून अलीकडच्या काळापर्यंत विदर्भ, मराठवाडा आणि उत्तर महाराष्ट्रात काही क्षेत्रांमध्ये उत्खनन करण्यात आले. त्यातील काही प्रमुख उत्खननातून प्राप्त झालेल्या पुरातत्त्वीय साधनांचा आणि त्यावरून बोध होणाऱ्या संस्कृती वैशिष्ट्यांचा एक तक्ता तुमच्या माहितीसाठी येथे दिलेला आहे.

महाराष्ट्रातील उत्खनने : ठळक वैशिष्ट्ये

अ.क्र.	उत्खनन	उत्खनन स्थान	उत्खननातून पुढे आलेली वैशिष्ट्ये	उत्खननात सापडलेली पुरातत्त्वीय साधने
(०१)	१९१६	नांदूरमध्यमेश्वर (जि. नाशिक)	अशमयुगीन मानवाच्या अस्थींचे दर्शन. सातवाहन काळातील बौद्ध धर्माच्या अस्तित्वाच्या खुणा मातीचे लहान आकाराचे स्तूप.	त्रिरत्न चिन्ह असलेला दगडी पाटा.
(०२)	१९३७ आणि १९८०	पैठण (जि. औरंगाबाद)	सातवाहन काळातील रेशमी वस्त्रांची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ, रोम देशाशी व्यापार.	रोमची नाणी.
(०३)	१९४७	ब्रह्मगीरी (विदर्भ)	इ.स. पहिल्या आणि दुसऱ्या शतकात येथे बृहत अशमयुगीन संस्कृती नांदत होती.	रोमन बनावटीची शोतीची लोखंडी अवजारे. द्रवीड वंशजांच्या संस्कृतीचे अवशेष. रोमन नाणी. शिळावर्तुळातील मानवी सांगाडे.
(०४)	१९५० आणि १९९०	तेर (जि. उस्मानाबाद)	सातवाहन काळातील मोठे व्यापारी शहर.	बौद्ध स्तूपांचे अवशेष. बौद्ध धर्म प्रचाराच्या खुणा.
(०५)	१९५१ आणि १९६०	जोर्वे-नेवासे (जि. अहमदनगर)	ताप्रपाषाण युगात माणसाला चाकाचा शोध लागला होता. मातीची भांडी घडविण्यासाठी आणि धान्य दलण्यासाठी जात्याची निर्मिती हे प्रगतीचे लक्षण.	कडक भाजलेली धातूसारखी टणटण वाजणारी मातीची भांडी. चित्रकला आणि सांस्कृतिक प्रतिकांचा वापर करणाऱ्या माणसाच्या सर्जनशीलतेच्या खुणा. दगडी खल आणि वरवंटा. तांब्याची माळ. रेशीम व सूताच्या दुहेरी गुफणीची माळ. मातीच्या भांड्यावर स्वस्तिक, हरीण, धावणाऱ्या कुत्रांची चित्रे.

अ.क्र.	उत्खनन	उत्खनन स्थान	उत्खननातून पुढे आलेली वैशिष्ट्ये	उत्खननात सापडलेली पुरातत्त्वीय साधने
(०६)	१९७०	इनामगाव	मातृदेवतेची उपासना. देवघरांऐवजी संपुटात (पेटीत) देव ठेवण्याची प्रथा.	उरोजांना प्राधान्य असलेली ५ सें.मी. उंचीची पेटीत ठेवलेली मातृदेवता. चौरसाकृती घरांचे अवशेष. चौरसाकृती घरे. दगडी हत्यारे. कृषि संस्कृती. तांब्याचे वाळे.
(०७)	१९६१	जुना पाणी (जि. नागपूर)	-	शिळा वर्तुळात मानवी आणि घोडा वर्गातील पशूंचे अवशेष. अभ्रक्युक्त तांबड्या मातीची भांडी. तोटी असलेला वाडगा, लोखंडी कुन्हाडी, भाले, कट्यारी, छिन्या, पळ्या, घंटा, तांब्याचे वाळे, सोन्याचे मणी आणि बांगड्या.
(०८)	१९६२ आणि १९६४	कौंडिण्यपूर (जि. अमरावती)	इ.स. पहिल्या शतकातील लोकजीवनाच्या आधिभौतिकीय संस्कृतीच्या खुणा.	अभ्रक्युक्त तांबड्या मातीची भांडी, चांदी व तांब्याचा रस ओतण्यासाठी मुशी नक्षीचे कार्नेलियनचे मणी.
(०९)	१९६७	पवनार (जि. वर्धा)	कौंडिण्यपूर (विदर्भ) आणि पवनार या दोन ठिकाणच्या संस्कृतीचा सारखेपणा.	अभ्रक्युक्त लाल रंगाच्या मातीची आणि काळ्या मातीची भांडी. परस्पर देवघेवीच्या खुणा. चिखलाच्या वर्तुळाकार चुली. चिखल चोपून तयार केलेली घरातील जमीन.
(१०)	१९६८	टाकळघाट आणि खापा (जि. नागपूर)	विदर्भातील संस्कृतीच्या एकजिनसी-पणाच्या खुणा, शिळावर्तुळे, घोड्यांचा वापर, बृहत अशमयुगीन संस्कृतीचा स्पष्ट प्रभाव. पक्षांची आकृती असलेल्या झाकण्या दक्षिणेतील निलगिरी भागाचे आदिवासी संस्कृतीशी साधर्म्य दाखवतात.	दगडी मणी, तांब्याच्या वस्तू तांब्याची हत्यारे, कुडाची घरे, चिखलाने चोपलेली व चुन्याचे सारवण असलेली घरांची जमीन अभ्रक्युक्त तांबड्या रंगाची चित्रे काढलेली मातीची भांडी. खापा येथे फांद्यावर. बळसलेल्या पक्षांच्या आकृती असलेल्या झाकण्या.
(११)	१९७०	भोकरदन (जि. औरंगाबाद)	सातवाहन काळातील समृद्ध व्यापारी शहर.	
(१२)	१९७०	पवनार (जि. वर्धा)	बौद्ध धर्माच्या अस्तित्वाच्या खुणा.	बौद्ध स्तूपांचे अवशेष दगडाच्या पर्णाकृतीवर कोरलेल्या बुद्धप्रतिमा.

या तक्त्याचे काळजीपूर्वक अवलोकन केले तर महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जडणघडणीची पार्श्वभूमी तुम्हाला समजू शकेल. महाराष्ट्रातील माणसाच्या अस्तित्वाच्या आदिखुणा नाशिक जिल्ह्यात निफाड तालुक्यात नांदूरमध्यमेश्वर येथे झालेल्या उत्खननातील अस्थी अवशेषांमध्ये आढळतात. त्यानंतरच्या ताप्रपाषाण युगाचे अवशेष बहुतेक सर्व उत्खननामध्ये सापडलेले आहेत. जोर्वे-नेवासे येथील उत्खननावरून ताप्रपाषाण युगात भारतीय माणसाला चाकाचा शोध लागला होता हे स्पष्ट होते. मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीत चाकाच्या शोधाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असून मानवी इतिहासाच्या प्रारंभकालीन प्रगतीची चाक ही मुख्य खूण आहे. चाक हे प्रगतीचेच लक्षण आहे. त्याच्या साहाय्याने मानवाने मातीची भांडी घडविली; आणि पुढे धान्याचे पीठ करणरे जातेही उत्क्रांत झाले. निसर्गावर मात करण्यासाठी मानवी बुद्धीने तयार केलेली चाकासारखी उपकरणे किंवा मुशी, प्रारंभीची गृहरचना आणि जमीन तयार करण्याची पद्धत यावरून प्रारंभकालीन मानवी समाजाच्या प्रगतीचे संकेत मिळतात. उत्खननात सापडलेल्या भांडचांवरील चित्रे, मृत शरीराला पुरण्याच्या पद्धती, शिळावर्तुळे, पेट्यांमध्ये ठेवण्यात येणाऱ्या देवतांच्या मूर्ती, बौद्ध स्तूपांचे अवशेष यावरून माणसाच्या आध्यात्मिक किंवा आधिदैविक मनोमय सृष्टीच्या सांस्कृतिक वाटचालीचा अंदाज येतो. माणसाचे राहाणीमान आणि जीवनक्रम यांची या अवशेषांवरून आपण कल्पना करू शकतो. तेर आणि पैठणच्या उत्खननात रोम देशातील नाणी सापडली. यावरून भारतातील बाजारपेठांची व व्यापाराची कक्षा किती विस्तारलेली होती हे लक्षात येते. इनामगावच्या उत्खननातून महाराष्ट्रातील मातृदेवतांची पूजा करणाऱ्या कृषिसंस्कृतीच्या पाऊलखुणा स्पष्ट होतात. युरोप-अफगाणिस्थानातील उत्खननामध्ये ही मातृदेवतेच्या मूर्ती आढळल्या आहेत. यावरून केवळ भारतातच नव्हे तर जगातही अन्यत्र मातृदेवतांची उपासना करणारी संस्कृती परंपरा होती हे लक्षात येते. तात्पर्य, पुरातत्त्वीय उत्खनन हे व्यापक अर्थाने सांस्कृतिक परंपरांचे क्षेत्रीयत्व ओलांडून विश्वसंस्कृतीशी नाते जोडण्याचे एक प्रभावी माध्यम ठरते. महाराष्ट्र संस्कृतीचे प्राचीन रूप हे विश्वसंस्कृतीच्या अन्य दर्शनाशी कसे मिळते जुळते आहे हेही यावरून आपल्या लक्षात येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) लोथल म्हणजे _____
- (२) हडप्पा आणि मोहंजोदाडो हे क्षेत्र आज _____
- (३) महाराष्ट्रातील माणसाच्या अस्तित्वाच्या आदिखुणा नाशिक जिल्ह्यात _____

- (४) मानवी इतिहासाच्या प्रारंभकालीन प्रगतीची खूण म्हणजे _____
- (५) तेर आणि पैठणच्या उत्खननात रोम देशातील नाणी सापडली यावरून _____

(आ) खालील चुकीची विधाने बरोबर करून लिहा.

- (१) नांदूरमध्यमेश्वर येथे बौद्ध स्तूपाचे अवशेष सापडले.
- (२) पवनार हे सातवाहन काळातील समृद्ध व्यापारी शहर होते.
- (३) इनामगाव येथे द्रवीड वंशजांच्या संस्कृतीचे अवशेष आढळतात.
- (४) उरोजांना प्राधान्य असलेली मातृदेवता कौंडिण्यपूर उत्खननाचे वैशिष्ट्य आहे.
- (५) तोटी असलेला वाडगा भोकरदन येथील उत्खननात सापडला.

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

अशमयुग : लक्षावधी वर्षांपूर्वीची मानवी वाटचालीच्या प्रारंभीची अवस्था. त्या काळात माणूस भटके जीवन जगत होता. दगड किंवा गारगोटीच्या तीक्ष्ण हत्यारांनी तो शिकार करीत असे. ‘अश्म’ या शब्दाचा अर्थ दगड असा होतो. अशमयुगाचे ‘आदिअशमयुग’ आणि ‘मध्य अशमयुग’ असे वर्गीकरण करण्यात येते. आदि अशमयुगातील माणूस क्वचित गारगोटीच्या हत्यारांचा वापर करती असे. मध्य अशमयुगात दगडी हत्यारांची निर्मिती व वापर वाढला. छिद्रक, रंधक, धनुष्यबाण, इत्यादी हत्यारेही तयार होऊ लागली. ‘मध्य अशमयुग’ हा मानवी वाटचालीचा थोडा पुढील टप्पा असल्याने त्यात माणसाच्या बुद्धीकौशल्याच्या उत्क्रांतीची खूण आढळते. ओरिसा, बिहार, महाराष्ट्र, राजस्थान, गुजरात, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, इत्यादी सर्व प्रांतामध्ये ‘मध्य अशमयुगीन’ माणसाचा वावर असल्याचे उत्खननातील पुराव्यांवरून स्पष्ट झाले आहे. महाराष्ट्रात नाशिक जिल्ह्यातील नांदूरमध्यमेश्वरच्या आणि औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण जवळच्या मुंगी येथे उत्खननामध्ये आदिअशमयुगीन गारगोटीची हत्यारे, रानटी हत्ती व पाणघोड्यांची अशमीभूत हाडे मिळाली.

ताप्रपाषाण युग : तांब्याचा शोध लागल्यावर माणूस त्या धातूची भांडी, हत्यारे आणि अन्य उपकरणे तयार करून बापरु लागला. त्यामुळे त्याच्या जीवनसरणीमध्ये आमूलाग्र बदल झाला. म्हणून माणसाच्या वाटचालीत ‘ताप्रपाषाण युग’ हा एक टप्पा मानला जातो. या कामात माणूस रानटी अवस्थेतील भटकंती सोडून एका ठिकाणी स्थिर होऊन शेती करू लागला. ग्रामसंस्कृतीच्या आदिखुणा ताप्रपाषाण युगात आढळतात. महाराष्ट्रात खानदेशातील प्रकाशे, सावलदा, बहाळ, भाडणे तसेच जोरेनेवासे (जि. अहमदनगर) इत्यादी ठिकाणच्या उत्खननांमध्ये ताप्रपाषाणयुगीन पुरावे आढळले. हा काळ इ.स. पूर्व १५०० च्या दरम्यानचा आहे.

लोहयुग : लोखंडाचा शोध लागल्यावर माणूसू त्या धातूचा बापर करून शेतीसाठी लागणारी अवजारे तयार करू लागला. त्यामुळे माणसाच्या जीवनाला अधिक गती प्राप्त झाली. म्हणून माणसाच्या वाटचालीत ‘लोहयुग’ हा एक टप्पा मानला जातो. याच काळात मानवी संस्कृतीच्या विकासाचे पुढील पाऊल पडले.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) ग्रीक, रोमन, इजिप्शियन, सुमेरियन, बाबिलोनियन.
 (२) पाच हजार.
 (३) आशिया, आफ्रिका.
 (४) जेम्स प्रिन्सेप
 (५) सिंधू संस्कृतीचा शोध
- (आ) (क) (३), (ख) (५), (ग) (४), (घ) (२),
 (च) (१).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) उत्खननामध्ये रानटी माणसाच्या अस्थीजवळ दगडी हत्यारे सापडतात.
 (२) मातीच्या खापराला पुरातत्व विद्येचे मूळाक्षर म्हणतात.
 (३) पुरातत्त्वीय अवशेषांवरून मानवी जीवनाचा आणि सामाजिक स्वरूपाचा अंदाज बांधला जातो.

(४) भूर्जपत्र आणि कागदावर लिहिलेल्या जुन्या हस्तलिखितांच्या अभ्यास पद्धतीला पुराभिलेखविद्या असे म्हणतात.

(५) एखाद्या प्रदेशात भू सर्वेक्षण करताना ‘पांढरीची टेकडी’ आढळली तर तेथे उत्खनन कार्य केले जाते.

- (आ) (क) (४), (ख) (३), (ग) (५), (घ) (२),
 (च) (१).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (ग), (२) (ख), (३) (क), (४) (क),
 (५) (घ).

- (आ) (१) बरोबर, (२) चूक, (३) बरोबर, (४) चूक,
 (५) बरोबर.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) (१) _____ हडप्पा आणि मोहंजोदाओळी छोटी प्रतिकृती होय.

(२) _____ पाकिस्तानच्या वाटणीला गेले आहे.

(३) _____ निफाड तालुक्यात नांदुरमध्यमेश्वर येथे झालेल्या उत्खननात आढळतात.

(४) _____ चाक होय.

(५) _____ भारतातील बाजारपेठांची व व्यापाराची कक्षा किती विस्तारली होती, हे लक्षात येते.

(आ) (१) तेर आणि पवनार येथे बौद्ध स्तूपाचे अवशेष सापडले.

(२) भोकरदन आणि तेर ही सातवाहन काळातील समुद्र व्यापारी शहरे होती.

(३) ब्रह्मगिरी येथे द्रवीड वंशजांच्या संस्कृतीचे अवशेष आढळतात.

(४) उरोजांना प्राधान्य असलेली मातृदेवता इनामगाव उत्खननाचे वैशिष्ट्य आहे.

(५) तोटी असलेला वाडगा जुना पानी येथील उत्खननात सापडला.

बलुचिस्तानच्या समुद्र किनाऱ्यापर्यंत आणि पूर्वेला उत्तर प्रदेशापर्यंत झाला होता. हिमालयापासून दक्षिण महाराष्ट्रापर्यंत या संस्कृतीने आपले क्षेत्र प्रस्थापित केले होते. या संस्कृतीची जडणघडण द्रवीड, ब्रह्मी, पणी, व्रात्य, असुर, दास, नाग, वाहिक, सुमेरियन आदी मानव समूहांनी केली. त्यात द्रविडांचा सिंहाचा वाटा होता. म्हणून सिंधू संस्कृतीला ‘द्रवीड संस्कृती’ असेही म्हणतात.

सर्वसाधारणपणे द्रवीड लोक कमी उंचीचे, काळ्या वर्णाचे, लांबट डोक्याचे, रुंद नाकाचे, जाड ओठांचे, कुरळ्या के सांचे होते. ते शैवपंथीय आणि योगमार्गी होते. मातृपितृदेवतांच्या रूपाने त्यांनी जीवोत्पत्ती आणि विश्वाच्या कल्पनेची मांडणी करण्यापर्यंत मजल मारली होती. त्यांचे सामाजिक व्यवहार प्रामुख्याने तमिळ, तेलगू, कन्नड आणि मल्याळम भाषांमध्ये होत असत. द्रवीड संस्कृती किंतु प्रगत होती हे स्पष्ट करताना कॉल्डवेल म्हणतात : ‘प्राचीन द्रविडांत राज्यसंस्था होती. राजे भरभक्कम, सुसंरक्षित वास्तूमध्ये राहून छोटच्या छोटच्या विभागांमध्ये राज्य करीत असत. प्राचीन द्रविडांमध्ये अक्षरवाटिका (लिपी) प्रचलित असून ती टोकदार उपकरणाने पानांवर कोरली जाई. अशा अनेक लिखित पानांचे एक पुस्तक तयार होत असे. देवांचे अस्तित्व ते मानीत. देवांकरिता ते देवालयेही बांधीत. त्यांच्यामध्ये कायदे पद्धती आणि परंपरा प्रचलित होत्या. कथिल, शिसे, जस्त आणि इतर धातूंचा ते वापर करत. औषध पद्धती, नगरे, ग्रामे, नावा आणि जहाजे या सर्वांची त्यांना माहिती होती. शेतीची कला त्यांना उत्तम प्रकारे अवगत होती. धनुष्यबाण, भाले आणि तलवारी यांचा ते वापर करीत असत. सूतकताई, विणकाम आणि रंगकाम यांची माहितीही त्यांना होती. ते उत्कृष्ट मृत्युव्रत (मातीची भांडी) करीत असत.’

द्रवीड लोक व्यापार, शिक्षण आणि जलवाहूतक या तिन्ही क्षेत्रांत आघाडीवर होते. त्यांची शेती आणि व्यापार उद्दिम संघटित स्वरूपाचा होता. शेतीतून ऊस, कापूस आणि काळी मिरी यांचे उत्पादन घेतले जाई. त्यांना नौकानयनाचे ज्ञान होते. मलबारचा किनारा ताब्यात असल्यामुळे त्यांचा सागरी व्यापार मोठा होता. सुमेरियन लोकांशी त्यांचा व्यापारी संबंध होता. अंतर्गत व्यापारात ‘वस्तुविनिमय पद्धती’ होती.

दक्षिण भारतात द्रवीड लोक वेगवेगळ्या गटांत विभागले होते. ‘चेर’, ‘चेरा’, ‘पांड्य’ अशी त्यांच्या राज्य आणि साम्राज्यांची नावे होती. द्रवीड संस्कृतीने नागरी स्वरूप धारण केल्याचे त्यांच्या सुनियोजित नगरांच्या अवशेषांवरून लक्षात येते. अनेक मजली घरे, स्नानगृहे, गटारी, शौचकूप, धान्याची कोठारे यांच्या अवशेषांवरून त्यांना वास्तुशास्त्र अवगत होते, असे म्हणता येईल.

द्रवीड लोकांचे राहणीमान सुखवस्तूपणाचे होते. त्यांच्या पोषाखात सुती कापडांचा वापर होता. सोन्याचांदीचे, हिरेमाणकांचे, शंखशिंपल्यांचे दागिने ते अंगावर घालत. तांबे आणि ब्रांझ धातूंची भांडी आणि शस्त्रास्त्रे ते बनवत. पुरुष जटा बांधून दाढी राखत. स्त्रिया विविध प्रकारच्या केशभूषा करीत.

द्रवीड लोकांचा धर्म आणि पूजापद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण होती. मातृदेवता, सप्तमातृका, पशुपती शिव यांच्याप्रमाणे लिंग, वृक्ष, नाग, प्राणी, निसर्ग यांची पूजा करणे हा त्यांच्या धर्माचा महत्वाचा भाग होता. मृत्यूनंतर प्रेत पुरण्याची पद्धती होती. प्रेताला दक्षिणोत्तर झोपवून त्याच्याबरोबर मातीचा दिवा, त्याचे आवडते पदार्थ, दागदागिने, पाळीव प्राणी पुरले जाते. काही ठिकाणी प्रेताचा दाहसंस्कार करून त्याच्या अस्थी गाडग्यात घालून ते पुरले जाई. त्या जागी समाधीसारखे बांधकाम करायात येत असे.

द्रवीड संस्कृती हा वैदिकेतर संस्कृतीचा मुख्य प्रवाह मानला जातो. सिंधू संस्कृती हा तिचा पृथगात्म वैशिष्ट्य असलेला एक उपप्रवाह आहे. दुसरा उपप्रवाह पूर्वभारतातील, छोटा नागपूर (बिहार) च्या परिसरातील आदिवासी संस्कृतीचा आहे. आपण त्याचा संक्षिप्त परिचय करून घेऊ.

वैदिकांचे ‘आर्यावर्त’ आणि ‘वैदिकेतरा’ चा ‘दक्षिणापथ’ आणि ‘दंडकारण्य’ या वास्तव्य प्रदेशाशिवाय उर्वरित हिंदुस्थानात शेकडो वन्य जातीजमातीचे आदिवासी लोक गिरीकंदरात, जंगलात हजारो वर्षे राहात आहेत. वैदिक आणि वैदिकेतर लोकांमध्ये ज्या प्रमाणात सांस्कृतिक आदान-प्रदान झाले तसे वरील आदिवासींबाबत झाले नाही. हे लोक दोन्ही संस्कृतींच्या मध्यवर्ती प्रभावापासून आजही काहीसे अलिप्त राहिलेले आहेत. त्यांच्या संस्कृतीचे स्वरूप ‘वैदिकेतर संस्कृती’ शी अधिक मिळतेजूळते आहे.

किरात, पुलिंद, साबर अशा अनेक आदिवासी जमातीचे लोक अतिप्राचीन काळी हिमालयापासून विंध्य पर्वताच्या पूर्वेला जंगल भागात टोळ्या करून राहिले. त्यांच्या प्रदेशाचा उल्लेख ‘म्लेंच्छदेश’ असा केला जात असे. हे लोक द्राविड प्रदेशातही होते. वैदिक वाद्यमयात अंग, वंग, ओद्र, लाट, पांड्य, कलिंग, कर्नाट अशा अनेक म्लेंच्छ देशांचे उल्लेख आढळतात.

वरसांगितलेले आदिवासी मद्यपान आणि मांसाहार करत. गोमांस भक्षणाचा त्यांना विधिनिषेध नव्हता. त्यांच्यामध्ये वर्णश्रम पद्धती नव्हती. यल्लमा, मातंगी, लज्जागौरी आदी देवतांची ते उपासना करत. नागपूजा आणि लिंगपूजा केली जात असे. शबर, पुलिंद, बरबरस या टोळ्यांची देवता विंध्यवासिनी होती. किरात स्वतःला चंडिकेचे उपासक म्हणत. सावरी ही साबर जमातीची देवता होती. नर्मदा नदीच्या खोल्यात ‘निषाद’

नावाची जमात राहात होती. ते ठेणे, काळ्या रंगाचे, चपट्या नाकाचे लोक होते. याच परिसरात राहणारे 'किरात' फळे आणि कंदमुळे खाऊन जगत. हत्तींना माणसाळण्याचे काम ते करीत असत. सामान्यतः रोजचा उदरनिर्वाह आणि प्रजोत्पादन यातच वरील जातीजमातींचा जीवनक्रम गुरफटलेला होता. त्यामुळे त्यांच्या नाच, गापे, देवतापूजन या व्यतिरिक्त सांस्कृतिक खुणा फारशा सांगता येणार नाहीत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) द्रवीड लोकांनी कोणत्या तत्त्वज्ञानाची मांडणी केली?
- (२) द्रवीड लोकांची वैशिष्ट्ये सांगा.
- (३) द्रवीड लोक कोणत्या धातुंचा वापर करीत?
- (४) द्रवीड लोकांचा व्यापारी संबंध कोणाशी होता?
- (५) द्रवीड लोकांच्या राज्य आणि साप्राज्यांची नावे कोणती?

(आ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्दांची योजना करा.

- (१) वैदिकेतर संस्कृतीचे _____ आणि _____ हे दोन उपप्रवाह मानले जातात.
- (२) किरात _____ चे उपासक होते.
- (३) नर्मदा नदीच्या _____ खोन्यात जमात राहात होती.
- (४) आदिवासी-वनवासी जमातींचा जीवनक्रम _____ आणि _____ मध्ये गुरफटलेला होता.
- (५) शबर, पुलिंद, बरबरस, या टोळ्यांची देवता _____ होती.

३.२.३ धार्मिक आणि सांस्कृतिक आदान-प्रदान

'ऋग्वेदा' त वैदिक आर्य भारतात आल्यानंतर त्यांचा दास आणि दस्यू या वैदिकेतरांशी झालेला संघर्ष वर्णन केलेला आहे. त्यात वैदिकेतरांचा पराभव झाला. कालांतराने वैदिक आणि वैदिकेतर यांच्यात समझोता घडून आला. वैदिकांनी वैदिकेतरांना आपल्या समाजात समाविष्ट केले. त्या काळात (ऋग्वेदरचनेच्या अंतिम टप्प्यात) वैदिकांमध्ये 'चातुर्वर्ण्य व्यवस्था' प्रचलित झालेली होती. तिच्यात दास आणि दस्यू या वैदिकेतरांना स्थान मिळाले. वैदिकेतरांनी आपल्या अंगातील कसब, कारागिरी आणि कलाकुसर यांच्या बळावर चातुर्वर्ण्याधिष्ठित समाजाला आर्थिक आणि सांस्कृतिक भरभराट मिळवून देण्यात मोठा हातभार लावला.

(अ) धार्मिक आदान-प्रदान

वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृती आणि समाजात 'वेदप्रामाण्य' मानणारे आणि न मानणारे असे धर्मज्ञ आणि विचारवंत उदयाला आले. शून्यवादी तत्त्वज्ञानापासून चार्वाकाच्या लोकायतवादापर्यंत अनेक विचारप्रणालींचे अविरत मंथन होत राहिले. त्याचा एक परिणाम म्हणजे 'धर्म' ही सर्वसमावेशक जीवनप्रणाली बनत गेली. धर्मचितनाबरोबर वैदिक आणि वैदिकेतर समाजांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सांस्कृतिक आदान-प्रदान घडत गेले.

हिंदू परंपरेतील धर्मग्रंथांचे 'आगम' आणि 'निगम' असे दोन भाग मानले जातात. यापैकी आगम साहित्याचे (१) ज्ञान (२) योग (३) क्रिया आणि (४) चर्या असे चार विषय आहेत. 'क्रिया' विषयात मंदिरचना आणि मूर्तिस्थापना या गोष्टी तर 'चर्या' विषयात पूजाविधीचे नियम आढळतात. मंदिर व मूर्तिस्थापना, पूजाविधी या बाबी वैदिकेतरांकडून वैदिकांनी स्वीकारल्या. संहिता, ब्राह्मणे, उपनिषदे हे साहित्य वैदिक धर्माचा आधारभूती ठरले. त्याला 'निगम' असेही म्हटले जाते. द्रवीड किंवा वैदिकेतर लोकांच्या धार्मिक परंपरेतील मूर्तिपूजा, मंदीर उभारणी, उत्सव, सणवार या गोष्टी हिंदू धर्मात - भारतीय संस्कृती-दाखल झाल्या. तसेच शैव, शाक्त, वैष्णव, इत्यादी संप्रदायाही निर्माण झाले. त्यांचे धर्मग्रंथ 'आगम' म्हणून ओळखले जातात. भारतीय संस्कृतीच्या प्रारंभीच्या काळात हे 'आगम' साहित्य निर्माण झाले.

वैदिक धर्मातील देवता प्रामुख्याने निर्सर्ग देवता होत्या. वैदिकेतर धर्मातील मातृपितृ देवतांना 'उमा' आणि 'शिवा'च्या रूपात उदात्तीकरण करून वैदिक धर्माते स्वीकारले. पुढे त्या देवतांचे भारतीय संस्कृतीत स्वतःचे स्थान निर्माण झाले. वैदिक धर्मामध्ये 'होम परंपरा' बलवत्तर होती. अग्निसुखाने आकाशस्थ देवतांना मद्य-मांस प्राप्त होते अशी रा धर्माची श्रद्धा होती. वैदिकेतर धर्मातील पूजाविधीमध्ये मूर्तींला फुले वाहणे, दीपारती करणे, बळी देणे या क्रिया समाविष्ट होत्या. वैदिक धर्मात त्यांचा स्वीकार झाला. पुढे 'यज्ञ परंपरा' विशिष्ट वर्गात सीमीत झाली आणि 'पूजाविधी'ची कल्पना लोकप्रिय झाली. तात्पर्य, वैदिकेतर लोकांच्या अनेक देवदेवता, धार्मिक विधी आणि पूजा प्रकार वैदिक लोकांमध्ये (आर्यामध्ये) रूढ झाले आणि पुढे वैदिक व वैदिकेतर असा भेद मिटून ते 'भारतीय संस्कृती'चे अविभाज्य अंग बनले.

(१) देवदेवता

वैदिक लोकांच्या 'देवतामंडला'त इंद्र, मरुत, वरुण, मित्र, आमी, अदिती, उषा, विष्णु, सोम, इत्यादींचा समावेश होता. त्यात समन्वय साधण्यासाठी 'वैदिकेतर'चा 'रुद्र' म्हणून पशुपती

तसेच विष्णुचा आठवा अवतार म्हणून ‘कृष्ण’ हे देव समाविष्ट झाले. हत्तीचे मुख असलेली ‘गणपती’ ही देवता मुळात वैदिकेतर होती.

तिचा स्वीकार ‘शिवपुत्र’ म्हणून पौराणिक काळातील वैदिकांनी केला. त्याला कार्यांभी नमन केले जाऊ लागले. ‘कृष्ण’ ला विष्णुचा अवतार म्हणून स्वीकारले गेले. पौराणिक काळात ब्रह्मा, विष्णुबूरोबर वैदिकेतरांचा महेश (रुद्र) यांच्या समन्वयातून दत्तात्रेय उपासना रुढ झाली. वैदिकेतरांच्या रुद्र, शिव, महेश, पशुपती यांच्या नव्या नामकरणासाठी ‘महादेव’ शब्द योजला गेला. शिवपत्नी उमा, दुर्गा, पार्वती यांच्या रूपाने शक्तीपूजा व लिंगपूजा तसेच बारा ज्योतिलिंगे, एककावन्न शक्तिपीठे या बाबींना भारतीय धर्मसंस्कृतीत महत्वाचे स्थान मिळाले. भारतात गावोगावी आढळणाऱ्या सर्व ‘ग्रामदेवता’ मूळात वैदिकेतर आहेत. थोडक्यात सांगावयाचे तर, वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृती स्वभावांची सरमिसळ होऊन काळांतराने एकजिनसी ‘भारतीय संस्कृती’ निर्माण झाली.

(२) धार्मिक विधी

पोळा, पोंगल, नागपंचमी, महाशिवरात्री या दिवसांशी निगडित सण, उत्सव, यात्रा मूळात वैदिकेतरांच्या होत्या. त्यांचा स्वीकार वैदिक समाजाने केला. लग्नविधीमध्ये तसेच धार्मिक विधीमध्ये नारळ, सुपारी आणि नागवेलीची पाने वैदिकेतर वापरत असत. त्यांची योजना वैदिक समाजाने धार्मिक विधीत स्वीकारली. यज्ञ, दानधर्म, पिंडदान हे धार्मिक विधी वैदिक समाजात रुढ होते. ते वैदिकेतर समाजही करू लागला.

(३) पूजाविधी

होमहवन करणे हे वैदिक समाजाचे तर पूजाअर्चा करणे वैदिकेतर समाजाचे वैशिष्ट्य होते. भारतीय संस्कृतीमध्ये या दोन्ही गोष्टींना महत्वाचे स्थान मिळाले. ‘पूजा’ मधील ‘पू’ चा द्रवीड भाषेत ‘फुले’ असा अर्थ आहे. ‘पूज’ हा धातू किंवा तत्सम, तद्भव शब्द इंडो-युरोपियन भाषांमध्ये सापडत नाही. वैदिकांनी निसर्गशक्तीना वेगवेगळी नावे दिली. त्यांना मूर्तीरूप किंवा प्रतीकरूप देण्यात वैदिकेतरांचा वाटा होता. त्यांची ‘नागपूजा’, ‘वृक्षपूजा’ आणि ‘वृषभपूजा’ आज ‘नागपंचमी’, ‘वटसावित्री’ आणि ‘बैलपोळ्या’च्या रूपात आपले संस्कृती संचित टिकवून आहे.

(४) सांस्कृतिक आदान-प्रदान

वैदिक आर्य समाजाची ‘संस्कृती’ भाषा वैदिकेतर समाजाने आत्मसात केली. इतकेच नाही तर काही नागवंशीय वैदिकेतरांनी ऋग्वेदातील सूक्ते रचण्यापर्यंत मजल मारली. अशा प्रकारे वैदिकांच्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आणि वर्णाश्रम पद्धतीत

वैदिकेतरांचा समावेश झाला. वैदिकांच्या धनुर्विद्या, अश्वविद्या, लोहविद्या वैदिकेतरांना अवगत झाल्या. वैदिकेतर नौकानयन विद्येत तरबेज होते, त्यांच्यापासून वैदिकांनी ते ज्ञान प्राप्त केले. तसेच त्यांनी वैदिकेतरांपासून स्त्रियांची सौंदर्यप्रसाधने, दागिने, बांगड्या, कुंकू, मंगळसूत्र, सुती कापडांचे पोशाख, तांबूल भक्षण, तंतूवाद्य वादन, चित्रकला, नृत्यकला, संगीतकला आणि असंख्य सामाजिक चालीरीतींचा स्वीकार केला. प्रारंभीचा वैदिक आर्यसमूह भटक्या प्रवृत्तीचा होता. त्यावेळी एका प्रदेशात स्थिरावलेला वैदिकेतर द्रवीड समाज सुसंस्कृत होण्याच्या प्रक्रियेत अग्रेसर होता. सहाजिकच, वैदिकेतरांच्या संस्कृतीच्या विविध अंगांचा वैदिक आर्यावर इतका सखोल व मूलगामी परिणाम झाला की, दोन्ही संस्कृतीमध्ये ‘अंतर्बाह्य एकात्मता’ निर्माण होऊन इसवीसनाच्या पहिल्या-दुसऱ्या शतकात ‘भारतीय संस्कृती’चा उदय झाला. ही संस्कृती प्रथमावस्थेत आशिया खंडाच्या भारतीय उपखंडात (म्हणजे पाकिस्तान, बलुचिस्तान देशात) प्रचलित होती. पुढे तिला आसेतुहिमाचल, काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत विस्तार होऊन एक शाश्वत चौकट लाभली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) खाली दिलेल्या शब्दांच्या यादीची ‘वैदिक’ आणि ‘वैदिकेतर’ अशा दोन गटांमध्ये विभागणी करा.

- (क) चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, (ख) आगम, (ग) निगम,
- (घ) मूर्तीपूजा, (च) होमपरंपरा, (छ) पूजाविधी,
- (ज) गणपती, (झ) पोंगल, (ट) नारळ, (ठ) पिंडदान,
- (ड) धनुर्विद्या, (ढ) अश्वविद्या, (ण) लोहविद्या,
- (त) नौकानयन, (थ) तांबूल भक्षण, (द) मंगळसूत्र,
- (ध) वर्णाश्रम पद्धती, (न) ऋग्वेदरचना.

३.२.४ भारतीय संस्कृतीचा उदय

आतापर्यंत आपण वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतींच्या वैशिष्ट्यांचे स्वरूप समजावून घेतले. वैदिक म्हणजे आर्य आणि वैदिकेतर म्हणजे द्रवीड असे स्थूलमानाने मानले जाते. द्रविडांचे वैदिक आर्याशी ‘सांस्कृतिक एकात्मीकरण’ झाले, असे अभ्यासकांचे मत आहे. या दोन भिन्नवंशीय विशाल मानव समूहांच्या संस्कृती वैशिष्ट्यांच्या एकत्रीकरणातून ‘भारतीय संस्कृती’चा उदय झाला आहे, हे आपण यापूर्वी पाहिले आहेच. या संस्कृतीचे ‘भारतीय संस्कृती’ असे नामकरण कसे झाले असावे, त्याचाही काही अंदाज बांधता येतो.

ऋग्वेदात ‘भरत’ नावाच्या मानव वंशाचा वारंवार निर्देश केलेला आहे. ‘विश्वमित्राचे स्तोत्र भारतजनांचे रक्षण करते’

असे ऋग्वेदात वचन आहे. याचा अर्थ एका मानव समुदायाचा ‘भारतजन’ असा प्राचीन उल्लेख आहे. ‘भारतवर्ष’ ही भौगोलिक संज्ञा पुराण काळापासून विशाल भूप्रदेशाचा निर्देश करीत आली आहे. याचा अर्थ ‘भारतीय संस्कृती’ हा क्षेत्रनिर्देशक शब्द झालेला आहे.

भारतीय संस्कृतीच्या उदयकाळाचे वर्णन करताना तर्कतीर्थ लक्षणशास्त्री जोशी म्हणतात, ‘भारत देशाचे प्राचीन भौगोलिक ऐक्य अनेक उदात्त भावनांच्या भव्य वलयांनी गुफळेले आहे. भारतीय संस्कृतीतील एक मूलभूत सनातन मूल्य किंवा सनातन श्रद्धा या वलयांच्या निर्मितीस कारण आहे. निसर्ग किंवा निसर्गातील शक्ती जड नसून चेतन आहे. ते चैतन्य पावित्राचे व सौंदर्याचे निधान आहे. अशी श्रद्धा भारतीय संस्कृतीने युगानुग्रुगे जतन करून ठेवली आहे. सूर्यचंद्रादि आकाशस्थ ज्योति, अंतरिक्षातील वायू, पर्जन्य आणि पृथ्वीवरील नद्या, पर्वत, समुद्र, वन, वृक्ष इत्यादी पदार्थ चेतन व पवित्र अशा शक्तीची रूपे होत असा भाव भारतीय धर्मग्रंथ, साहित्य व तत्त्वज्ञान यांनी बळकट करून ठेवला आहे... संस्कृतीतील दीर्घकालीन चिंतन व मननातून निर्मिलेला हा दृष्टिकोन केवळ वैयक्तिक असू शकत नाही. ही केवळ कविकल्पना नाही. ती सर्व दीर्घकालीन इतिहासाने निर्मिलेल्या श्रद्धेचे फळ आहे. या संस्कृतीचे ऐतिहासिक कार्य ज्या भूप्रदेशात घडले तोच भारतवर्ष होय.” (तर्कतीर्थ लक्षणशास्त्री लेख संग्रह पृष्ठ २०१ खंड १, पुणे, १९८२).

भारतीय संस्कृतीचा उदय आणि विस्तार प्राचीन महानद्यांच्या परिसरात झाला. गंगा, यमुना, सिंधू, सरस्वती, वितस्ता (झेलम) शतद्रू (सतलज) इत्यादी नद्यांची वर्णने ऋग्वेदात आली आहेत. आपल्या संस्कृतीतील त्यांचे मानाचे स्थान आजही अबाधित आहे. नदीचे पावित्र दर्शविण्यासाठी ‘गंगा’ ही संज्ञा भारतीय संस्कृतीच्या विस्ताराबरोबर दक्षिण भारतात जाऊन पोहोचली. कृष्णा, कावेरी, नर्मदा, गोदावरी या नद्या स्थानिक जनमानसात ‘गंगा’ म्हणूनच ओळखल्या जातात. किंबुना कोणत्याही गावाच्या नदीला पावित्राच्या अर्थाने ‘गंगा’च म्हणतात. नदीच्या पाण्याला ‘गंगोदक’ म्हणतात. सांस्कृतिक एकजिनसीपणाची ही एक महत्त्वाची खूण आहे.

देवदेवतांच्या वास्तव्याने भारतातील अनेक स्थळे व तीर्थस्थाने पवित्र झाली, अशी आपल्या संस्कृतीची धारणा आहे. उमामहेश्वरासाठी ‘हिमालय’चे, रामासाठी ‘चित्रकूट’ पर्वताचे आणि ‘दुर्गा’साठी अनेक दुर्गम प्रदेशांचे भारतीयांना आकर्षण वाटते. काशी, प्रयाग, गया अशी त्रिस्थळी यात्रा केल्यावाचून मनुष्यजन्माचे सार्थक होत नाही, अशी श्रद्धा आसेतुहिमाचल

प्रदेशात रुढ आहे. प्रादेशिक विविधतेतील हा एकात्मतेचा आशय आपण ध्यानात ठेवला पाहिजे.

रामायण, महाभारत, भगवद्गीता, अठरा पुराणे आदि धर्मग्रंथांना भारतीय संस्कृतीत अत्याधिक आदराचे स्थान मिळाले आहे. या ग्रंथांनी सामान्य भारतीय माणसांपुढे जगण्याचे आदर्श उभे केले. त्यांचे पालन करताना अनेकांचे चरित्र आणि चारित्र्य आकाराला आले. उत्तम प्रतीचे धर्माचरण हा भारतीय संस्कृतीचा मूलधार आहे. वैदिकेतर संस्कृतीतील अनेक प्रथा, परंपरा आत्मसात करून वैदिक संस्कृतीने ‘वैदिक धर्म’ला जन्म दिला. तो हिंदुस्थानात झाला म्हणून त्यालाच पुढे ‘हिंदुधर्म’ म्हटले जाऊ लागले. प्राचीन काळात या समन्वयवादी हिंदुधर्माबोर ‘जैन’ आणि ‘बौद्ध’ धर्मांचा उदय झाला. तीर्थकर आणि बुद्धांनी सर्वधर्मसमन्वयाला पाठिंबा दिला. या दोन धर्मांनी नीती, अहिंसा, भूतदया, इंद्रिय संयम, अपरिग्रह इत्यादी तत्त्वांचा विशेष प्रचार आणि पुरस्कार केला. भारतात पंथभेद किंवा धर्मभेद वेळोवेळी निर्माण झाले असले तरी धार्मिक आणि सांप्रदायिक वैर वाढून भीषण स्वरूपाची धार्मिक युद्धे झालेली आढळत नाहीत, असा आपल्या संस्कृतीचा इतिहास सांगतो. धर्मयुद्ध म्हणजे न्यायपद्धतीचे शिष्टसंमत युद्ध होय. जगात भिन्न धर्मियांच्या समूळ नाशासाठी झालेल्या युद्धांना ‘धर्मयुद्ध’ म्हटले जाते. अशी धर्मयुद्धे भारतभूमीवर झाली नाहीत. धार्मिक विविधता स्वाभाविकपणे स्वीकारणे हेच भारतीय संस्कृतीचे खेर मर्म आहे, हे यावरून स्पष्ट होते.

वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीच्या आदान-प्रदानातून ‘भारतीय संस्कृती’ विकसित झाली. तिने वरील दोन्ही संस्कृतींची पृथगात्मता पुसट केली. त्यामुळे प्रथा, परंपरा, चालीरीती यांच्यात विविधता आली. कलाभिव्यक्तीच्या प्रेरणा बदलत गेल्या. सणवार, उत्सवांना अस्सल भारतीय रूप प्राप्त झाले. यज्ञपरंपरा आणि उपासना पद्धती यांच्यात समन्वय घातला गेला. ‘शैव’, ‘शाक्त’ आणि ‘वैष्णव’ इत्यादी संप्रदाय निर्माण झाले. पशुपालनाला कृषीकर्म आणि नौकानयनाची जोड मिळाली. वेशभूषा आणि केशभूषेमध्ये सरमिसळ होत गेली. आपल्या अभ्यासक्रमात आपण अनेके ठिकाणी ‘संस्कृती संचिता’ चा विचार केला आहे. हा ठेवा म्हणजे आपल्या भारतीय संस्कृतीची अमूल्य देणगी आहे.

भारताच्या ऐक्याची, विविधतेतील एकात्मतेची ही घडण स्पष्ट करताना तर्कतीर्थ लक्षणशास्त्री जोशी म्हणतात : “भारताच्या एकराष्ट्रीयत्वाची घडण ज्या प्राचीन काळापासूनच्या येथील संस्कृतीने केली आहे, तिच्यातील मूलभूत तत्त्वे विभिन्नता आणि वैचित्र्य यांस मान द्यावयास शिकवते. भारतीय एकत्रेची निर्मिती करणारी मूलभूत तत्त्वे किंवा मूल्ये ही कोणत्याही राष्ट्रातील संस्कृतीच्या परंपरेत सापडत

नाहीत. निदान अन्य राष्ट्रांतील संस्कृतीवर या श्रेष्ठ सूल्यांचा प्रभाव पडलेला नाही. भारतीय एकतेची निर्मिती करण्यात भूप्रदेशाच्या पावित्र्यावरील श्रद्धा आणि सर्वधर्मसमन्वयाची दृष्टी यांचा मोठा वाटा आहे. सर्वधर्मसमन्वयाच्या तत्त्वाने भिन्न धर्मांचे समाजांना एकाच सहकायाच्या जीवनात गोवणे हाच भारतीय संस्कृतीचा हेतू आहे.”.. (तत्रैव पृष्ठ २०४).

समारोप : भारतीय संस्कृतीचे वहन विविध भाषांनी केले. असमिया, ओडिया, काश्मीरी, गुजराती, पंजाबी, बांगला, मराठी, संस्कृत, सिंधी, हिंदी, उर्दू या इंडो-युरोपिय भाषाकुळातील भाषा आणि कन्नड, तामील, तेलुगू आणि मल्याळम या ड्राविड भाषाकुळातील भाषांनी तसेच इतर शेकडो बोलभाषांनी सांस्कृतिक अभिसरणाला फार मोठा हातभार लावला. ‘नृत्य’ हा भारतीय संस्कृतीचा एक लक्षणीय पैलू आहे. सिंधू संस्कृतीत हडप्पा-मोहंजोदाडो येथे नृत्यमन स्त्रीपुरुषांचे पुतळे उपलब्ध झाले आहेत. आज भारतात नृत्याचे भरतनाट्यम्, कथकली, मणिपुरी, ओडिसी, यक्षगान, इत्यादी प्रकार प्रचलित आहेत. उत्तर आणि दक्षिण भारतात विविध गान आणि संगीत परंपरा विद्यमान आहेत. चित्रकलेच्या कांगरा, मोगल, गढवाल, राजपूत, किशनगढ आदी प्रमुख शैलींनी भारतीय संस्कृतीचे महावस्त्र रंगविले आहे. शिल्पकलेच्या रूपाने ती प्रत्येक प्रांतात आपली पृथगात्मता दर्शवीत आहे. उदरनिर्वाहापलिकडचे मानवी संबंध जतन करणे, माणसाच्या भावभावानांना, कलाकल्पनांना, बुद्धिविचारांना अभिव्यक्त व्हायला पुरेसा वाव देणे, निसर्ग आणि मानव यांच्यातील परस्पर सामंजस्याचे नाते निर्माण करणे या विकास तत्त्वांना भारतीय संस्कृतीत पुरेसा वाव मिळाल्याने ही संस्कृती समृद्ध होत गेली.

सारांश, भारतीय संस्कृतीची विविधता ‘भाषा’, ‘भूषा’, ‘भवन’, ‘भोजन’ आणि भक्ती-भावना’ या पाच प्रमुख ‘भ’ कारातून प्रत्येक क्षणी प्रतीत होते. भौतिक विकास आणि आत्मिक सुख या दोन्ही अंगांनी भारतीय संस्कृतीचा एक विशिष्ट स्वभाव आकारित होत गेला आहे असे दिसून येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

(०१) वैदिक म्हणजे द्रवीड आणि वैदिकेतर म्हणजे आर्य होय.

(०२) क्रांवेदात भरत नावाच्या मानववंशाचा वारंवार निर्देश आहे.

(०३) भारतवर्ष ही राजकीय संज्ञा आहे.

(०४) नदीचे पावित्र दर्शविण्यासाठी तिला गंगा म्हणतात.

(०५) कृष्णा व कावेरी या उत्तर भारतातील नद्या आहेत.

(०६) कृष्णाचा चित्रकूट पर्वताशी संबंध होता.

(०७) काशी, प्रयाग, गया अशी त्रिस्थळी यात्रा मानली जाते.

(०८) वैदिक धर्मालाच हिंदुधर्म असे म्हणतात.

(०९) भारतात हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये धर्मयुद्धे झाली.

(१०) यज्ञ परंपरा आणि उपासना पद्धती यांचा दूरान्वयानेही संबंध नाही.

(आ) खालील विधाने पूर्ण करा.

(१) भारतीय संस्कृतीचा हेतू...

(२) भारतीय संस्कृतीचे वहन...

(३) नृत्यकलेची प्राचीनता...

(४) चित्रकलेच्या विविध शैली म्हणजे...

(५) भारतीय संस्कृतीची विविधता व्यक्त करणारे पाच ‘भ’ कार म्हणजे...

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

अभिसरण : एखादी क्रिया प्रवाहीपणाने होत असते तेव्हा तिला हा शब्द वापरतात. त्याचा अर्थ अनेक गोष्टी / पदार्थ / क्रिया एकमेकांमध्ये मिसळून प्रवाहित होणे असा होतो. उदाहरणार्थ, रक्ताभिसरण.

संस्कृती समावेशनाचे तत्त्व : ज्याप्रमाणे पाण्याचे छोटे मोठे बिंदू एकाच परिसरात असले म्हणजे एकमेकांमध्ये मिसळून जातात त्याप्रमाणे दोन किंवा अनेक संस्कृती परस्परांच्या संपर्कात येतात तेव्हा त्यांच्यात अभिसरण होते. चांगल्या वाईट गोर्बींचा परस्परांमध्ये समावेश होतो. त्यालाच संस्कृती समावेशनाचे तत्त्व म्हणतात.

वस्तूविनिमय पद्धती : पैशाची किंवा चलनाची निर्मिती होण्यापूर्वीच्या काळात आपल्याकडील वस्तू दुसऱ्याला देऊन, त्याच्याकडील वस्तू आपल्यासाठी घेण्याची पद्धती होती. तिला वस्तुविनिमय पद्धती असे म्हणतात.

अठरा पुराणे : पुराण या शब्दाचा अर्थ ‘पूर्वी’ अस्तित्वात असणारे असा होतो. यास्काचाचार्यांनी ‘पुरानवम्’ म्हणजे ‘प्राचीनकाळी नवे असणारे’ असा अर्थ सांगितला आहे. अशा अठरा पुराणांची नावे : ब्रह्म, पद्म, विष्णू, वायु, भागवत, नारदीय, मार्कडेय, अग्नी, भविष्य, ब्रह्मवैर्त, वराह, लिंग, स्कंद, वामन, कूर्म, मत्स्य, गरुड व ब्रह्मांड.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (क) आणि (ग).
 (२) (क) आणि (ख).
 (३) (क), (ख) आणि (घ).
 (४) (ख), (घ), (छ), (झ), (ठ).
 (५) (क), (ख), (घ), (च).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) द्रवीड लोकांनी जीवोत्पत्ती आणि विश्वाची कल्पना या तत्त्वज्ञानाची मांडणी केली.
 (२) द्रवीड लोक शैवपंथी आणि योगमार्गी होते.
 (३) द्रवीड लोक कथिल, शिसे, जस्त, इत्यादी धातूंचा वापर करीत.
 (४) द्रवीड लोकांचा सुमेरियन लोकांशी व्यापारी संबंध होता.
 (५) चेर, चेरा, पांडच ही द्रविडांच्या राज्य आणि साम्राज्यांची नावे आहेत.
- (आ) (१) सिंधू संस्कृती, वनवासी-आदिवासी संस्कृती.
 (२) चंडिका
 (३) निषाद
 (४) उदरनिर्वाह, प्रजोत्पादन.
 (५) विध्यवासिनी.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) वैदिक गट : (क) चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, (ग) निगम, (च) होम परंपरा, (द) पिंडदान, (ण) धनुर्विद्या, (त) अश्वविद्या, (थ) लोहविद्या, (ध) वर्णश्रम पद्धती, (न) ऋग्वेद रचना.
 (२) वैदिकेतर गट : (ख) आगम, (घ) मूर्तीपूजा, (छ) पूजाविधी, (ज) गणपती, (झ) पोंगल, (ट) नारळ, (त) नौकानयन, (थ) तांबूल भक्षण, (द) मंगळसूत्र.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (०१) चूक, (०२) बरोबर, (०३) चूक, (०४) बरोबर, (०५) चूक, (०६) चूक, (०७) बरोबर, (०८) बरोबर, (०९) चूक, (१०) चूक.

(आ) (१) सर्वधर्मसमन्वयाच्या तत्त्वाने भिन्नधर्मीय समाजांना एकाच सहकार्याच्या जीवनात गोवणे हा आहे.

- (२) इंडो युरोपियन आणि द्रवीड भाषा कुळातील भारतीय भाषांनी व बोलभाषांनी केले.
 (३) हडप्पा-मोहंजोदाडो येथे उपलब्ध झालेल्या नृत्यमण्ण स्त्रीपुरुषांन्या पुतल्यावरून सिद्ध होते.
 (४) कांगरा, मोगल, गढवाल, राजपूत, किशनगढ शैली होत.
 (५) भाषा, भूषा, भवन, भोजन आणि भक्ती-भावना होत.

३.५ सारांश

‘भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक जडणघडण’ हा अभ्यास विषय आतापर्यंतच्या तीन घटकांमध्ये आपण समजून घेतला. ‘भारतीय संस्कृतीची जडणघडण’ या पहिल्या घटकात संस्कृतीचे स्वरूप आपल्याला कळले. दुसऱ्या घटकात आपण ‘भारतीय संस्कृतीचे पुरातत्त्वीय समालोचन’ केले. या तिसऱ्या घटकात ‘भारतीय संस्कृतीचा उदय’ कसा झाला, हे जाणून घेणे आपले उद्दिष्ट होते. त्यासाठी वैदिक संस्कृतीचे स्वरूप वैदिक वाङ्मयाच्या आधारे स्पष्ट केले. वैदिकेतर संस्कृतीला भक्तम असे वाङ्मयीन परंपरेचे आधार नाहीत. त्यामुळे तिचे स्वरूप जाणण्यासाठी पुरातत्त्वीय साधने आणि अवशेष यांचाच आधार घ्यावा लागतो. तसा प्रयत्न आपण केला आहे. या दोन्ही संस्कृतीचे सुस्पष्ट, संपूर्ण आणि सुसंगत चित्र निर्माण करणे अद्यापि अभ्यासक आणि संशोधकांना शक्य झाले नाही. त्यांच्यामध्ये तात्त्विक मतभेद असले तरी ‘भारतीय संस्कृतीचा उदय’ ही सर्वमान्य, वास्तविक आणि ऐतिहासिक घटना आहे. तिची अंगोपांगे, विविधता आणि तिच्यातील एकात्मता या घटकात आपण समजावून घेतली. प्राचीन काळापासून वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीतील समाज-घटकांमध्ये उपासना पद्धती, पोषाख, आहार, उत्पादन पद्धती, वास्तुविद्या, व्यापार-उदिमांत जी देवघेव होत गेली. त्यांतून ‘भारतीय संस्कृती’ची जडणघडण झाली आहे. आर्य अणि द्रवीड यांची पृथगात्मता परस्पर देवघेवीतून एकजिनसी होत गेली. भाषा, भूषा, भवन, भोजन आणि भक्ती-भावना ही सांस्कृतिक समेलनाची तत्त्वे बनली. पुढील चार घटकांमध्ये भारताच्या सांस्कृतिक वारशांच्या दृष्टीने आपली ‘सामाजिक जडणघडण’ जाणून घ्यावयाची आहे.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) वैदिक संस्कृतीची जीवनपद्धती सविस्तर स्पष्ट करा.
- (२) वैदिकेतर संस्कृतीचे 'विशेष' आणि 'विविधता' या अंगांनी समालोचन करा.
- (३) सांस्कृतिक आदान-प्रदानाचे स्वरूप विशद करा.
- (४) वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीत परस्परांमध्ये झालेल्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक आदान-प्रदानाचे मर्म सोदाहरण उलगडून दाखवा.
- (५) भारतीय संस्कृतीच्या उदयाची रूपरेषा सांगून तिची अंगभूत वैशिष्ट्ये कोणती, ते सांगा.

३.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या अवतीभवती होणाऱ्या धार्मिक विधींची तपशीलवार माहिती गोळा करा.
- (२) आपल्या गावात - शहरात राहणाऱ्या भिन्न धर्मीय, भिन्न प्रांतीय समाजांच्या सांस्कृतिक विशेषांचा शोध घेऊन

त्यातील विविधता आणि एकात्मता कशाकशात आहे, याचा अभ्यास करा.

- (३) आपल्या गावात-शहरात राहणारे भिन्न प्रांतीय समाज कोणकोणत्या धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी होतात, त्याची पाहणी करा.
- (४) 'भारतीय संस्कृती आणि राष्ट्रीय एकात्मता' या विषयवार टिप्पण तथार करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), : भारतीय संस्कृती कोश खंड १ ते १०.
- (२) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री : वैदिक संस्कृतीचा विकास, १९५१.
- (३) दांडेकर रा. ना., वैदिक देवतांचे अभिनव दर्शन (१९५१).
- (४) पेंडसे, श. दा., वैदिक वाङ्मयातील भागवत धर्माचा विकास (१९६५).
- (५) घुर्ये, गो. स. कल्चर अॅण्ड सोसायटी (१९४६) कास्ट अॅण्ड क्लास इन इंडिया (१९५७).

घटक ४ : भारतातील सामाजिक संस्थांचा विकास

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
 - ४.२.१ भारतातील समाज संघटन आणि सामाजिक संस्थांचा उदय
 - ४.२.२ विवाहसंस्था आणि कुरुबसंस्था
 - ४.२.३ आश्रमपद्धती, चातुर्वर्ष्यव्यवस्था आणि जातीसंस्था
 - ४.२.४ पुरुषार्थ संकल्पना आणि विविध संस्कारांचा सामाजिक आशय
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ क्षेत्रीय कार्य
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-
- ★ समाज कसा संघटित होतो ते सांगता येईल.
 - ★ भारतातील समाज संघटनेची प्रक्रिया स्पष्ट करता येईल.
 - ★ समाजामध्ये संस्था का आणि कशा निर्माण होतात ते विशद करता येईल.
 - ★ यज्ञसंस्था, चातुर्वर्ष्य व्यवस्था, आश्रमसंस्था, विवाहसंस्था, कुरुबसंस्था, जातीसंस्था, इत्यादींची निर्मिती आणि विकास यांची रूपरेषा सांगता येईल.
 - ★ आपले संस्कृती-संचित महणून ‘पुरुषार्थ संकल्पना’ स्पष्ट करता येईल.
 - ★ संस्थात्मक जीवनातील विविध संस्कारांच्या सामाजिक आशयाचे आकलन मांडता येईल.
 - ★ सामाजिक संस्थांतील स्थित्यांते आणि परिवर्तने यांचा वेध घेता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

आपल्या गतकालीन वाटचालीच्या स्मृती पुरातत्त्वीय पुरावे आणि वाढमयीन परंपरा यांच्या रूपाने कशा जपल्या जातात, त्याचा अभ्यास आपण यापूर्वीच्या घटकांतून केला. रानटी अवस्थेतील माणसांच्या विकासाचे टप्पे वेगवेगळ्या उत्खननांतून सापडले. त्यांच्या आधारे इतिहासाची मांडणी केली गेली. रानटी अवस्थेतील भटकणाच्या माणसांचे हळूहळू गट तयार होत गेले, त्यांची संतती वाढत गेली आणि त्यातून क्रमशः ‘टोळ्यां’ची निर्मिती झाली. वेगवेगळ्या टोळ्यांच्या अभिसरणातून मानवी सामाजिक जीवन उत्क्रांत झाले. भारतातील माणसांच्या टोळ्या किंवा तांडे विशाल भूप्रदेशात छोट्या-मोठ्या वसाहर्तीच्या रूपाने जागोजागी स्थायिक होत गेले. वसाहर्तीचे रूपांतर हळूहळू ‘गावा’मध्ये झाले आणि त्यातूनच ‘ग्रामव्यवस्था’ उत्क्रांत झाली. हा उत्क्रांतीचे स्वरूप आपल्याला ‘पुरातत्त्वीय उत्खनन’च्या आधारे आणि वाढमयीन साधनांतून कसे समजते याचा विचार या घटकात केला आहे.

वरील प्रक्रिया इ.स. पूर्व २५०० ते ५०० या काळात घडली आणि त्यातून मानवी समाजाचे संघटित रूप आकाराला आले. हडप्पा-मोहंजोदोर्पूर्व काळाचे दर्शन आपल्याला सरस्वती नदीच्या खोऱ्यातील किंवा बलुचिस्तानातील उत्खननामध्ये घडले. त्यावेळची संस्कृती प्रामुख्याने पशुपालनावर आधारित होती. पशूंना एकत्र घेऊन फिरणारे किंवा एका जागी स्थिर होणारी टोळी असे त्या काळातील मानवी समाजाचे नेमके वर्णन करता येईल. पशूंचे गोठे बांधून त्या टोळ्या भूस्थिर होऊ लागल्या. पशूंच्या या ‘गोठ्या’वरूनच ‘गोत्र’ कल्पना जन्माला आली असावी. बलुचिस्तानापासून नर्मदेच्या खोऱ्यापर्यंत निरनिराकळ्या टोळ्या, त्यांच्या वसाहती आणि संस्कृतीच्या खुणा जागोजागी झालेल्या उत्खननामधून आढळतात. त्यातील ग्रामरचना, विविध उपकरणे व साधने यांच्या अभ्यासावरून पुढे आलेल्या पुराव्यांच्या आधारे असे म्हणता येईल की, जगामध्ये शहरीकरणाची प्रक्रिया प्रथम भारतात सुरु झाली. इ.स. पूर्व पाचशेच्या दरम्यान ही प्रक्रिया पूर्ण झाली होती. गंगा, यमुना, सरस्वती आणि काबूल नद्यांच्या खोऱ्यामध्ये ही संस्कृती नांदत होती. या संस्कृतीवर कुठल्याही अन्य प्रभावी आणि सर्वव्यापी संस्कृतीचे प्रभुत्व किंवा आक्रमण आढळत नाही; असे मत

डॉ. रोमिला थापर यांनी नोंदविले आहे. भारतीय संस्कृतीच्या एकात्मतेचा पाया त्यावरून स्पष्ट होईल.

पुरातत्त्वीय पुराव्यापेक्षा वाढ्यमधीन परंपरेतून भारतीय समाज संघटनांचे चित्र अधिक स्पष्टपणे उभे राहाते. हड्डप्पा-मोहंजोदडो संस्कृतीच्या काळखंडात समाजाचे स्तरीकरण झाले. ते थील उत्खननात आढळलेल्या मजुरांच्या चाळींच्या अवशेषांवरून तसा निष्कर्ष काढला जातो. सामाजिक संस्थांच्या अस्तित्वाचे ठळक पुरावे या उत्खननांतून पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाहीत. मात्र प्राचीनतम काळातील ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद आदि वेदग्रंथांमधून समाजाच्या वाटचालीचा सुस्पष्ट आलेख रेखाटता येतो. ब्राह्मण ग्रंथ, आरण्यके, उपनिषदे आणि रामायण, महाभारतासारख्या महाकाव्यांतील वर्णनांवरून सामाजिक संस्थांच्या विकासाचे समालोचन करता येते.

या घटकात आपण सामाजिक संस्थांच्या विकासासह भारतीय समाज संघटनातील वर्णव्यवस्था, आश्रम पद्धती, पुरुषार्थ संकल्पना यांचा विशेष अभ्यास करणार आहोत. या गोष्टी जगत अन्यत्र कुठेही आढळत नाहीत, त्या भारतासारख्या खंडप्राय देशातील सामाजिक संस्थांना कशा आधारभूत ठरतात यावर आपल्याला लक्ष केंद्रित करावयाचे आहे.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ भारतातील समाज संघटन आणि सामाजिक संस्थांचा उदय

समाज म्हणजे काय ? : जेव्हा मानव समूहातील परस्पर संबंधांचे संघटन किंवा व्यवस्थापन होते, तेव्हा 'समाज' अस्तित्वात येतो. त्या मानव समूहातील व्यक्तींच्या वर्तनाचे नियमन झाले म्हणजे समाजाला नेमके विशिष्ट रूप प्राप्त होते. जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॉरीस गिन्सबर्ग यांनी 'समाज' या संज्ञेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

"A Society is a collection of individuals united by certain relations or modes of behaviour which mark them off from others who do not enter into those relations or who differ from them in behaviour."

विविध नात्यांनी आणि वर्तनविशेषांनी बांधल्या गेलेल्या व्यक्तींच्या संघटनात्मक स्वरूपाला 'समाज' असे म्हणतात. या विशिष्ट स्वरूपाच्या समाजाची स्वतःची एक वेगळी ओळख (identity) असते आणि ती त्या समाजातील मानवी वर्तनातून पटत असते. समाजाच्या विशिष्ट स्वभावधर्मामुळे, वर्तनविशेषांमुळे एक समाज दुसऱ्या समाजापासून वेगळा ठरतो.

'समाज' या संज्ञेमध्ये एक 'संस्थात्मक संरचना' अभिप्रेत असते. त्यामुळे मंडळी, जमाव, घोळका, समुदाय यांसारख्या संघटनवाचक संज्ञापेक्षा 'समाज' ही संज्ञा अधिक व्यापक, अचूक आणि काटेकोर आहे. समाज संघटन झाल्यानंतर 'समुदाय' अस्तित्वात येतात. ज्या मानवसमूहात व्यक्तीचे सामाजिक जीवन व्यतीत होते अशा समूहाला 'समुदाय' म्हणतात. देश, शहर आणि ग्रामीण भागात राहणारे भिन्नभिन्न 'गट' हे समुदाय म्हणून ओळखले जातात. इंग्रजी भाषेमध्ये 'समुदाय'ला 'कम्युनिटी' म्हणतात. 'रूरल कम्युनिटी' (ग्रामीण समुदाय), 'अर्बन कम्युनिटी' (शहरी समुदाय), 'टीचर्स कम्युनिटी' (शिक्षक समुदाय), 'वर्कर्स कम्युनिटी' (कामगार समुदाय) असा उल्लेख आपण करीत असतो. छोट्या-मोठ्या समुदायांमधून व्यक्तींचे संघटन वाढत जाते. त्यातून 'मंडळ' (असोसिएशन) किंवा 'संस्था' (इन्स्टिट्यूशन) कार्यरत होतात.

संस्था म्हणजे काय ? : संस्था ही अत्यंत व्यापक संकल्पना आहे. भारताच्या हजारो वर्षांच्या वाटचालीत आपले 'संस्कृती संचित' म्हणून अनेक संस्था कार्यरत राहिलेल्या आहेत. प्रत्येक संस्थेच्या मार्गे सहजीवनाविषयीच्या निश्चित धारणा, जीवनाविषयीचा सर्वांगीण विचार आणि परस्पर विश्वास आढळतो. त्यांचा उदय 'काल' आणि 'परिस्थिती' सापेक्ष असतो. त्यात बदल झाला म्हणजे संस्थांच्या स्वरूपातही परिवर्तन घडते. त्यामुळे च काळाच्या ओघात काही संस्था कालबाबू होतात. या संदर्भात चातुर्वर्णसंस्थेचे उदाहरण घेता येईल. श्रमविभाजनाच्या तत्वावर आधारलेल्या या संस्थेत सर्वांना 'समान संधी' हे तत्व नसल्यामुळे पुढे ही संस्था कालबाबू ठरली. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्वाच्या प्रभावामुळे एकत्र कुटुंब पद्धती हव्हाहू अस्तंगत होत आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, संस्था म्हणजे कुणा एका व्यक्तीची निर्मिती नसते. समूहाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आणि गरजा भागविण्यासाठी सामाजिक वर्तनव्यवहारातून संस्था अस्तित्वात येत असते. त्यामुळे तिचा उदय वा अस्त समूहाच्या गरजांवर अवलंबून असते.

समाजशास्त्रज्ञ हूऱी एस. मुरे यांनी संस्थेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

"An institution is an enduring, complex, integrated, organised behaviour pattern through which social control is exerted and by means of which the fundamental social desire or needs are met."

विशिष्ट वर्तनाचे नियम समूहाकडूनच निश्चित होतात. ते जटिल, एकात्म, अबाधित व संघटित असतात. अशा वर्तनविषयक नियमांचा संच (सेट) म्हणजे 'संस्था' होय.

सामाजिक संस्थांच्या स्वरूपासंबंधी आता अधिक तपशिलाने विचार करू.

सामाजिक संस्था म्हणजे काय ? : ज्या एकात्म अबाधित आणि संघटित वर्तन प्रकारातून सामाजिक नियंत्रण साधले जाते आणि सामाजिक गरजा आणि आकंक्षा साध्य होतात त्या संस्थेला ‘सामाजिक संस्था’ असे म्हणतात. शासनसंस्था समाजात शांतता, सुव्यवस्था आणि सुरक्षितता असण्याची गरज पूर्ण करते. विवाहसंस्था वंश सातत्यासाठी व्यक्तीच्या लैंगिक गरजा पूर्ण करून सामाजिक नियंत्रण ठेवते. काही संस्था सामाजिक ‘स्तरीकरण प्रक्रिये’ तून उदय पावतात. वर्णव्यवस्थेचा आधार घेत जातीसंस्था स्तरीकरण प्रक्रियेतून दृढमूळ झाली. पूर्वी, समान सामाजिक दर्जा असलेल्या व्यक्तींच्या समूहाला स्तरीकरण प्रक्रियेने ‘वर्ण’चे रूप दिले. ‘जाती’ हाही स्थिर आणि बंदिस्त सामाजिक समूहच असतो. मेरील आणि एलडेरेज या समाजशास्त्रज्ञांनी जातीची ‘जास्त साचेबंद समाजरचनेतील स्थिर वर्ग म्हणजे जात’ अशी व्याख्या केली आहे.

भारतातील समाज संघटनांची रूपरेषा : भारतात इतिहासपूर्व काळापासून रानटी अवस्थेतील माणसांच्या टोळ्यांनी आपल्या जीवनक्रमाला प्रारंभ केला. लाखो वर्षांपूर्वी आदिअशमयुगात माणसे दगडी हत्यारे वापरीत असत. मध्य अशमयुगातील माणसांनी शिकारीसाठी धनुष्यबाणाचा हत्यार म्हणून वापर सुरू केला. हा एक प्रगतीचा टप्पा मानला जातो. त्याच काळात लाकूड तोडणे, त्यांना भोक पाडणे, त्यांची चाके बनविणे, झाडांच्या साली खरवडणे, मृत जनावरांची कातडी सोलणे या क्रिया माणसांनी आत्मसात केल्या. त्यांच्यासाठी संघटनांची गरज माणसाला प्रथम भासूलागली. हा काळ अंदाजे वीस हजार वर्षांपूर्वीचा असावा, असे अभ्यासकांचे मत आहे.

इ.स. पूर्व पाचशेच्या दरम्यान ताप्रपाषाण युगात माणसांनी वसाही करावयाचा प्रारंभ केला. ती जमिनींची मशागत करू लागली. त्यांचे भटके आणि शिकारी जीवन संपून संघटित स्वरूपाचे सामाजिक जीवन हल्लूक्कू आकारला येऊ लागले. पाच-पंचवीस घरांच्या वस्तीचे खेडे, शंभर-दीडशे घरांचे गाव नांदूलागले. इनामगाव येथील झालेल्या एका उत्खननात अशा गावाचे अवशेष सापडले आहेत. ते गाव मातीची भांडी बनविणारे असावे. यावरून व्यावसायिक संघटनही सुरू झाले असावे, असे म्हणता येईल. तेथील माणसे तांबे आणि लोखंडाचा वापर करू लागलेली होती.

भौगोलिक पर्यावरणाच्या वैशिष्ट्यांचा परिणाम माणसाच्या आचार, विचार, राहणीमान आणि जीवनमान यांच्यावर होणे स्वाभाविक होते. त्यातून निर्माण झालेल्या विविधतेला एकत्र गुणारे सूत्र सामाजिक संघटनांचे होते. ज्या ज्या गोष्टी अनेक बाबतीत समान, सुसंगत आणि सुसंवादी

आहेत त्यांच्यामधून सामाजिक संस्थांचे आकार तयार होऊ लागले. ‘लिंग’, ‘वर्ण’, ‘जात’, ‘कुडुंब’, ‘विवाह’, ‘संस्कार’ अशा अनेक मूळभूत पायांवर माणसाच्या संस्थात्मक जीवनाची वाटचाल सुरू झाली. त्यातील बन्याच परंपरा ‘संस्कृती संचित’ बनून संस्थात्मक रूपातच आपल्यापर्यंत आलेल्या आहेत.

सर्व व्यक्ती समान असल्या तरी त्यांच्यातील विविधता कायम राहाते. ही समानता ‘वंश’, ‘धर्म’, ‘लिंग’, ‘भाषा’, ‘प्रदेश’, ‘शिक्षण’, ‘व्यवसाय’ अशा अनेक बाबतीत आढळते. व्यक्तींचा सामाजिक दर्जा ही सुद्धा प्राचीन काळापासून महत्वाची बाब ठरली. म्हणून आजही दर्जनुसार व्यक्तींची वेगवेगळ्या समूहात विभागणी केली जाते. ती श्रेणीबद्द आणि शिडीच्या पायच्यांप्रमाणे अधिक्रमी (व्हर्टिकल) असते. जगामध्ये सर्वत्र वर्गबद्द (क्लासवाईज) स्तरीकरण झालेले असताना भारतात जातीबद्द (कास्टवाईज) स्तरीकरण कसे आणि का झाले या पार्श्वभूमीवर आपण पुढे सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणार आहोत.

सामाजिक संस्थांचा उदय

विविध नात्यांनी एकत्र येणाऱ्या व्यक्तींच्या संघटनात्मक स्वरूपाला समाज असे म्हणतात आणि सामाजिक गरजा साध्य करून नियंत्रण करणाऱ्या संस्थांना सामाजिक संस्था म्हटले जाते.

ऋग्वेद काळाच्या प्रारंभी रानटी अवस्थेतील माणसाच्या टोळ्या वेगवेगळ्या भूप्रदेशात स्थायिक होऊ लागल्या. मुळात एकाकी असणारा माणसू गटागटाने शिकारी जीवन जगू लागला. त्यांची संतती वाढू लागली. त्याने आपल्या गटांना किंवा टोळ्यांना पशुपालन करण्याची जोड दिली. ‘एकों बहु स्याम्’ ही अवस्था प्राप्त झाल्यावर त्याचे सामाजिक संघटन हल्लूक्कू वाढीला लागले. आपल्या मूळभूत प्राथमिक गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा) व्यवस्थित भागाव्या, आपल्या शारीरिक, मानसिक, सांस्कृतिक भुकंची परिपूर्ती व्हावी, आपल्याला इतरांचे संरक्षण, संस्करण, सहकार्य सतत लाभावे अशा अगदी प्राथमिक विचारसरणीमधून त्या काळातील माणसांच्या टोळ्यांनी सामाजिक संस्थांच्या उभारणीला प्रारंभ केला.

मानवसमूहाने जेव्हा आपल्या लैंगिक वर्तनाकडे ‘स्त्री पुरुषांची एकनिष्ठा असावी’ या दृष्टिकोनातून पाहायला सुरुवात केली. तेव्हापासून विवाहसंस्थेचा उदय झाला. लैंगिक वर्तनाला नैतिक पाठिंबा देऊन त्याला समाजाची सर्वमान्यता मिळवून देणे हे विवाहसंस्थेचे मूळ उद्दिष्ट आजही आहे. ही संस्था (परस्परांमधील वर्तनप्रणाली) स्त्री-पुरुष संबंधांतील स्वैराचाराला आला घालून सामाजिक नियंत्रण ठेवण्यात कमालीची यशस्वी ठरली म्हणून ती एक महत्वाची सामाजिक संस्था मानली जाते. तिच्यामुळे प्रथम लैंगिक संबंधांना स्थायी

स्वरूप प्राप्त झाले. स्त्री-पुरुष नात्याला नियमितता मिळाली. मुख्य म्हणजे तिने कुटुंबसंस्था या दुसऱ्या महत्वाच्या सामाजिक संस्थेला स्थैर्यासाठी सतत हातभार लावला. समाजधारणा भक्तमणाने होण्यासाठी या दोन्ही संस्थांच्या प्रणाली अत्यंत उपयुक्त ठरल्या, असे मानवजातीचा इतिहास सांगतो. अनेक कुटुंबे एकत्र येऊन कोणत्याही समाजाची जडणघडण होत असते. विवाहसंस्थेने समाजाचा नैतिक अनुबंश (हेरिटेज) जोपासला आणि कुटुंबसंस्थेने समाजात अनुकूल सांस्कृतिक पर्यावरण (एन्हायर्नमेंट) निर्माण केले.

समूह हे कोणत्याही सामाजिक संस्थेचे विस्तारक्षम बीज असते. प्राचीन काळातील माणसांचा सर्वात लहान समूह म्हणजे त्यांची कुटुंबे होती. या समूहातील व्यक्ती परस्परांशी पती-पत्नी-मुलगा-मुलगी-पुतण्या-पुत्री-भाचा-भाची-काका-काकू-मामा-मामी-आतोबा-आत्या-आजोबा-आजी-नातू-नात-पणतू-पणती इत्यादी विविध नात्यांनी बांधलेली असतात. त्यांच्यामध्ये आस्था, माया, ममता, वात्सल्य, आपुलकी, आदर, इत्यादी भावना आणि लैंगिक संबंध यांचे अभिसरण सतत होत राहते. एका छताखाली कायमच्या वास्तव्यामुळे या समूहातील व्यक्तींना परस्परांची बौद्धिक, वैचारिक, भावनिक जवळीक वाटत राहते. जन्म-प्रण-लालनपालन-देवाणघेवाण असे या समूहाचे कार्य असते. म्हणून या छोट्याशा समूहातून पहिली सामाजिक संस्था म्हणजे कुटुंबसंस्था निर्माण झाली. जातीबंधन आणि विवाह संबंधाने एकत्र येणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या एककामधून कुटुंबसंस्थेला आकार येतो. लैंगिक वर्तन करणे (पती-पत्नी) अथवा न करणे (भाऊ-बहीण) या दोन्ही बाबी तिच्यात लक्षणीय ठरतात.

जातीसंस्था ही तिसरी महत्वाची प्रबळ आणि अवाढव्य सामाजिक संस्था आहे. 'जाती, वर्णातीन निर्माण झालेल्या नसून मानवी टोळ्यांमधून उदयाला आल्या' असे मत डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांनी मांडले आहे. त्या अनुरोधाने असे म्हणता येईल की, टोळ्यांचे सामाजिकीकरण होण्याच्या प्रक्रियेत जातीसंस्था जन्माला आली असावी. डॉ. गो. स. घुर्ये यांनी जातीसंस्थेचा उगम गंगेच्या खोऱ्यात इंडो-आर्यन वंशियांनी केला असे प्रतिपादन केले. यावरून तिची प्राचीनता लक्षात येते. भारतातील जातीसंस्था प्रारंभापासून व्यवसायसंबद्ध झाल्यामुळे तिच्यात कायम टिकून राहण्याचा चिवटपणा निर्माण झाला. समान वैशिष्ट्ये असलेल्या कुटुंबातून जातीसंस्था तयार झाली. विविध वैशिष्ट्ये असलेल्या जातीमधून समाजसंस्था कार्यान्वित होत गेली.

समारोप : समाजाच्या प्रगतीला उपकारक ठरणाऱ्या कोणत्याही संस्थेला 'सामाजिक संस्था' असे म्हणतात. या दृष्टीने भाषासंस्था, राज्यसंस्था, धर्मसंस्था, अर्थसंस्था, व्यापारसंस्था, शिक्षणसंस्था, न्यायसंस्था अशा कितीतरी संस्थांचा 'सामाजिक

संस्था' म्हणून निर्देश करता येईल. तिच्यातील 'विविधता' सर्वांनी मिळून एकत्र सहजीवन जगण्याचा म्हणजेच एकतेचा प्रत्यय देणारी आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) समाज केब्बा अस्तित्वात येतो?
- (२) समुदाय म्हणजे काय?
- (३) प्रत्येक संस्थेमागे कोणकोणत्या गोष्टी असतात?
- (४) सामाजिक संस्थांच्या पायाभूत गोष्टी सांगा.
- (५) विविधतेला एकत्र गुंफणारे सूत्र कोणते?

(आ) समर्पक शब्दांच्या जोड्या लावा.

(क) संस्था	(०१) वर्कर्स कम्युनिटी
(ख) मंडळ	(०२) अर्बन कम्युनिटी
(ग) कामगार समुदाय	(०३) हेरिटेज
(घ) शिक्षक समुदाय	(०४) एन्हायर्नमेंट
(च) शहरी समुदाय	(०५) कास्टवाईज स्तरीकरण
(छ) ग्रामीण समुदाय	(०६) क्लासवाईज स्तरीकरण
(ज) समाजाचा नैतिक अनुबंश	(०७) रूरल कम्युनिटी
(झ) समाजाचे सांस्कृतिक पर्यावरण	(०८) असोसिएशन
(ठ) वर्गबद्ध स्तरीकरण	(०९) इन्स्टिट्यूशन
(ठ) जातीबद्ध स्तरीकरण	(१०) टीचर्स कम्युनिटी

४.२.२ विवाहसंस्था आणि कुटुंबसंस्था

परंपरेने चालत आलेले आपले 'संस्कृती संचित' म्हणून विवाहसंस्था आणि कुटुंबसंस्था यांचा आपण येथे अभ्यास करणार आहोत. या दोन्ही संस्था परस्पराश्रयी आणि परस्परान्वयी म्हणूनच प्राचीन काळापासून विकसित झाल्या. जगातील कोणत्याही मानवी समाजात किमान या दोन संस्थांचे अस्तित्व आढळते. समाजाच्या इतिहासात आणि वाटचालीत या दोन्ही संस्थांनी नैतिक वंशासातत्य आणि भौतिक संस्कृतीसातत्य यांचा वारसा कायम टिकविला.

विवाहसंस्थेचे स्वरूप : विवाहसंस्थेचे अस्तित्व जगभर रुद असलेल्या असंख्य विवाह पद्धतीमधून जाणवते. भारतात ऋग्वेद या प्राचीन वैदिक ग्रंथामध्ये विवाहविषयक प्रारंभिक ऋचा आढळतात. यावरून ऋग्वेद काळातच विवाह पद्धतीचा उदय मानला जातो. दहाव्या मंडळातील सूक्त क्रमांक ८५ मध्ये तत्कालीन विवाह समारंभाचे वर्णन आहे. त्या काळातील विवाह प्रौढ वयात होत असत. सहचर निवडण्यामध्ये बेरेच स्वातंत्र्य

होते. प्रारंभीच्या विवाहात वर आणि वधू यांचा संबंध असे. त्याला पालकांची संमती आवश्यक नव्हती. त्यांचा सहभाग सुरु झाल्यावर ‘वरदक्षिणा’ ही संकल्पना अवतरली. त्या काळातील विवाह अग्नीला साक्षी ठेवून होत असत. त्याला प्रदक्षिणा घालून वधूवरांनी परस्परांचे हात हातात घेऊन म्हणजेच पाणीग्रहण करून विवाह संपन्न होत असे. या रुढी आणि विवाह विधी थोडाफार फरक होऊन ‘संस्कृती संचित’ बनून आजपर्यंत येऊन पोहोचले आहेत.

उत्तरवेदकाळ आणि पुढे रामायण-महाभारताच्या काळात विवाह पद्धतीत अनेक स्थित्यांतरे झाली. विवाहाचे प्रकार रुढ झाले. आश्वलायन गृह्यसूत्रात आणि स्मृती वाढमयात पुढील आठ प्रकार वर्णन केले आहेत.

- (१) ब्राह्म विवाह : सालंकृत कन्यादानाचा विधी या प्रकारात होत असे.
 - (२) दैव विवाह : यज्ञसमयी क्रत्विजाला कन्या अर्पण केली जात असे.
 - (३) प्राजापत्य विवाह : वरदक्षिणा किंवा कन्या शुल्काशिवाय विवाह होत असे.
 - (४) आर्ष विवाह : वराकडून एक गाव आणि एक बैल कन्या शुल्क म्हणून घेतले जात असे.
 - (५) गांधर्व विवाह : प्रेमविवाहाला गांधर्व विवाह म्हटले जात असे.
 - (६) आसुर विवाह : कन्या विक्रयाचा प्रकार होत असे.
 - (७) राक्षस विवाह : वधूच्या पालकांना पराभूत करून कन्याहरण केले जात असे.
 - (८) पैशाच विवाह : वधूच्या इच्छेविरुद्ध बळजबरीने विवाह केला जात असे.
- विवाह पद्धतीचे वरील आठ प्रकार वेगवेगळच्या टोळ्यांमध्ये रुढ होते. त्यांचे संकलन उत्तर वेदकाळात झाले. त्यांची विविधता आपल्याला आजच्या समाजातही थोड्या फार फरकाने अनुभवता येईल. विशेष म्हणजे विधवा विवाहाचाही उल्लेख अथवीवेदात (९.५-२७, २८) आढळतो.

कुटुंबसंस्थेच्ये स्वरूप : विवाहसंस्थेतूनच कुटुंबसंस्था उत्क्रांत झाली, हे सर्वश्रूत आहे. स्त्रीपुरुषांच्या लैंगिक गरजांना विवाहसंस्थेने सनदशीर रूप मिळवून दिले आणि स्त्रीपुरुष संबंधातून जन्मणाऱ्या संततीला संगोपन, संरक्षण आणि संस्करण देण्यासाठी कुटुंबसंस्थेचा उदय झाला.

भारतात क्रांवेद काळातच विवाहसंस्थेच्या जोडीने कुटुंबसंस्था अस्तित्वात आली. पुढे उत्तर वेदकाळात तिचा पद्धतशीर विस्तार झाला. भारतासारख्या खंडप्राय देशात उत्तर भागात पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती आणि दक्षिण भागात मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती प्रचलित झाली. ज्या कुटुंबात व्यक्ती जन्म घेते ते

‘जनककुटुंब’ आणि विवाहोत्तर जे कुटुंब निर्माण होते ते ‘प्रजनन कुटुंब’ मानले जाते.

पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमध्ये वंशावळ आणि वारसा हक्क पित्यावरून निश्चित होतो. परकी स्त्री ‘सून’ बनून कुटुंबात (सासरात) प्रवेश करते. भारताचा विस्तीर्ण भूभाग पूर्वीपासून कृषिप्रवण असल्यामुळे या पद्धतीचा प्रसार सर्वदूर झाला. जमीनजुमला कुटुंबातच अभंग ठेवण्यासाठी शेतीप्रधान समाजाला ही पद्धती उपयोगी वाटली. तिची उपयुक्तता काळाच्या कसोटीवर तावून सुलाखून निघाली, म्हणून आपले ‘संस्कृती संचित’ या दृष्टीने तिचा निर्देश करता येईल. आजही जेथे मोठ्या प्रमाणात जमीनजुमला आणि व्यापारउदीम आहे तेथे एकत्र आणि पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती आढळते.

मातृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमध्ये वंशावळ आणि वारसा हक्क मातेवरून निश्चित होतो. संतती पित्याएवजी मातेचे नाव लावते. परका पुरुष ‘जावई’ बनून कुटुंबात (सासरात) प्रवेश करतो. ‘खासी’ जमातीत स्त्रीचा मोठा भाऊ कुटुंबाचा सूत्रधार होत असे. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत दक्षिण भारतातील ‘नायर’ समाजात ही पद्धती रुढ होती. (ट्रोबिमान बेटावरील ‘होपी’ आणि ‘एस्किमो’ जमातीत मातृसत्ताक पद्धती आढळते.) उपजीविकेसाठी भटकणाऱ्या आणि शिकारीवर जगणाऱ्या टोळ्यांमध्ये स्त्रीला अधिक महत्त्व दिले गेले. तेथेच या पद्धतीची बीजे असावीत.

वर्तमानकालीन भारतीय समाजात पितृसत्ताक पद्धतीचा वरचष्मा असला तरी व्यक्तीने आपले नाव पित्याच्या नावाप्रमाणेच मातेचेही नाव आधी जोडून सांगावे ही विचारधारा प्रबल होत आहे. (उदाहरणार्थ, गणेश पार्वती सदाशिव). तिला कायदेशीर रूप देण्याचे केंद्र सरकारने ठरविले आहे. हे आचरण पितृसत्ताक पद्धतीचे वर्चस्व कायम ठेऊन मातृसत्ताक पद्धतीला महत्त्व देऊ इच्छिणारे आहे. एका अर्थाने, आपले हे ‘संस्कृती संचित’ लंबचीक करण्याची नवी समाजमनस्कता निर्माण होत आहे.

कुटुंबसंस्थेच्या दुसऱ्या वर्गीकरणानुसार ‘एकत्र कुटुंबपद्धती’ आणि ‘विभक्त कुटुंबपद्धती’ असे दोन प्रकार संभवतात. त्यापैकी प्राचीन काळापासून पितृसत्ताक पद्धतीशी एकत्र कुटुंबपद्धतीची कायमची सांधेजोड झालेली दिसून येते. या पद्धतीचे वर्णन करताना डॉ. इराबती कवे म्हणतात : ‘एकत्र कुटुंबातील माणसे परस्परांशी विशिष्ट नात्याने जोडलेली असतात. ती एकाच घरात राहतात. त्या घरात एकच चूल असते. कुटुंबाच्या धार्मिक कायर्त सर्व सदस्य सहभागी होतात. कुटुंबाची मालमत्ता एकत्रित असते. पारंपरिक एकत्र कुटुंबात व्यक्तीचे सुख, मत, विचार यापेक्षा कुटुंबाची प्रतिष्ठा, परंपरा या गोष्टींना प्राधान्य मिळते.’

(२) प्रतिलोम जाती

क्र.	पित्याची जात	मातेची जात	संतीची (हीन) जात
१.	शूद्र	ब्राह्मण	चांडाळ
२.	शूद्र	क्षत्रिय	क्षत्ता
३.	शूद्र	वैश्य	आयोगव
४.	वैश्य	ब्राह्मण	सूत
५.	वैश्य	क्षत्रिय	वैदेहक
६.	क्षत्रिय	ब्राह्मण	मगध

मनूने चांडाळ, क्षत्ता, आयोगव, सूत, वैदेहक आणि मगध जातीना 'हीन' म्हटले. त्यांच्या काळात या जाती अस्पृश्य नव्हत्या. या हीन जातीमध्ये मिश्र विवाह होऊन अनेक अतिहीन पोटजाती निर्माण झाल्या. उदाहरणार्थ, शूद्र (पुरुष)- निषाद (स्त्री) - पुल्कस (संतीची जात). चांडाळ (पुरुष) - निषाद (स्त्री) - अंत्यावसायी (संतीची जात).

(३) जातीच्या नामकरणाचे भूळ

धंदे आणि व्यवसाय : व्यक्तीचा पर्यायाने समाजाचा योगक्षेप वेगवेगळे धंदे आणि व्यवसायांवर पूर्वीपासून चालत आला आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या व्यवसायाशी संबद्ध अशा काही जाती निर्माण झाल्या आणि त्यांची जातीनिहाय नावे रूढ होत गेली. उदाहरणार्थ, शिंपी (शिवणकाम), वाणी (किरणा व्यापार), कासार (बांगडचा आणि भांडचांचा व्यापार), सोनार (सोन्याचा व्यापार), भावसार (कपड्यांचे रंगारी काम). आज जाती आणि त्यांचे व्यवसाय यांच्यात कुठलाही संबंध उरलेला नसला तरी व्यवसायनिष्ठ जातीवाचक नामकरण टिकून आहे.

जातीतून निर्माण होणाऱ्या पोटजाती कधी व्यवसायाच्या विशिष्टीकरणातून (उदाहरणार्थ, आहीर शिंपी-नामदेव शिंपी, दैवज्ञ सोनार). कधी विशिष्ट प्रदेशावरून (उदाहरणार्थ, कोकणस्थ देशस्थ, कऱ्हाडे ब्राह्मण). तर काही वेदांच्या अभ्यासावरून (उदाहरणार्थ, द्विवेदी, त्रिवेदी, चतुर्वेदी ब्राह्मण) ओळखल्या जातात. चार वर्णांतून उत्पन्न झालेल्या चारही जातीमध्ये गेल्या हजारो वर्षांपासून अगणित पोटजाती निर्माण झाल्या. त्यातील काही कालमानानुसार लयाला गेल्या तर काही आजही टिकून आहेत. संपूर्ण भारतात जातीसंस्थेने भेदभाव आणि उच्चनीचतेचे तत्त्व रुजविले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर घटनाकारांनी समानतेचे तत्त्व स्वीकारून क्रांतीकारक पाऊल उचलले आणि 'विविधतेतील एकता' प्रत्यक्षात येऊ लागली आहे.

चातुर्वर्ण्यवस्था आणि जातीसंस्थेचे परिणाम

चातुर्वर्ण्याधिष्ठित जातीसंस्था ही भारतीय संस्कृतीचा मूलाधार आहे. हजारो वर्षांच्या अस्तित्वामुळे ती चिवटपणे समाज जीवनाचा कणा बनली आहे. 'जी मनातून आणि वागण्या-बोलण्यातून जाता जात नाही ती जात' असे जातीचे वर्णन केले जाते. हजारो वर्षांच्या काळात जातीसंस्थेने समाजाचे संघटन आणि विघटनही केले. समाजामध्ये एकात्मता टिकवून विविधताही उत्पन्न केली, तसेच व्यापक दृष्टिकोनासह अनेक संकुचित दृष्टिकोन रूढ केले. म्हणून या दोर्धीच्या परिणामांचा एकत्रित विचार आपल्याला करावयाचा आहे.

- (१) भारतीय समाजाच्या आचारविचारात पूर्वापार चालत आलेले लवचीकतेचे तत्त्व जातीसंस्थेच्या चिवटपणामुळे हळूहळू ताठर होत गेले.
- (२) एकेकाळच्या वर्णसंकरातून जातीसंस्था उत्पन्न झाली आणि तिने पुन्हा वर्णशुद्धतेचा (जातीविषयक अभिमानाचा) आग्रह धरला. त्यामुळे विषमतेच्या तत्त्वाला मान्यता मिळाली.
- (३) इतिहास काळात मोगल आणि ब्रिटिश सत्तांनी जेव्हा जेव्हा भारतावर आक्रमण केले तेव्हा त्याचा प्रतिकार जाती-उच्चनीची विभागलेली भारतातील कोणतीही राजसत्ता समर्थपणाने करू शकली नाही.
- (४) वर्णवर्चस्व, जातीभेद आणि उच्चनीचतेची उत्तरं यामुळे भारतात वास्तववादी 'राष्ट्रीय एकात्मता' निर्माण होऊ शकली नाही.
- (५) भारतातील अस्पृश्यता पालन हा मानव-जातीवरचा फार मोठा कलंक ठरला.
- (६) भारतातील मूळ सामाजिक चौकटीमध्ये खिस्ती, मुस्लीम, इत्यादी परदेशातील धर्मांना स्थान मिळाले. शूद्रांना शिक्षण, धर्मचरण, मुक्ती प्राप्तीचे अधिकार नाकाराले गेल्याने धर्मातिराचे प्रकार होत गेले.
- (७) धंदे-उद्योग-व्यवसाय यांच्या जातीनिहाय वाटणीमुळे अनेक क्षेत्रांत उच्च दर्जाचे पिढीजात कसब, कौशल्य आणि तंत्रज्ञान विकसित झाले. उदाहरणार्थ, ब्राह्मण जातीनी केवळ पाठांतर शक्तीच्या जोरावर वेदवाङ्मयाचे जतन आणि संवर्धन केले. क्षत्रिय जातीनी युद्धतंत्र, प्रशासनव्यवस्था, अर्थव्यवहार, इत्यादींच्या निर्मितीला हातभार लावला. वैश्य जातीनी कृषी आणि व्यापार क्षेत्रात प्रगती केली. शूद्र जातीमधूनही कसबी कारागीर (मूर्तीकार, शिल्पकार, कलाकार, इत्यादी) निर्माण झाले. जन्माधारित जातीव्यवस्थेला विशिष्ट उद्योगाची जोड लाभल्यामुळे प्रत्येकाच्या प्रतिभाशक्तीला उत्तेजन मिळत गेले.

समारोप : एक बरेवाईट 'संस्कृती संचित' म्हणून आतापर्यंत चालत आलेल्या जातीसंस्थेचे यापुढील काळातील भवितव्य वादग्रस्त वाटते. भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना समान संधी दिल्यामुळे जातीसंस्थेतील पारंपरिक उतरंड कोसळली आहे. बहुसंख्य विवाह जातीबद्ध चौकटीत होत असले तरी पुढील काळात आंतरजातीय विवाह किंवा आंतरधर्मीय विवाहांचे प्रमाण वाढत आहे. त्यांना शासनाकडून उत्तेजन मिळत आहे. अशा विवाहांमधून जन्मणारी संतत पारंपरिक जातीसंस्थेला हादरे देत नवा 'जातीसंस्था विरहित समाज' घडवू लागली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) खाली दिलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी योग्य पर्याय निवडा.

- (१) प्रत्येक आश्रमाचा कालावधी किती वर्षांचा मानला जात असे?
 - (क) १० वर्षे, (ख) १२ वर्षे, (ग) २५ वर्षे,
 - (घ) ५० वर्षे.
- (२) ब्रह्मचर्याश्रमात कोणती साधना केली जाते?
 - (क) अर्थसाधना, (ख) ज्ञानसाधना,
 - (ग) कलासाधना, (घ) शिल्पसाधना.
- (३) क्रिया आणि कर्म यांच्या भेदामुळे चातुर्वर्ण्य प्रतिष्ठित झाले, हे मत कोणत्या ग्रंथात आहे?
 - (क) रामायण, (ख) मनुस्मृती, (ग) ज्ञानेश्वरी,
 - (घ) महाभारत.
- (४) प्राचीन काळी चातुर्वर्ण्य निश्चिती कशाच्या आधारे होत असे?
 - (क) गुण आणि कर्म, (ख) जन्म आणि गुण,
 - (ग) कर्म आणि गुण, (घ) गुण आणि जन्म.
- (५) जातीसंस्थेच्या विस्ताराचे मूळ कशात आहे?
 - (क) अनुलोम विवाह, (ख) विधवाविवाह,
 - (ग) प्रेमविवाह, (घ) प्रतिलोम विवाह.

(आ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्दांची योजना करा.

- (१) भारतीय संस्कृतीचा मूलाधार _____ आहे.
- (२) जातीसंस्थेच्या चिवटपणामुळे _____ हल्लहळू ताठर झाले.
- (३) वेगवेगळ्या जातीतील गोत्रांना _____ ची नवे असतात.
- (४) स्तरीकरणाची प्रक्रिया भारतात _____ झाली.
- (५) स्तरीकरणाची प्रक्रिया जगात _____ झाली.

४.२.४ पुरुषार्थ संकल्पना आणि विविध संस्कारांचा सामाजिक आशय

भारतीय संस्कृतीच्या विविधतेतील एकतेला जपण्या-जोपासण्याचे ऐतिहासिक कार्य वेगवेगळ्या सामाजिक संस्थांनी सातत्याने केले. विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, चातुर्वर्ण्यव्यवस्था आणि जातीसंस्था यांचे स्वरूप आणि कार्यपद्धती आपण समजून घेतली. कोणत्याही संस्थेचा मूळभूत घटक शेवटी व्यक्ती असते. अशा अनेक व्यक्ती एकत्र येऊन, समूह निर्माण होऊन सामाजिक संस्था आकाराला येतात. म्हणून आपण 'व्यक्ती' या घटकावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक ठरते. तिचे आचार-विचार, व्यक्तिमत्त्वावरील संस्कार, जीवनविषयक दृष्टिकोन या अंगांचा बाराकाईने परामर्श घेण्यासाठी आपल्याला भारतीय संस्कृतीतील 'पुरुषार्थ संकल्पना' आणि 'पारंपरिक विविध संस्कारांचा सामाजिक आशय' यांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

भारतीय संस्कृतीतील 'पुरुषार्थ' ही संकल्पना अतिप्राचीन काळापासून अंमलात आणली. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीसमोर 'धर्म' 'अर्थ', 'काम' आणि 'मोक्ष' ही चार उद्दिष्टे ठेवली गेली. त्यांच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करावा, अशी अपेक्षा बाळगली गेली. त्यांची पूरता म्हणजे जीवन साफल्य आहे. असे सर्वांच्या मनावर सातत्याने बिंबविले गेले. यावरून 'धर्म', 'अर्थ', 'काम' आणि 'मोक्ष' या चार गोष्टींची साधना म्हणजे 'पुरुषार्थ' होय, हे आपल्या लक्षात येईल. या प्रत्येक पुरुषार्थाचा आपण क्रमशः सविस्तर परिचय करून घेऊ.

(१) धर्म : पहिला पुरुषार्थ मानण्यात आलेला 'धर्म' हा प्रत्येकाला सावलीसारखा चिकटलेला आहे. 'धर्म' या शब्दाचे विविध अर्थ होतात. 'धर्म' म्हणजे 'ईश्वरोपासना' हा ढोबळ अर्थ फार पूर्वीपासून प्रचलित असला तरी सर्वसामान्य, सर्वधर्मीय, सर्वजातीय, सर्ववंशीय माणसांसाठी आणि सामाजिक संस्थांच्या कारभारासाठी 'धर्म' म्हणजे 'कर्तव्यभावना' होय. प्रत्येकाला आपले कुटुंब, गणगोत, सहकारी, शासनव्यवस्था, समाजबांधव यांच्या संदर्भात आपली कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. अशा असंख्य कर्तव्यांच्या मालिकेला 'धर्म' म्हणणे योग्य होईल. 'धर्म' म्हणजे 'स्वकर्म' होय. आपल्या कौटुंबिक व सामाजिक जीवनात जी कार्ये आपल्यावर सोपविली गेली आहेत, त्यांचे पालन करणे म्हणजे धर्मपालन होय. भारतीय संस्कृतीतील 'धर्म' हा एक पुरुषार्थ मानला तेव्हापासून 'ईश्वरोपासने' प्रमाणे 'कर्तव्यभावना' आणि 'स्वकर्मपालन' हे धर्माचे विविध अर्थ सामाजिक संस्थांच्या उभारणीतून सूचित केले आहेत. 'धर्म' म्हणजे स्वतःकडे, कुटुंबाकडे, समाजाकडे आणि जीवनाकडे पाहण्याचा निताळ, सर्वस्पर्शी आणि वास्तवदशर्णी दृष्टिकोन म्हणता येईल. एक पुरुषार्थ म्हणून 'धर्म'ची चर्चा श्रीमद्भगवद्गीतेपासून ज्ञानेश्वरीपर्यंत असंख्य

घटक ५ : ग्रामरचना आणि समाजव्यवहार

अनुक्रमणिका

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रास्ताविक

५.२ विषय-विवेचन

- ५.२.१ महाराष्ट्रातील खेडी आणि त्यांची रचना
- ५.२.२ ग्राम स्वावलंबन आणि बलुते पद्धती
- ५.२.३ वतन आणि वतनदारी
- ५.२.४ ग्राम व्यवस्थेतील परस्परावलंबन आणि न्यायदान यंत्रणा
- ५.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ५.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ५.५ सारांश
- ५.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ५.७ क्षेत्रीय कार्य
- ५.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-

- ★ ग्रामाची व्याख्या, रचना आणि स्वरूप यांचे वर्णन करता येईल.
- ★ ग्राम स्वावलंबी होण्यासाठी बलुते पद्धती कशी उपयोगी ठरली, हे सांगता येईल.
- ★ बलुतेदारांची कामे, त्यांचा मोबदला व मानपानाची कल्पना विशद करता येईल.
- ★ वतन म्हणजे काय हे समजून ग्राम व्यवस्थेतील वतनदारांची कामे व मोबदला यांचे तपशील मांडता येतील.
- ★ बलुतेदार आणि वतनदार हे जुन्या ग्राम व्यवस्थेत परस्परांवर कसे अवलंबून होते, हे सांगता येईल.
- ★ जुन्या ग्राम व्यवस्थेत न्यायदानाचे कामकाज कसे चालत असे त्याचे आकलन नोंदविता येईल.

५.१ प्रास्ताविक

प्राचीन काळापासून आजतागायत भारत हा खेड्यांचा अथवा ग्रामांचा देश म्हणून ओळखलां जातो. भारतात सुमारे सात लाख खेडी असून भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहून शेतीसंबंधी विविध कामांवर उपजीविका करणारी आहेत. भारताच्या एकूण उत्पादनापैकी सुमारे ५० टक्के उत्पादन शेतीतून काढले जाते. ग्रामीण भागातील लहानसहान उद्योगांमधूनही मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते.

प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या श्रद्धा, रुढी, परंपरा, आचारार्थम आणि रीतीरिवाज यांचा पगडा आजही आपल्याला ग्रामीण समाजरचनेतील कौटुंबिक जीवनावर आढळतो. आपल्या देशात पाश्चात्य आचारविचार, शिक्षण, नागरीकरण व औद्योगिकीकरण यांच्यामुळे आधुनिकतेचे वातावरण निर्माण झालेले असले तरी भारतीय समाजमनावर अजूनही मध्ययुगीन सांस्कृतिक परंपरांचा पगडा कायम आहे. ग्रामव्यवस्थेची काही वैशिष्ट्ये जाणून घेणे आवश्यक आहे. ती शतकानुशतके कार्यान्वित कशी राहिली हे समजून घेताना आपल्याला भारतीय समाजजीवनात आढळणाऱ्या ‘विविधतेतील एकता’ या तत्वाचे नव्याने दर्शन होणार आहे.

या घटकात आपण प्राचीन आणि मध्ययुगीन ग्राम जीवनाचा मूलाधार असलेल्या बलुते पद्धती, वतन आणि वतनदारी तसेच न्यायदान व्यवस्था या बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ महाराष्ट्रातील खेडी आणि त्यांची रचना

‘पिंडी ते ब्रह्मांडी’ ही म्हण महाराष्ट्रातील ग्रामरचना आणि व्यवस्थेला पूर्णपणे लागू पडते. इथे जे आणि जसे आहे ते तसेच भारतातील कोणत्याही खेड्यांमध्ये थोड्याफार फरकाने आढळते. समग्र ग्राम जीवनामध्ये ‘विविधतेतील एकते’चा प्रत्यय कसा येतो, याचा आपल्याला अभ्यास करायचा आहे.

हडप्पा-मोहंजोदाडो संस्कृतीच्या कालखंडात भारतातील समाजजीवन संघटित झाले. खेडी आकाराला आली. उत्खननातील अवशेषांवरून त्या काळातील खेड्यांच्या रचनेची कल्पना करता येते. ताप्रपाषाण युगातील खेड्यांचे अवशेष महाराष्ट्रात जोरें, नेवासे आणि इनामगाव येथील उत्खननात सापडले आहेत. चौरसाकृती घरे, कुडाची घरे त्या काळात निर्माण केली जात.

वेदकाळात आर्यांच्या भटक्या टोळ्या आर्यावर्तात (उत्तर भारतात) स्थायिक होत गेल्या. त्यांच्या खेड्यांचे वर्णन वेद वाद्यमयात आढळते. वैदिक काळातील वस्तीचे वर्णन ‘खेड्यात राहाणारे लोक’ असेच केले गेले. त्या काळातील खेडी ही स्वावलंबी होती. पीकपाणी, दुधदुभते आणि सुटी-लोकरी वस्त्रे गावात तयार होत असत. वैद्य, न्हावी, सुतार, कुंभार, लोहार, इत्यादींचा निवास गावात असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या सर्व गरजा गावातच भागत असत.

कौटिल्यांच्या काळात म्हणजे -मौर्य राजवटीत गावांचा विस्तार मोठा झालेला दिसतो. त्या काळात शेतकऱ्यांची वस्ती शेतीलगत असे आणि शेती व्यवसायाला साहाय्यक ठरणांच्या माळी, सुतार, लोहार, चांभार, कुंभार, गवळी या व्यावसायिकांची निवासस्थाने शेतकऱ्यांपासून थोड्या अंतरावर असत.

पतंजलीच्या काळात एकाच गावात अनेक जातींचे लोक एकत्र राहात असल्याचे उल्लेख सापडतात. त्या काळात सुतार, लोहार, कुंभार, न्हावी आणि धोबी या पाच व्यावसायिक लोकांचे वास्तव्य प्रत्येक गावात असायचे.

‘शुक्रनीती सारा’च्या काळात गावाचा विस्तार दोन मैलांपर्यंत असे. तेथील कारभार ग्रामसभा पाहात असे. सुतार, लोहार, कुंभार, न्हावी, इत्यादी व्यावसायिक कारागिरांना त्यांच्या कामाचा मोबदला धान्याच्या रूपाने देण्याची पद्धत होती.

सर्वसाधारणपणे, प्राचीन काळामध्ये देवालयांची व्यवस्था राखणे, संकटकाळी गावाचे संरक्षण करणे आणि न्यायदान करणे असे ग्राम व्यवस्थेचे स्थूल स्वरूप होते. ती सर्वांथने ‘स्वयंपूर्ण’ होती. भारतातील कोणतीही मध्यवर्ती केंद्रीय सत्ता ग्राम व्यवस्थेमध्ये सहसा ढवळाढवळ करीत नसे. सारा वसुली आणि परकीय आक्रमणांपासून संरक्षण एवढ्याच्या बाबतीत राजाची सत्ता ग्राम व्यवस्थेच्या संदर्भात चालत असे. सर्वसाधारणपणे प्राचीन काळापासून मध्ययुगापर्यंत ग्रामरचना आणि व्यवस्थेचे स्वरूप वरीलप्रमाणे ‘स्वयंपूर्ण’ होते. अशी स्वयंपूर्ण ग्रामरचना आणि ग्रामसंस्कृती संपूर्ण भारतात एकोणिसाब्या शतकापर्यंत अस्तित्वात होती.

महाराष्ट्रातील गावांचे प्रकार

डॉ. इरावती कर्वे यांनी महाराष्ट्रातील गावांचे तीन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले आहे. महाराष्ट्राच्या भौगोलिक

रचनेचे स्थूलमानाने देश (दखऱ्यनचे पठार), कोकण आणि पर्वतीय प्रदेश (सातपुड्याच्या रांगा) असे तीन विभाग पडतात. त्याचा परिणाम ग्रामरचनेवर झाला आहे.

ग्रामरचनेचा पहिला प्रकार : कोकण वगळून उर्वरित महाराष्ट्र दखऱ्यनच्या पठारावर वसले आहे. या भागात खडकाळ जमिनींवर खेडी किंवा गावांची रचना झालेली आहे. तेथील गावांमध्ये अनेक घरे एकत्र, जवळ जवळ किंवा एकमेकांना चिकटलेली असतात. ती गल्ल्याबोळांनी एकमेकांशी जोडलेली आढळतात. खेडे किंवा गावाभोवती लोकांची शेतीवाढी असते. अशा दोन गावांतील हद अथवा शिव म्हणजे एखादी टेकडी, नदी, ओढा किंवा रस्ता असतो.

ग्रामरचनेचा दुसरा प्रकार : कोकण प्रदेशाला विस्तीर्ण समुद्र किनारा लाभला आहे. तेथील घरे मोठ्या प्रमाणात सुटी-सुटी असतात. प्रत्येक घराभोवती आंबे, नारळी, पोफळी यांच्या बागा असतात. त्यांना कुंपण घातलेले असते. देशावरील गावांच्या मानाने कोकणातील गावे जास्त विरळ आणि स्वयंपूर्ण असतात.

ग्रामरचनेचा तिसरा प्रकार : सातपुडा पर्वताच्या रांगांमध्ये वसलेली गावे प्रामुख्याने भिल्ल आणि आदिवासी जाती-जमातींची असतात. गावतील घरे एकमेकांपासून दूर अंतरावर आढळतात. साधारणपणे एकाच घराण्यातील लोक वेगेगळ्या झोपड्या उभारतात त्यातून गावाची निर्मिती होते.

भारतातील ग्रामरचनेचा एकत्रित विचार केला तर पुढील ठळक वैशिष्ट्ये सामनरूपात आढळतात.

- (१) बहुतेक गावांमध्ये मध्यभागी मोकळे मैदान ठेवून त्याच्याभोवती घरांची मांडणी केलेली असते. गुजरात राज्यात हा प्रकार सर्वत्र आढळतो. पूर्वी दरोडेखोरांपासून गावाचे संरक्षण करण्यासाठी मोकळ्या मैदानांचा उपयोग होत असावा.
- (२) बहुतेक गावांची रचना वस्त्या आणि पोटवस्त्या यांच्यामध्ये विभागलेली असते. हे विभाजन जातीभेद, व्यवसायभेद, उच्चनिचता तत्त्व यांच्या आधारावर होत असे.

‘ग्राम’ या शब्दाची व्याख्या आणि स्वरूप

‘ज्या मानवी वस्तीभोवती शेती करण्यायोग्य पिकाऊ जमीन आहे आणि जेथे शेतकरी व मजुरांची उपलब्धता आहे अशा वस्तीला ग्राम किंवा गाव (खेडे) असे म्हणतात.’ गावाची विभागणी ‘काळी-पांढरी’ या जोडशब्दातून सूचित होते. ‘काळी’ म्हणजे पिकाऊ काळी कुळकुळीत जमीन (शेती) होय. ‘पांढरी’ म्हणजे घरेदारे बांधून राहाण्याला योग्य केलेली पांढरी (मुरमाड, खडकाळ) जमीन होय. येथेच गावातील लोक वस्ती करून राहात आणि ‘काळी’ पिकवून गुजराण करीत. जुन्या

काळापासून चालत आलेली ही विभागणी आजही अबाधित आहे.

महाराष्ट्रात सर्वसामान्यपणे कमी लोकवस्ती असलेल्या गावाला 'खेडे' म्हटले जाते. ज्या गावात हुनरी अथवा कारागीर आपली दुकाने थाटतात आणि जेथे आठवडे बाजार भरतो त्याला 'कसबा' असे म्हटले जाई. एखाद्या गावाजवळ नवीन वस्ती झाल्यावर तिला मूळ गावाच्या नावाला 'खुर्द' शब्द लावून ओळखले जाई. त्यावेळी मूळ गावाला 'बुद्रुक' म्हणण्याची प्रथा पडली.

भारतातील बहुसंख्य खेडेगावांचे संस्थापक अज्ञात आहेत. तरीही ग्रामरचना करताना पुढील गोष्टींकडे विशेष लक्ष पुरविले गेले.

- (१) शेतकरी, शेतमजूर आणि कारागीर यांच्या वस्त्या विशिष्ट स्थानी करण्यात आल्या.
- (२) प्रत्येक गावात विशिष्ट कामे करणारी आणि विशिष्ट वस्तू बनवून गावाला पुरविणारी कुरुंबे विशिष्ट संखेत स्थायिक झालेले असत.
- (३) प्रत्येक गाव 'स्वावलंबी' ठेवण्यावर भर दिला जाई. त्यातूनच वंशपरंपरेने विशिष्ट व्यवसाय करणाऱ्या कारागिरांना जातीच्या भरभक्कम चौकटीत बंदिस्त केले गेले असावे.
- (४) जात पंचायतीच्या धर्तीवर 'ग्राम पंचायती' अस्तित्वात आल्या. गोतसधेकडून गावातील लोकांचे तटे-बखेडे, भांडणे सोडविणारी न्यायदान यंत्रणा तयार झाली.
- (५) गावातील परस्परांमध्ये जिब्हाळा आणि आपुलकी कायम राहावी, म्हणून पारपंरिक रीतीरिवाज आणि मानपान कल्पना अस्तित्वात आणल्या गेल्या.
- (६) जाती-जातींमध्ये समन्वय आणि संतुलन ठेवण्याची व्यापक दृष्टी ग्रामजीवनात महत्वपूर्ण ठरली.

खेडी किंवा गावांमध्ये जे लोकजीवन अस्तित्वात आले त्यात दोन प्रकार दिसून येतात.

(१) मिरासदार कुणबी : खेडी किंवा गावांमध्ये शेतीचा मुख्य व्यवसाय जुन्या काळापासून होता. तो करणारे शेतकरी हे सर्वात अगोदरचे आणि बहुसंख्य असत. त्यांना 'कुणबी' असे म्हटले जाते. ज्यांच्याकडे वारसा हक्काने पिढ्यान् पिढ्या जमिनीची मालकी चालत आली त्यांना मिरासदार कुणबी म्हणत. त्यांचा दर्जा उच्च मानला जाऊन त्यांना ग्राम जीवनात निरनिराळे हक्क आणि मानपान परंपरेकडून मिळत गेले.

(२) उपरे कुणबी : ज्या कुणब्यांना राजा किंवा सरकारकडून खालसा किंवा खाजगी जमिनी ठारावीक मुदतीसाठी वहिवाट अथवा लागवडीसाठी मिळत त्यांना उपरे कुणबी म्हणत.

याशिवाय (३) बलुतेदार, (४) अलुतेदार यांचा सविस्तर परिचय आपण पुढे करून घेणार आहोत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्दांची योजना करा.

(०१) भारतातील खेडी _____ युगात अस्तित्वात आली.

(०२) पतंजलीच्या काळात _____, _____, _____ व _____ या पाच व्यावसायिकांचे प्रत्येक गावात वास्तव्य होते.

(०३) राजाची सत्ता ग्रामव्यवस्थेमध्ये _____ व _____ या संदर्भात चालत असे.

(०४) महाराष्ट्रातील ग्रामरचनेचे _____ प्रकार आढळतात.

(०५) गावाची विभागणी _____ आणि _____ मध्ये होत असे.

(०६) ज्या गावात आठवडे बाजार भरतो त्याला _____ कसबा म्हणतात.

(०७) पिढ्यान् पिढ्या ज्यांच्याकडे जमिनीची मालकी असे त्यांना _____ म्हणत.

(०८) ठारावीक मुदतीसाठी ज्यांना जमीन मिळत असे त्यांना _____ म्हणत.

(०९) 'शुक्रनीतिसार' काळात गावाचा विस्तार _____ मैल असे.

(१०) महाराष्ट्राचा भौगोलिक रचनेचे विभाग _____ यांनी मांडले आहेत.

५.२.२ ग्राम स्वावलंबन आणि बलुते पद्धती

भारतासारख्या खंडप्राय देशात भौगोलिक विविधता असूनी ही गावांच्या रचनेत मात्र पुष्कळशी एकात्मता आणि सारखेपणा आढळतो. स्वावलंबन हा बहुतांश खेड्यांचा घटक हे भारतीय संस्कृती सातत्याचे फलित आहे. दलणवळणाच्या साधनांचा अभाव, भिन्न भिन्न भौगोलिक पर्यावरण, केंद्रीय सत्तेची नियंत्रणशून्यता, इत्यादी अनेक कारणांनी आपल्या देशातील खेडी, गावे, वाड्या, पाडे, तांडे स्वयंपूर्ण म्हणून विकसित झाली. अशा स्वयंपूर्णतेला 'शेतीप्रधानता' हेही एक महत्वाचे कारण आहे.

भारतातील कृषिप्रधान संस्कृतीचा केंद्रबिंदू अर्थातच शेतकरी आहे. शेती करणे हा आपला राष्ट्रीय पातळीवरील प्रमुख व्यवसाय आहे. त्याला साहाय्य ठरणारे इतर व्यावसायिकही त्यांच्याबोरच प्राचीन काळापासून विकसित झाले.

शेतकरी आणि इतर व्यावसायिकांमधील देवाण-घेवाण चलनाच्या ऐवजी वस्तूंच्या रूपाने होत असे. अशा प्रकारच्या देवघेवीचे निश्चित स्वरूप म्हणजे बलुते पद्धती होय. हे विनिमय सातत्य एकोणिसाव्या शतकापर्यंत कायम टिकून राहिले.

गावातल्या गावात शेतकऱ्याला लागणाऱ्या वस्तू (गुडस) आणि सेवा (सर्विस) मिळण्याच्या हेतूने धान्याचा मोबदला देण्याची जी विशिष्ट पद्धती स्वीकारली गेली तिला ‘बलुते-अलुते पद्धती’ असे म्हणतात. तिच्याद्वारे प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी कसे झाले हे आता आपल्याला समजून घ्यावयाचे आंहे.

बलुते-अलुते पद्धतीनुसार प्रत्येक गावामध्ये शेतकऱ्याला लागणाऱ्या वस्तू आणि सेवा पुरविणारी विविध जातीची कुटुंबे कायमची स्थायिक झाली. त्यामुळे आपोआपच ग्रामव्यवस्थेला सुनियंत्रित वळण लागले. ते शेकडो वर्षे टिकून राहिले.

बलुतेदार आणि अलुतेदार असे ज्यांना म्हटले जाते ते विविध कारागीर अथवा व्यावसायिक लोक असत. त्यांना गुजरातमध्ये ‘वसवईया’ आणि आंध्र प्रदेशात ‘वेडीवाडू’ असे म्हटले जाई. मराठीत त्यांना ‘कारू-नारू’ म्हणूनही ओळखले जात असे. ही मंडळी आपापले व्यवसाय वंशपरंपरेने करीत. शेतकऱ्याला वर्षभर वस्तू आणि सेवा देऊन त्याच्या बदल्यात त्यांना धान्य मिळत असे. अशा धान्यरूपी मोबदल्याला ‘बलुते-अलुते’ म्हणत. त्यावरून या पद्धतीला ‘बलुते-अलुते पद्धती’ असे नाव पडले. बारा बलुतेदार आणि अठरा अलुतेदार अशी ही दुहेरी पद्धती शेकडो वर्षे सुरळीतपणाने कार्यरत राहिली.

बारा बलुतेदार : महाराष्ट्रातील प्रत्येक गावात सर्वाधारणपणे पुढील बारा बलुतेदारांची कुटुंबे कायमस्वरूपी स्थायिक होत असत.

(०१) महार, (०२) सुतार, (०३) लोहार, (०४) चांभार, (०५) कुंभार, (०६) न्हावी, (०७) सोनार, (०८) जोशी, (०९) परीट, (१०) गुरव, (११) कोळी, (१२) मांग. या सर्वांना शेतकऱ्यांकडून मिळणारा धान्याचा वाटा निश्चित, नियमित व परंपरागत स्वरूपाचा होता.

अठरा बलुतेदार : महाराष्ट्रात अलुतेदारांमध्ये पुढील कारागीर व व्यावसायिक जातीचा समावेश होता.

(०१) तेली, (०२) तांबोळी, (०३) साळी, (०४) सनगर, (०५) शिंगी, (०६) माळी, (०७) गोंधळी, (०८) डौरे, (०९) भाट, (१०) ठाकूर, (११) गोसावी, (१२) जंगम, (१३) मुलाना, (१४) वाजंत्री, (१५) घडसी, (१६) कलाकार, (१७) तराळ किंवा कोरबू, (१८) भोई.

या सर्व अलुतेदारांना शेतकऱ्यांकडून लोभाखातर किंवा आवश्यकतेनुसार धान्याचा वाटा मिळत असे. त्याचे प्रमाण निश्चित वाट्याचे नसले तरी परंपरा होती. गावाच्या गरजेप्रमाणे बलुत्याचे अलुत्यात किंवा अलुत्याचे बलुत्यात रूपांतर होण्याइतकी ही पद्धती लवचीक होती.

बलुतेदार आणि अलुतेदार एकमेकांमध्ये भावाभावांचे दृढ व जिव्हाळ्याचे नाते मानत. ते आपापसात ‘कारभाऊ’ आणि

‘नारभाऊ’ म्हणत. हे सर्वजण कुणबी किंवा शेतकऱ्याला आपल्याला सांभाळणारी ‘आई’ मानत. हे मायलेकरांचे नाते शेकडो वर्ष कायम टिकले. त्यामुळे भिन्न भिन्न जातींमध्ये एकोपा आणि कौदुंबिक जिव्हाळा निर्माण होत असे.

बलुतेदारांची वर्गवारी : बलुतेदारांच्या कामाच्या महत्त्वावरून त्यांच्या ‘ओळी’ अथवा ‘वर्ग’ मानले जात. ‘कुणबी (शेतकरी) हा गाय असून बलुतेदार तिची वासरे आहेत’ ही कल्पना रूढ होती. जे बलुतेदार शेतकऱ्याला सर्वात जास्त उपयोगी पडत त्यांना थोरल्या कासेचे अथवा पहिल्या ओळीचे हक्कदार मानण्यात येत असे. त्यात सुतार, चांभार, मांग आणि महार यांचा समावेश होता. मधल्या कासेचे अथवा दुसऱ्या ओळीचे हक्कदार म्हणजे कुंभार, न्हावी, परीट आणि लोहार होत. धाकट्या कासेचे अथवा तिसऱ्या ओळीच्या बहुतेदारांमध्ये जोशी, गुरव, सोनार आणि कोळी यांना हक्कदार म्हणून सर्वात कमी धान्याचा वाटा मिळत असे. पहिल्या कासेच्या बलुतेदारांना सामान्यतः प्रत्येकी ‘दहा’ प्रमाणात बलुते (धान्याचा वाटा) मिळायचा तेज्हा दुसऱ्या कासेच्या बलुतेदारांना प्रत्येकी ‘पाच’ प्रमाणात बलुते मिळत असे. तिसऱ्या कासेच्या बलुतेदारांच्या बलुत्यांचे प्रमाण प्रत्येकी ‘अडीच’ होते. यात फरकही होई.

बलुतेदारीचे स्वरूप : ग्रामव्यवस्थेमध्ये बलुतेदारांचे दोन प्रकार मानले जातात. यत अथवा शेतकऱ्यांना उपयोगी पडणारे बलुतेदार हा पहिला प्रकार असून सरकारला उपयोगी पडणारे बलुतेदार हा दुसरा प्रकार होय. महार आणि जागले महार हे दोघाना उपयोगी पडणारे बलुतेदार होते.

(१) महार (गाव कामगार) : एक बलुतेदार म्हणून आपल्या जुन्या ग्रामव्यवस्थेत महाराला महत्त्वाचे स्थान होते. तो शेतकऱ्यासह रयतेची कामे सांभाळून सरकारची मुलकी आणि फैजदारी कामे जबाबदारीने करीत असे.

महाराची शेतकरी आणि रयतेशी संबंधित कामे पुढीलप्रमाणे होती.

(१) शेतकऱ्यांचे नांगर, बी, काठी, इत्यादी ओळ्याचे सामान रोज सकाळी शेतावर नेणे आणि संध्याकाळी परत आणणे.

(२) गुरांची साफसफाई व गोठे बनवणे. (हे काम मुख्यतः महार स्त्रिया करीत.)

(३) रानातून सरपण आणणे आणि फोडणे.

(४) शेतकऱ्यांबाबोबर प्रवास करणे आणि त्यांची चाकरी करणे.

(५) शेतकऱ्याची पत्रे, निरोप, मृत्यूची खबर परगावी नेऊन पोहोचविणे.

(६) शेतकऱ्यांच्या लेकी-सुनाना माहेरी आणणे आणि सासरी पोहोचविणे, प्रवासात त्यांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेणे.

(७) मयतप्रसंगी स्मशानातील कामे करणे.

- महाराचे ग्रामव्यवस्थेतील मुलकी, फौजदारी, सरकारी कामाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.
- (०१) पाटलाच्या आज्ञेनुसार शेतकीवरील महसूल कर भरण्यासाठी शेतकन्यांना चावडीवर बोलाविणे.
- (०२) महसूलाची रक्कम तालुक्याच्या गावी नेऊन सरकारी तिजोरीत भरणे.
- (०३) सरकारी कागदपत्रांची ने-आण करणे.
- (०४) शेतकीच्या चतुःसीमा, पिकांची आणेवारी, घरांची मालकी, इत्यादी सरकारी अधिकान्यांच्या तपासणी कामात मदत करणे.
- (०५) परगावाहून आलेल्या सरकारी अधिकान्यांची सर्वतोपरी बडदास्त ठेवणे.
- (०६) त्यांना दुसऱ्या गावाला सुखरूप नेऊन पोहोचविणे.
- (०७) गावात सर्व प्रकारच्या दवंड्या देणे.
- (०८) गरजेनुसार न्यायालयात साक्ष देणे आणि पुरावे गोळा करणे.
- (०९) चोर आणि चोरीचा तपास लावणे.
- (१०) जप्तीच्या वस्तू चावडीवर आणणे.
- (११) बेवारस प्रेते आणि जनावरांची विल्हेवाट लावणे.
- (१२) रात्रीच्या वेळी गावात आणि शेतांमध्ये गस्त घालणे. या जागरण करणाऱ्यास ‘जागल्या महार’ म्हणत.
- (१३) सरकारी मालमत्तेचे जेतन आणि संरक्षण करणे.
- (१४) खून, दरोडे, मारामाच्या, इत्यादी घटनांची तालुक्याला खबर देणे.

जुन्या काळात बलुतेदार पद्धतीमध्ये महार हा पहिल्या कासेचा पहिला हक्कदार मानला जाई. कामाच्या व्यापकपणामुळे त्याच्या बलुत्याचे प्रमाण इतरांपेक्षा अधिक असायचे. काही ठिकाणी त्याला दोन बैलांच्या नांगरामागे धान्याच्या शंभर पैळ्या दिल्या जात तर काही ठिकाणी अर्धा मण धान्य दिले जाई. पुष्कळ ठिकाणी उत्पन्नाच्या शेकडा दहा प्रमाणात बलुते मिळत असे. तो सरकारी कामे करीत असे. त्याच्या बदल्यात त्याच्या कुटुंबाला इनामी जमीन मिळत असे. तिला ‘हाडकी-हाडवळा’ असे म्हटले जाई. महार वेशीवर बसून गावकीची कामे करीत असे. म्हणून त्याला ‘वेसकर’ म्हणण्याची प्रथा होती. ‘गाव कामगार’ अशीही त्याची ओळख होती.

(२) सुतार : याचे काम दोन प्रकारे असे. मजुरी न घेता बलुत्याच्या बदल्यात तो शेतकन्यांच्या अवजारांची दुर्स्ती करीत असे. त्याचप्रमाणे मजुरी घेऊन तो इतर सर्व बलुत्या-अलुत्यांची कामे करीत असे. कुणबी (शेतकी) सुतारकामासाठी सुताराला लाकूड आणि हाताखाली मदत करणारा गडी देत असे. शेतीसाठी लागणे नांगर, पाभर, तिफन, बैलगाडी, इत्यादी तयार करणे हे सुताराचे मुख्य काम होते. नवीन मोघड बनवल्यानंतर त्याला चार शेर बी दिले जाई. एरवी त्याला दरवर्षी अर्धा ते तीन शेरापर्यंत

बी आणि हंगामाच्या शेवटी धान्याची रास पडल्यावर शेकडा दोन प्रमाणे बलुते मिळत असे.

(३) लोहार : हा बलुतेदार प्रत्येक गावी असेच असे नाही. तोही मजुरी न घेता बलुत्याच्या बदल्यात शेती अवजारांची दुर्स्ती करीत असे. त्याचप्रमाणे मजुरी घेऊन तो इतर सर्व बलुत्या-अलुत्यांची कामे करीत असे. कुणबी (शेतकी) लोहारकामासाठी लोहाराला लोखंड आणि हाताखाली मदत करणारा गडी देत असे. शेतीसाठी लागणारा नांगराचा लोखंडी फाळ, वसू, कुसवाचे वसू, पाभरीचे फारोळे, कोळप्यांच्या गोळ्या, इत्यादी तयार करणे हे लोहाराचे मुख्य काम होते. त्याला दरवर्षी बलुते म्हणून अर्धा ते दीड शेर बी आणि हंगामाच्या शेवटी धान्याची रास पडल्यावर शेकडा पावणे दोन प्रमाणे धान्य मिळत असे.

(४) चांभार : शेतासाठी लागणाऱ्या चामड्याच्या मोटा बनविणे, गोफणीला टवळा लावणे आणि वहाणा तयार करणे ही चांभाराची मुख्य कामे होती. त्याच्या बदल्यात प्रत्येक शेतकन्याकडून त्याला दोन शेर बी आणि शेकडा सव्वा दोन प्रमाणात बलुते मिळत असे.

(५) कुंभार : हा बलुत्याच्या बदल्यात कुणबी-शेतकन्याला मातीच्या घागरी, दुधाणे, ताकाचा डेरा आणि इतर भांडी पुरवत असे. रंजन, कोथळीसारखी मातीची भांडी तो इतर बलुते-अलुतेदारांना विकत असे. त्याला दरवर्षी बलुते म्हणून दीड शेर बी आणि हंगामाच्या शेवटी धान्याची रास पडल्यावर शेकडा सव्वाप्रमाणे धान्य मिळत असे.

(६) न्हावी : हा तीन आठवडे किंवा एक महिन्याने शेतकन्यांच्या हजामती करीत असे. त्याबदल त्याला त्या दिवशी एक भाकरी आणि दरवर्षी प्रत्येक माणसामाणे दोन ते चार पायल्या धान्य बलुते दिले जाई.

(७) सोनार : हा कुणबी (शेतकी) तसेच अलुते-बलुत्यांचे सोन्याचांदीचे दागदागिने घडणे, मोऱणे व दुर्स्तीचे काम करीत असे. मेहनतीच्या आणि विशेष कलाकुसरीच्या कामाची तो मजुरी घेत असे. त्याला दरवर्षी महार जागल्याला मिळणाऱ्या बलुत्याचा दहावा हिस्सा बलुते मिळत असे.

(८) जोशी : बलुतेदारातील जोशी हा शिक्षित ब्राह्मण असे. पंचांग सांगणे, लम लावणे, अंत्यविधी क्रियाकर्म करणे, तसेच सर्व प्रकारचे धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार जोशीला असे. याशिवाय ग्राम देवतेची पूजा-अर्चा करणे, ज्योतिष पाहाणे, ग्रामवासियांची पत्रे लिहून देणे, हिशेब ठेवणे ही कामेदेखील तो करीत असे. त्याला शेतकन्याकडून बलुते म्हणून शेकडा एक पर्यंत धान्य मिळत असे. याशिवाय शिधा आणि दक्षिणा यावर त्याची गुजराण होत असे.

(९) परीट : शेतकी आणि इतर लोकांच्या घरी लमकार्य, सोयर-सुतक प्रसंगी कपडे धुण्याचे काम परीट करून

देई. गावातील लग्नकार्यामध्ये नवरा-नवरीच्या डोक्यावर चांदवा (छत्र) धरणे, पायघड्या अंथरणे ही त्याची विशेष कामे असत. त्याबद्दल त्याला दीड शेर बी आणि न्हाव्याला मिळणाऱ्या बुलत्याचा तिसरा हिस्सा मिळत असे.

(१०) गुरव : गावातील देवांची पूजा, देवळाची साफसफाई आणि दिवाबत्ती करणे ही गुरवाची मुख्य कामे होती. त्याशिवाय सणासुदीला लोकांना पळसाच्या पत्रावळी पुरविणे, कथा-कीर्तनासाठी लोकांना बोलविणे, मृदंग वाजविणे, आरती फिरविणे, इत्यादी कामेही तो करीत असे. त्याबद्दल त्याला शेतकरी आपल्या उत्पन्नाच्या शेकडा एकपर्यंत बलुते देत असे.

गुरवाच्या बलुत्यामध्ये कालमानानुसार बदल होत गेले. तो फक्त शंकराच्या देवळाशी संबंधित राहिला. वाच्या (खंडोबा मंदिर), भगत (देवीचे मंदिर), भुत्या, भराडी, जोगी, गोसावी, मांग, महार, फकीर, इत्यादींचा वेगवेगळ्या देवळांशी संबंध जोडला गेला. या सर्वांना शेतकरी आपल्या उत्पन्नाच्या शेकडा एकपर्यंत बलुते देऊ लागला.

(११) कोळी : बलुतेदारी पद्धतीमध्ये कोळी शेतकऱ्याच्या घरी भांडी घासणे आणि पखालीने पाणी भरणे ही दोन कामे करीत असे. त्याबद्दल त्याला रोजचे जेवण आणि शेकडा एकच्या आत बलुते दिले जाई.

(१२) मांग : शेतकऱ्याला लागणारे दोखंड, केरसुण्या, सोल, नाडे, कासरे, घोड्यांच्या आघाड्या आणि पिछाड्या तयार करण्याचे काम मांग करीत असे. त्याचप्रमाणे त्याच्या घरच्या धार्मिक विधीच्या प्रसंगी तसेच कुस्त्या, यात्रा, लग्न समरंभात डफडे वाजविण्याचे काम मांगाकडे होते. सणासुदीच्या काळात गावाची वेस, चावडी आणि पाटील, कुलकर्णी, देशमुख, देशपांडे, इत्यादींच्या घरांना अंबाच्या पानाची तोरणे लावण्याचा मान मांगाला होता. त्याला रात्री जागल्याचे कामही करावे लागत असे. ब्रिटिश काळात त्याच्याकडे माणसांना फाशी देण्याचे कामही आले. मांगाला बलुत्यामध्ये जागल्याच्या उत्पन्नाचा आठवा हिस्सा धान्य मिळत असे.

बारा बलुतेदारांची माहिती आपण पाहिली. त्यांच्या परस्पर सहकाऱ्याने गावगाडा वर्षानुवर्षे सुरक्षित चालला.

मुसलमानी अंमलामध्ये बारा बलुतेदारांच्या नामावलीत मुस्लीमधर्मीय ‘मुलाना’ चा समावेश झाला. भारतीय समाज जीवनाच्या विविधतेतील एकता या निमित्ताने स्पष्ट होते. मुलान्याचे मुख्य काम म्हणजे बकरे (जनावरे) कापणे होते. त्या प्रसंगी तो पवित्र मंत्र म्हणत असे. (या प्रकाराला ‘फात्या देणे’ असे म्हटले जाई.) त्यामुळे कापलेले मांस हलाल (शुद्ध) होते अशी समजूत होती. बलुते म्हणून मुलान्याला शेतकरी दोन बैलांच्या नांगरामागे तीन पायन्या धान्य देत असे. काही ठिकाणी

शेकडा एक ते पावणे दोन बलुते दिले जाई. कापलेल्या प्रत्येक बकऱ्यामागे अर्धा शेर मांसाचा तो वाटेकरी होता.

बलुतेदारीचे काही नियम, काही संकेत : आतापर्यंत आपण बारा बलुतेदारांची कामे समजून घेतली. त्यांना जे बलुते मिळत असे त्याचे प्रमाण नियमांपेक्षा संकेतांवर आधारलेले असायचे. त्याचे सूत्र शेतकऱ्याला शेतीतून मिळणाऱ्या धान्याच्या उत्पन्नातून निश्चित होत असे. विविध प्रांतप्रदेशानुसार बलुतेदारीत किंचित फेरफार होणे शक्य होते. त्यामुळे तिला सूत्रबद्ध लवचीक व्यवस्था असे म्हणता येईल. शेतकऱ्याला परंपरेने ग्राम व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी ठेवून बलुतेदारी पद्धतीने ऐतिहासिक महत्वाचे कार्य सुरक्षितपणे पार पाडले. त्याच्या गरजांच्या तरतमध्यावानुसार बलुतेदारांची पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या कासेचे हक्कदार म्हणून वर्गवारी होणे स्वाभाविकच होते. शेती करण्यासाठी नांगर, तिफन, बैलगाडी, मोट, गोफण, दोन्या, टोपल्या ही साधने आणि ने आण व्यवस्था आवश्यक होती. म्हणून सुतार, चांभार, मांग आणि महार हे पहिल्या कासेचे बलुतेदार ठरले. महार के वळ शेतकऱ्यापुरता न राहाता. गावकऱ्यांचा हक्कदारा माणूस (गाव कामगार) झाला. गाडे, मडके, लोखंडी अवजारे ही देखील शेतकऱ्यांना घर आणि शेतीसाठी आवश्यक साधने होती. त्यामुळे दुसऱ्या कासेत कुंभार आणि लोहाराला स्थान मिळाले. हजामत करणे आणि कपडे धुणे या सेवा देणारे न्हावी आणि परीट या दुसऱ्या फळीतच समाविष्ट झाले. तिसऱ्या कासेचे बलुतेदार प्रामुख्याने ‘सेवा देणारे’ आहेत. जोशी धार्मिक विधी करायचा, गुरव मंदिर सांभाळायचा, सोनार दागिने घडवून द्यायचा आणि कोळी घरकाम करायचा.

वरील वर्गवारीचा परिणाम बलुत्याच्या प्रमाणावर झाला. ते परंपरेने आणि प्राप्त परिस्थितीनुसार ठरत असे. म्हणजे सुकाळ असेल तर बलुते सढळ हाताने दिले जाई आणि दुष्काळात शेतकऱ्याचा हात आखडत असे. थोडक्यात, पिकपाण्याची स्थिती आणि बलुतेदाराची वर्षभरातील सेवा विचारात घेऊन बलुते निश्चित होत असे. प्रत्येकाला मिळणाऱ्या बलुत्यामध्ये धान्याच्या पेंच्या, धान्य आणि दी (बियाणे) यांचा समावेश होता. बियाण्यावरून बलुतेदारांपैकी काही जण स्वतंत्र शेती करीत असत, असे मानायला जागा आहे. ब्रिटिश सरकारने महारांना गावोगावी इनाम जमिनी दिल्या. त्यामुळे ते स्वतःच शेतकरी होण्याची शक्यता होती. तरीही बलुतेदार पद्धतीशी महार एकनिष्ठ राहिल्याचे दिसून येते.

गावामध्ये सुकाळ असो किंवा दुष्काळ असो त्यानुसार बलुत्याचे प्रमाण कमीजास्त होत असले तरी महार, मांग, कोळी, इत्यादींना नैमित्तिक कामांनुसार ‘भाजीभाकरी’ देण्याची जबाबदारी शेतकरी (आणि इतर गावकरी) पार पाडत.

सणासुदीला ताट वाढून देण्याची प्रथा बन्याच गावांमध्ये आढळते. गुरवाला देवासमोरचे धान्य मिळते आणि जोशी अजूनही शिथा (भोजनार्थ पाक सामग्री) गावोगावी गोळा करतो. लग्न, बारसे, बाराव्याच्या जेवणावळी आजही खेडे गावात घातल्या जातात. काळाच्या ओघात बलुतेदार पद्धतीचा विलय झाला असला तरी तिच्यातील अनेक चांगल्या प्रथा-परंपरा आजही ‘संस्कृती संचित’ म्हणून टिकून राहिल्या आहेत. शेतकींद्री अर्थव्यवस्थेतील जमीन मालकांकडून सहयोगी कारागीर आणि सेवा पुरविणाऱ्या घटकांना उत्पन्नाच्या प्रमाणात वाटा देणारी पारंपरिक व्यवस्था म्हणून या रचनेकडे आपण पाहिले पाहिजे. ग्रामजीवनात सहयोगी जीवनसरणीचे काही आकृतिबंध स्थिर झाले होते. हे या गावगण्यातून स्पष्ट होते.

अलुतेदार पद्धतीचे स्वरूप

शेतकरी केंद्रबिंदू मानून बलुतेदार पद्धती शतकानुशतके कार्यान्वित राहिली हे आपण पाहिले. तिला पूरक आणि पोषक म्हणून अलुतेदार पद्धतीचा आपल्याला विचार करावा लागेल. (अठरा अलुतेदारांची यादी या घटकात आधी दिलेली आहे.)

बलुतेदारांमध्ये ज्याप्रमाणे ओळी (कास कल्पना) होत्या त्याप्रमाणे त्या अलुतेदारांमध्ये नव्हत्या. शेतकऱ्यांकडून त्यांना मिळाऱ्यारे अलुते ऐच्छिक, लोभापोटी आणि सेवेसाठी असायचे. चलनाऱ्येवजी वस्तुविनिमय पद्धती ज्या काळात रुढ होती त्याच काळात अलुत्याला सर्वाधिक महत्त्व होते. पुढे अलुत्याची जागा चलनातील किंमत किंवा विशिष्ट रक्कम या घटकाने घेतली.

अलुतेदार हे प्रामुख्याने समाजातील व्यावसायिकांचे गट होते. तेली गळित धान्यापासून तेल काढून विकत. तांबोळी विड्याची पाने पिकवून विकत. साळी कापड विणत तर सनगर कांबळे तयार करीत. शिंपी कपडे शिवत. माळी भाजीपाला पिकवत. भाट, गोंधळी, डौरी ही अलुतेदार मंडळी विविध देवतांच्या उपासना करून गुजराण करीत. वांजत्री धार्मिक आणि मंगल कार्यात वाद्य वाजवायचा. भोई श्रीमंत मालदारांच्या मेणे-पालख्या वाहून न्यायचा. असे अलुतेदारांच्या कामांचे स्थूल स्वरूप होते.

समारोप : जुन्या काळातील समाजरूपी गाड्याची दोन चाके म्हणजे बलुतेदार आणि अलुतेदार होती. त्यांच्या शेतकरी आणि त्याच्यासोबत कारागीर, सेवक आणि व्यावसायिकांच्या सहभागामुळे प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी होत असे. ग्रामजीवनामध्ये विविधता असली तरी तिला एकात्म, एकजीव, एकसंध करण्याचे कार्य बलुतेदार आणि अलुतेदारांनी केले. सहकार्यवर आधारित शांततामय सहजीवन या सूत्राला अनुसरून प्रत्येकजण ग्रामजीवनाचा पट विणीत असे. कोणी कोणते काम कोणत्यावेळी करावे आणि त्याचा मोबदला (बलुते किंवा अलुते) कार्य असावा याबाबतचे अलिखित वेळापत्रक आणि दरपत्रक

सर्व समाज पाळत असे. प्रत्येकाच्या कामाला हळूहळू हक्काचे रूप प्राप्त झाले. हे हक्क व्यक्तिविशिष्ट न राहाता जातीनिहाय झाले. त्यांचे रूपांतर मानपानात झाले. बलुते-अलुते देणे आणि घेणे सामाजिक प्रतिष्ठेचे लक्षण ठरले. त्यातून आपल्या गावाविषयीचा जिवाळा आणि अभिमान वाढीला लागला. उच्च-कनिष्ठ जातीजातींमध्ये भेद कमी होऊन परस्पर आवाराची भावना निर्माण झाली. विविधतेतील एकतेला नवा आशय प्राप्त झाला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (०१) बलुते-अलुते पद्धती म्हणजे काय?
- (०२) कारू-नारू कोणाला म्हणतात?
- (०३) कारू-नारू शेतकऱ्यांशी कोणते नाते जोडत?
- (०४) पहिल्या कासेचे बलुतेदार कोणाला म्हणतात?
- (०५) दुसऱ्या ओळीच्या बुलुतेदारांची नावे सांगा.
- (०६) रयत आणि सरकाराला उपयोगी पडणारे बलुतेदार कोण होते?
- (०७) न्हावी या बलुतेदाराला किती बलुते मिळत असे?
- (०८) गुरव हा बलुतेदार कोणती कामे करीत असे?
- (०९) गावामध्ये मांगाला कोणता मान होता?
- (१०) अलुतेदारांची संख्या किती होती?

५.२.३ वतन आणि वतनदारी

हडप्या-मोहंजोदाडो संस्कृतीच्या काळापासून वस्तुविनिमयाची पद्धती भारतामध्ये रुढ झाली. पुढे नायांचा (चलनाचा) वापर सुरु झाला. तरीही छोटच्या-छोटच्या खेळ्यांमध्ये नाण्यांचे प्रस्थ फारसे वाढले नाही. प्रत्येक कुंदुंबाची स्वतःची भरपूर बागायत किंवा जिरायत स्वरूपाची जमीन होती. तिचाही वापर विनिमय पद्धतीत होऊ लागला. जमिनीचे दान करण्याची प्रवृत्ती प्राचीन काळापासून दिसून येते. अनेकांनी धर्मकार्यासाठी आणि राज्यकर्त्यांनी सेवासहकार्यासाठी जमिनीचे वितरण केले यातून ‘वतन आणि वतनदारी पद्धती’चा जन्म झाला असावा.

‘वतन म्हणजे ग्राम व्यवस्थेतील अधिकाऱ्याला त्याच्या नोकरी अथवा सेवेबद्दल सरकारकडून जमिनीच्या रूपाने मिळालेली देणारी होय’ अशी व्याख्या करता येईल. वतनी जमिनीचा उपभोग घेण्याचा अधिकाऱ्याला ‘वतनदार’ आणि त्याच्या हक्कांना ‘वतनदारी’ असे म्हटले जाऊ लागले.

जोपर्यंत एखादी व्यक्ती विशिष्ट अधिकार पदावर आहे तोपर्यंत वतनी जमीन त्याच्या ताब्यात असावी, हे तात्त्विक दृष्टीने सत्य असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात एकदा मिळालेली वतनी

जमीन कुटुंबाच्या मालकीची होऊ लागली. त्या कुटुंबातील वारस आपोआप ‘वतनदार’ होऊ लागले. अशा रितीने वतन आणि वतनदारी ह्या गोष्टी परंपरेने पुढे चालत आल्या.

सर्व वतनदारांच्या दोन श्रेणी मानल्या गेल्या. (१) मोकदम अथवा पाटील, (२) कुलकर्णी, (३) चौगुला, (४) शेटे-महाजन, (५) महार (वतनी नोकर) या वतनदारांना ग्राम वतनदार म्हणत. (१) देशमुख आणि (२) देशपांडे यांना परगणा वतनदार मानण्यात आले.

ग्राम व्यवस्थेतीन वतनी अधिकारी

(१) मोकदम अथवा पाटील : मोकदम (मुख्य आदमी) ही पदवी गावातील पाटील वतनदाराला दिली गेली. प्रत्येक गावाचा कारभार चालविण्यासाठी पाटील हा महत्वाचा वतनदार होता. तो एकीकडे राजसत्तेचा किंवा सरकारचा प्रतिनिधी तर दुसरीकडे रयतेचा राजा झाला. त्याचे निवासस्थान फार पूर्वी ‘गढी’ किंवा ‘किल्ला’ म्हणून ओळखले जाई. ते गावात मध्यभागी मोक्याच्या ठिकाणी असे. अशा पाटील वतनदारांमधून महाराष्ट्रात शिवकाळामध्ये भोसले, दाभाडे, होळकर, निंबाळकर, गायकवाड, इत्यादी घराण्यांनून सरदारांचा उदय झाला.

एक वतनी अधिकारी म्हणून पाटलाला पुढील कामे करावी लागत.

(०१) गावातील पडिक जमिनी लागवडीखाली आणण्यासाठी नवीन कुळे उभी करणे.

(०२) रयतेशी चर्चा करून जमिनीचा सारा ठरविणे.

(०३) सारा वसुली तहशिलीत भरणे.

(०४) सरकारी हुक्मांची रयतेला माहिती देणे.

(०५) त्यांची अंमलबजावणी करणे.

(०६) वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकदून तगाई मंजूर करून आणणे.

(०७) तिच्या परतफेडीची स्वतःच जबाबदारी घेणे.

(०८) गावच्या रक्षणासाठी जागल्याची नेमणूक करणे.

(०९) गुन्हांचा शोध लावून गुन्हेगारांना शिक्षा करणे.

(१०) गोतसभा अथवा पंचायतीच्या साहाय्याने न्यायदान करणे.

(२) कुलकर्णी : हा दुसरा वतनी अधिकारी बहुतेक ठिकाणी शिक्षित ब्राह्मण आणि काही ठिकाणी कायस्थ प्रभू असे. लिंगायत किंवा मुसलमानही क्वचित ठिकाणी या पदावर कार्यरत होते. त्याला पाटलाखालोखाल मान दिला जाई.

एक वतनी अधिकारी म्हणून कुलकर्णी पुढीलप्रमाणे कामे पार पाडीत असे.

(१) गावातील कारभाराचे दप्तर सांभाळणे.

(२) पिके, वसुली, जमाखर्च, पंचायतीचे निवाडे, इत्यादी कागदपत्रे लिहिणे.

(३) सरकारी पत्रव्यवहार हाताळणे.

(३) चौगुला : चौगुला आणि देशचौगुला ही एकाच प्रकाराची कामे करणारी दोन पदे होती. चौगुला गावात पाटलांचा साहाय्यक म्हणून काम करीत असे. सारा वसुलीच्या कामावर त्याचे विशेष लक्ष असे. गाव सोऱ्यून गेलेल्या लोकांना परत गावात आणण्याचे काम त्याच्याकडे असे. देशचौगुला हा परगण्याचा वतनी अधिकारी होता. प्रत्येक गावातून जमलेला वसूल सरकारी खजिन्यात भरण्याचे त्याचे काम असे. त्याचप्रमाणे गावातील सरकारी कोठारे, खाजगी आगारे, धान्याची पेवे यांची व्यवस्था तो करीत असे. काही ठरावीक गावातच चौगुल्याचे पद असे.

(४) शेटे-महाजन (पेठेतील वतनदार) : जेथे आठवडे बाजार भरत असे त्या गावाला कसबा म्हटले जाई. त्यामधील पेठेची देखेरेख शेटे-महाजन करीत. गावामध्ये नवीन पेठा वसविण्याचे काम त्यांच्यावर सोपविलेले होते. त्यासाठी त्यांना सरकारी जमिनी मिळत. शेटे पेठेची व्यवस्था पाहात असे. महाजन तिचा हिशेब ठेवत असे.

(५) महार-जागले (वतनी नोकर) : पाटील, कुलकर्णी, चौगुला यांच्या कामात सर्वतोपरी मदत करणारा महार हा सुद्धा ग्राम वतनदार मानला जाई. सर्व प्रकाराची सरकारी कामे करण्यासाठी महार बांधील होता. त्याला मिळणाऱ्या इनाम जमिनीना ‘हडकी-हडवळा’ म्हणत. रात्रीच्या वेळी गस्त घालून गावाचे रक्षण करणारे जागले बहुधा महार असत. क्वचित भिल्ल, कोळी, मांग, रामोशी, मुसलमानांना ‘जागल्या’चे काम दिले जाई.

परगण्याचे वतनी अधिकारी

(१) देशमुख, (२) देशपांडे : मसलमानी राजवटीत ही दोन वतनी अधिकाऱ्यांची पदे कार्यरत झाली. दोघेही आपल्या परगण्यामध्ये सरकारी वसूल गोळा करीत. अनेक गावांचा एक परगणा मानला जाई. आपल्या मुख्य कामाशिवाय देशमुख-देशपांडे गावशेताच्या सीमाविषयक तक्रारी, इनामे, वतने, इत्यादी प्रकरणांमध्ये लक्ष घालून त्यांची सोडवणूक करीत. प्रत्येक गावातील पाटलांशी चर्चा करून महसूल ठरविणे, त्यात गरजेनुसार सूट देणे, पाटील-कुलकर्णी-चौगुला यांना मार्गदर्शन आणि मदत करणे. ही देशमुख-देशपांडे यांची आणखी काही कामे होती. मुसलमानी राजवटीत त्यांना महसूल वसूलाचा मक्ता दिला जाई. त्यामुळे ते राजाला न जुमानता उन्मत्त झाले. मराठेशाहीत त्यांचे अधिकार काढून घेण्यात आले. ते वतनी अधिकारी म्हणून पाटील-कुलकर्णीने सादर केलेला वार्षिक ताळेबंद तपासून त्यावर शेरा मारण्याचे काम अनेक वर्षे करीत असत.

समारोप : ग्रामरचना आणि समाजव्यवहार जाणून घेण्याचा प्रयत्न आपण या घटकात करीत आहोत. त्या संदर्भात

वतन आणि वतनदारीची धावती ओळख करून घेणे अगत्याचे आहे. गावांचा आर्थिक आणि राजकीय कारभार सुरक्षीत चालण्यासाठी वतनदारांनी योगदान केलेले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- (०१) वतन म्हणजे नोकरी अथवा सेवेबद्दल सरकारकडून जमिनीच्या रूपाने मिळालेली देणगी होय.
- (०२) वतनी जमिनीचा उपभोग घेणाऱ्या अधिकाऱ्याला भिरासदार असे म्हणतात.
- (०३) वतन आणि वतनदारी या गोष्टी वंशपरंपरेने चालत आल्या.
- (०४) कुलकणी या वतनी अधिकाऱ्याला परगणा वतनदार असे म्हणतात.
- (०५) शिवकालात पाटील वतनदार घराण्यांमधून सरदारांचा उदय झाला.
- (०६) चौगुला गावातील कारभारांचे दप्तर सांभाळत असे.
- (०७) गाव सोडून गेलेल्या लोकांना परत गावात आणण्याचे काम चौगुला करीत असे.
- (०८) प्रत्येक गावात चौगुला या वतनी अधिकाऱ्याचे पद असे.
- (०९) महारांना मिळालेल्या वतनी जमिनीना 'हडकी-हडवळा' असे म्हणतात.
- (१०) देशमुख आणि देशपांडे यांना मराठेशाहीत सारा वसुलीचे भरपूर अधिकार मिळाले.

५.२.४ ग्राम व्यवस्थेतील परस्परावलंबन आणि न्यायदान यंत्रणा

गावांची रचना विस्तृत भूप्रदेशामध्ये नैसर्गिक आणि भौगोलिक अनुकूलता लक्षात घेऊन होत गेली. सर्वसाधारणपणे पाण्याचा बारमाही पुरवठा असणारे झेरे, नद्या, तळे यांच्या किनाऱ्यांवर गावांच्या वसाहती उभ्या राहिल्या. जेथे पिकाऊ जमीन भरपूर आहे, भूगर्भात पाण्याचे साठे आहेत किंवा संरक्षणासाठी डोंगर आहे, अशीही ठिकाणे गावाच्या वसाहतीसाठी निवडली गेली. जसजसे पिकाऊ जमिनीचे रूपांतर शेतीवाढ्यांमध्ये होत गेले, तसेतसा गावांना आकार येत गेला. जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणारे धान्य पिकविणारा शेतकी महत्वाचा केंद्रबिंदू ठरला. त्याला शेतीसाठी लागणारी साधने आणि जीवनोपयोगी वस्तूंचा अखंड पुरवठा करण्यासाठी ग्रामरचना आकार घेऊ लागली. अनेक भौगोलिक कारणांमुळे

एक गाव दुसऱ्या गावापेक्षा विभक्त आणि स्वतंत्र अस्तित्व टिकवू लागला. एकाच नदीच्या ऐल तटावरील आणि पैल तटावरील गावे सांस्कृतिक दृष्टीने परस्परभिन्न झाली. एकाच डोंगराच्या माथ्यावरील आणि तळवस्तीमध्ये सांस्कृतिक अंतर दिसू लागले. मोठमोठ्या जंगलांमुळे ही गावांगावांमध्ये तुटकपणा निर्माण झाला. दळणवळणाची साधने आणि रस्ते यांच्या कमतरतेमुळे पूर्वी परस्पर संपर्क अत्यल्प होत असे. थोडक्यात, वेगवेगळ्या गावांमध्ये परस्पर संबंधांचे प्रमाण शून्यप्राय असल्यामुळे प्रत्येक गावात स्वावलंबन आणि गावातल्या गावात परस्परावलंबन किंवा सहजीवन यांचे प्रमाण वाढत गेले.

परस्परावलंबनाचे स्वरूप

स्वावलंबनाच्या गरजेतून बलुतेपद्धती कशी विकसित झाली हे आपण पाहिले. आता बलुतेपद्धतीतील परस्परावलंबन कोणत्या प्रकाराचे होते याचा अभ्यास करावयाचा आहे. शेतकऱ्याच्या गरजा भागविणे हा बलुते पद्धतीचा कणा होता, हे खेरे असले तरी तीच पद्धती सामाजिक अभिसरणाची प्रभावी वाहिनीही ठरली. 'परस्परावलंबनातून प्रगती' हे तिचे जणूकाही घोषवाक्य होते. न्हावी, जोशी, कोळी, महार, गुरव, पर्हीट ही बलुतेदार मंडळी सेवा देणारी होती. मांग, सुतार, चांभार, लोहार, कुंभार या बलुतेदार मंडळींना कसबी कारागीर महटले जाते. त्यांच्याकडून सर्व गावकऱ्यांना जीवनोपयोगी वस्तूंचा पुरवठा होऊ लागला. त्यामुळे प्रत्येक गावात या मंडळीचे वास्तव्य अपरिहार्य ठरले. ज्यांचा बलुतेदारांमध्ये समावेश केला जात नाही असे वैद्य, गवंडी, शिक्षक आणि सगळे अलुतेदार यांच्या एकत्रीकरणातून पूर्वीची ग्रामरचना आणि समाजजीवन सिद्ध होत असे.

अन, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या प्रत्येक माणसाच्या पाच प्राथमिक, मूलभूत गरजा मानल्या जातात. त्यांच्या पूर्तीतेसाठी समाजजीवनाचे ताणे-बाणे विणले जातात. अन्नाची गरज शेतकी भागवीत असला तरी आपल्या इतर गरजांच्या पूर्तीतेसाठी त्याला इतरांवर अवलंबून राहाणे अनिवार्य होते. साळी-सनगर हे अलुतेदार वस्त्रनिर्मिती करीत तरी त्यांच्याही गरजा इतरांसारख्या होत्या. घेरे, मंदिरे, धर्मशाळा बांधणारे, नव्या पिढीला साक्षर करणारे, आजाऱ्यांना रोगमुक्त करणारे अशा प्रत्येकाला इतरांकडून वस्तू आणि सेवा घेण्याशिवाय पर्याय नव्हता. त्यामुळे गावातल्या गावात राहाणारे सर्व गावकरी 'परस्परावलंबना'च्या धाग्यांनी एकमेकांना घट बांधलेले होते. त्यातूनच आपल्या अनेक सांस्कृतिक प्रथा-परंपरांचा उदय झाला. वतनदाराचे मानपान आदराने सांभाळले जाऊ लागले. पोळ्यासारखा सण केवळ शेतकऱ्याचा न राहता सगळ्या गावाकडून साजरा होऊ लागला. दसऱ्याच्या

शिलंगणासाठी समस्त गावकरी एकत्र येऊ लागले. दिवाळी सगळ्यांचा सण झाला. लग्नकार्यात मांग, न्हावी, परीट, महार, इत्यादींना मान मिळू लागला. थोडक्यात, परस्परावलंबन हे पंगुत्वाचे लक्षण न ठरता विविधतेतील एकता साधणारे प्रभावी कारण झाले.

जातीव्यवस्थेची ग्रामव्यवस्थेशी सांगड

भारतात प्राचीन काळापासून ‘चातुर्वर्ण व्यवस्थे’चा प्रभाव कायम होता. तिच्यातून उत्पन्न झालेली जातीव्यवस्था समाजजीवनाला कशी उपकारक ठरेल याचा सूक्ष्म विचार समाजधुरिणींनी केलेला दिसतो. गरजांची पूर्तता करीत सामाजिक जीवन जगायचे आहे, याची निकोप आणि डोळस जाणीव गावकच्यांना होती. त्यामुळे संघर्षावजी समन्वय भावनेने आपली ग्रामव्यवस्था शेकडो वर्षे अबाधितपणे टिकून राहिली. मध्ययुगीन भारतात जाती आणि पोट जातींची एकूण संख्या तीन हजारपर्यंत जाऊन पोहोचली. समाजाचे एवढे विभाजन होऊनही जाती-जातींमध्ये तेढे निर्माण होऊन पाश्चिमात्य देशांमधील धर्मयुद्धाप्रमाणे भारतात ‘जातीयुद्ध’ झाल्याचे दाखले आपल्या इतिहासात सहसा सापडत नाहीत.

जातीनिहाय काम, धंदे आणि व्यवसाय

चातुर्वर्ण व्यवस्थेतील ब्राह्मण हा ज्ञानोपासक मानला जाई. विद्याग्रहण आणि विद्यादान हे त्यांचे मुख्य काम होते. ग्राम व्यवस्थेतील बलुतेदार पद्धतीमध्ये त्याला स्थान दिले गेले. पंचांग पाहाणे, लग्न लावणे, धार्मिक विधी करणे ही त्याची कामे हव्याह्याव्यवसायात्मक होत गेली. त्यानुसार वैदिक, याजिक व भिक्षुक या नावांनी तो ओळखला जाऊ लागला. कुलकर्णी आणि देशपांडे हे वतनदार बहुधा ब्राह्मण जातीचेच असत. लिहिता-वाचता येणे ही त्या काळातील एक पात्रता असल्याने त्यांना राज्य/ग्राम कारभारात यथोचित स्थान मिळाले.

क्षत्रिय आणि वैश्य या दोन वर्णांतून उत्पन्न झालेल्या अनेक जातींच्या स्वरूपात आणि कामांमध्ये चमत्कारिक सरमिसळ झाली. प्राचीन काळात बलोपासक क्षत्रिय राज्य रक्षणाचे मुख्य काम करीत. मध्ययुगात ते राज्याधिकारी झाले. पाटील, देशमुख, चौगुला या ग्राम व्यवस्थेतील वतनदार मंडळींना ग्राम कारभारात क्षात्रवृत्ती दाखविण्याची संधी मिळू लागली. अर्थोपासक वैश्य वर्ण अनेक जातींमध्ये विभागला गेला. त्यांच्या व्यापारी वृत्तीला व्यवसायवृत्तीची जोड मिळाली. ग्राम व्यवस्थेमध्ये व्यापारीच व्यावसायिक होऊन समाजाच्या वेगवेगळ्या प्राथमिक गरजांची धंद्याच्या रूपाने पूर्तता करू लागले.

शूद्र वर्णांकडे प्राचीन काळात सेवाकार्य होते. मध्ययुगात ते जीवोपयोगी वस्तू निर्मिती आणि वितरणाच्या क्षेत्रात उतरले.

प्रत्येक जातीचा व्यवसाय निश्चित होत गेला. मांग बांबूच्या वस्तू सुतार लाकडी वस्तू, लोहार लोखंडी वस्तू, कुंभार मातीच्या वस्तू आणि चांभार चामड्याच्या वस्तू तयार करून विक्रीकेत्रात सहभागी झाला. न्हावी हजामतीची, परीट कपडे धुण्याची, कोळी पाणी भरण्याची कामे करण्यासाठी सेवा क्षेत्रात कार्यरत झाले. या सर्व जातींच्या व्यावसायिकांना बलुतेदार पद्धतीने सामावून घेतले होते.

गावाचा घटक असलेल्या सर्वांमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना कायम राहिली. यात्रा, सणवार, लग्नसमारंभप्रसंगी सर्वजण सहभागी होत. परगावाहून आलेल्या नवरदेवाची मिरवणूक वेशीवर अडवल्यावर महार, सुतार, कुंभार, लोहार, परीट, इत्यादी बलुतेदारांना मानाचे शेले देण्याची प्रथा होती. गुन्हाळ लागले म्हणजे बलुतेदारांच्या परस्पर सहकार्याचा गोड उत्सव सुरू व्हायचा. होळीच्या सणात ग्रामएकतेचे दर्शन घडत असे. होळीच्या जागेवर पाणी शिंपडण्याचा मान कोळ्याला होता. माळी ऊस आणि एंडाचे झाड देत असे. होळीची लाकडे रचण्याचे काम परीट करीत असे. होळी पेटविण्यासाठी महारांच्या आधीच पेटलेल्या होळीतून विस्तव आणला जाई. पूजा सांगण्याचे काम जोशी करायचा. त्यावेळी पाटील मोकदम होळी पेटवायचा. अशा प्रकारचे अनेक पारंपरिक रीतीरिवाज पाळत समाजाचे सांस्कृतिक संवर्धन होत गेले.

सारांश, ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ (पृथ्वी हेच एक कुटुंब आहे.) या व्यापक आणि सर्वसमावेशक भूमिकेवर ग्राम व्यवस्थेतील समाजजीवन सुस्थिर झाले. ग्राम स्वावलंबन आणि ग्रामांतर्गत परस्परावलंबन अथवा सहजीवन या दोन तत्वांनी त्या समाजजीवनाला शेकडो वर्षांचे स्थैर्य मिळवून दिले.

ग्रामव्यवस्थेतील न्यायदान यंत्रणा

समाज जीवनाच्या आणि व्यवहाराच्या पातळीवर गावकच्यांमध्ये परस्पर सामंजस्य-सहकार्य भावना मोठ्या प्रमाणावर असली तरी व्यक्ती पातळीवर तिचे प्रमाण कमीजास्त होणे स्वाभाविकच होते. व्यक्तिविशिष्टता, व्यक्तिवैचित्र्य आणि व्यक्ती - व्यक्ती संघर्ष यामुळे निर्माण होणारे तंटे-बखेडे, भांडणे, वादविवाद, सोडविण्यासाठी आणि अन्याय झालेल्या व्यक्तीला न्याय देण्यासाठी प्राचीन काळापासून न्यायदान यंत्रणा या ना त्या स्वरूपात अस्तित्वात आली. उदाहरणार्थ, ‘याज्ञवल्क्य सूती’ ग्रंथामध्ये ‘पूरा’ नावाच्या न्यायालयाचा उल्लेख सापडतो. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात ग्राम न्यायालयाला ‘ग्रामवृद्ध’ म्हटले आहे. स्वयंपूर्ण गावांमधील न्यायदान यंत्रणेचे सातत्य नंद-मौर्य काळापासून मध्ययुगापर्यंत कायम टिकले. मराठी स्वराज्याच्या काळातही आपल्या ग्राम व्यवस्थेतील न्यायदान यंत्रणा प्रभावी होती. मुसलमान राजवटीत तिलाच ‘मजलीस’ (सभा) म्हणत. गावातील तंटे, बखेडे, भांडणे, वादविवाद न्यायदान यंत्रणेमार्फत

(२) सिद्धिविनायक, सिद्धटेक (जि. नगर) (३) बल्लाळेश्वर, पांली (जि. रायगड) (४) वरदविनायक, महड (जि. रायगड) (५) चिंतामणी, थेऊर (जि. पुणे) (६) गिरिजात्मक, लेण्याड्री (जि. पुणे) (७) विघ्नेश्वर, ओङ्गर (जि. पुणे) (८) श्रीगणपती, रांजणगाव (जि. पुणे).

चित्र ६.१ : अष्टविनायक

(२) बारा ज्योतिलिंगे : संपूर्ण भारतात पसरलेली ही बारा ज्योतिलिंगे शंकराची आहेत. (१) सोमनाथ - वेरावळ (सौराष्ट्र) (२) मलिलकार्जुन - श्री शैल पर्वत (आंध्रप्रदेश) (३) महाकालेश्वर, उज्जैन (मध्य प्रदेश) (४) औंकारेश्वर, अमलेश्वर - नर्मदा तटाक, औंकारमांधारा (मध्यप्रदेश) (५) केदारनाथ - केदारपुरी (हिमाचल प्रदेश) (६) भीमाशंकर - खेड, (महाराष्ट्र) (७) विश्वेश्वर, वाराणसी (८) त्र्यंबकेश्वर - त्र्यंबकेश्वर, (महाराष्ट्र) (९) वैजनाथ - परवी (महाराष्ट्र) (१०) नागनाथ - औंढा (महाराष्ट्र) (११) रामेश्वर - सेतुबंध (तामीळनाडू) (१२) घृष्णेश्वर - वेरूळ (महाराष्ट्र)

(३) शंकराची इतर काही पवित्र स्थाने : पशुपतीनाथ (नेपाळ), कैलास (हिमालय), अमरनाथ (काश्मीर), गोकर्ण महाबळेश्वर (दक्षिण भारत).

(४) श्री विष्णुची काही पवित्र स्थाने : वाराह क्षेत्र (नेपाळ), डाकोर (गुजराथ), तिरुपती (आंध्रप्रदेश), श्रीरंगपट्टम (तामीळनाडू), त्रिवेंद्रम (केरल).

(५) दत्तात्रय व त्याच्या अवताराची पवित्र स्थाने : दत्तात्रय (माहूर, करवीर, पांचाळेश्वर) नरसिंह सरस्वती (कारंजे, औदुंबर, गाणगापूर, (नरसोबाची वाडी).

(६) देवीची काही पवित्र स्थाने : माहूर, तुळजापूर, कोल्हापूर, आंबेजोराई, सप्तशृंगी (महाराष्ट्र), कामाख्या (आसाम), मदुराई, कामाक्षी, कन्याकुमारी (दक्षिण भारत), कालीमाता (बंगल), श्रांता दुर्गा (गोवा).

समारोप : आतापर्यंत आपण देवदेवतांची प्राथमिक संकल्पना समजून घेतली. काही देवदेवतांची संपूर्ण भारतात उपासना केली जाते. उदाहरणार्थ, राम, कृष्ण, विष्णू, शंकर, गणपती आणि अनेक रूपधारिणी देवी. काही देवदेवता विशिष्ट प्रादेशिक संस्कृतीमध्ये विराजमान झालेल्या दिसतात. उदाहरणार्थ, विठोबा, दत्तात्रय, मारुती, विशिष्ट रूपधारिणी देवी (महालक्ष्मी). बच्याच देवदेवता भारताच्या ग्रामीण भागात, ग्रामीण संस्कृतीत पूजनीय ठरल्या आहेत. उदाहरणार्थ, मल्हारी, खंडोबा, रोकडोबा, विरोबा आणि सर्वाधिक रूपधारिणी देवी (यमाई, मरीआई, कनकाई, पोचामा, मरीअम्मा). देवदेवतांचे वरील वर्गीकरण कप्पेबंद आणि काटेकोर स्वरूपाचे नाही, हे लक्षात ठेवावे.

भारतीय संस्कृतीचा विस्तार आणि संवर्धन प्रामुख्याने आजही ग्रामीण भागात होत आहे. त्यामुळे देवदेवतांना लोकसंस्कृतीत अपार श्रद्धेचे आणि भक्तिभावाचे आदरणीय स्थान मिळालेले दिसून येते. त्यांचे जन्मोत्सव सण-यात्रेच्या रूपाने साजरे केले जातात. अशा काही ग्राम देवदेवतांचा परिचय आपण पुढील उपघटकात करून घेऊ.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्दांची योजना करा.

(१) मानवी जीवनातील _____, _____, _____, _____, _____, _____ या सहा प्रक्रियांशी देवकल्पना निगडित आहे.

(२) _____ म्हणजे भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा फार मोठा भाग होय.

(३) देवीच्या विविध रूपांच्या मुळाशी _____ ही तत्त्वे आहेत.

(४) महाराष्ट्रातील देवदेवतांना _____ तील देवदेवता म्हटले जाते.

(५) जन्म आणि मरण नसलेल्या देवांना

आणि

म्हणतात.

(आ) पुढील विधाने समर्पक मजकूर लिहून पूर्ण करा.

(१) 'देवोत्पत्ती शास्त्र' म्हणजे

(२) दत्तात्रय देव म्हणजे

(३) देवदेवतांविषयी ऋग्वेदात म्हटले आहे की,

(४) राम, कृष्ण, विष्णु, शंकर या देवांची उपासना

(५) देवदेवतांचे वर्गीकरण कपेबंद आणि काटेकोर

नाही, कारण

६.२.२ ग्राम देवदेवतांचे स्वरूप

'जितकी गावे तेतिक्या ग्राम देवदेवता' या सूत्राचा व्यापक आशय लक्षात घेतला तर तुम्हांला आपल्या गावातील ग्राम देवदेवतांची स्वभाविकपणे आठवण होईल. भारताच्या सांस्कृतिक वारशाच्या संदर्भात आपण अभ्यास करत असल्यामुळे त्यातल्या त्यात सर्वपरिचित आणि प्रजोनयुक्त ग्राम देवदेवतांचे स्वरूप थोडक्यात समजून घ्यावयाचे आहे.

अगदी प्राचीन काळी जेव्हा गावे, तांडे, वाडे, पाडे निर्माण झाले तेव्हा त्या भागातील घनदाट जंगलातील त्या वस्त्यांचे संरक्षण करणाऱ्या काही सुप्त शक्ती आहेत अशी सर्वमान्य धारणा रुजली. या सुप्त शक्तीना प्रतीकात्मक रूप दिले गेले आणि ग्राम देवदेवतांची संकल्पना रूढ झाली.

आजही घनदाट जंगलात वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासींचा देव म्हणजे अशीच प्रतीकात्मक सुप्त शक्ती, खांबादेव किंवा डोंगरदेव होय. याच संकल्पनांचे ग्रामजीवनातील मूर्त रूप म्हणजे ग्राम देवदेवता होय.

आपण काही ग्रामदेवदेवतांची ओळख करून घेऊ.

मारुती : महाराष्ट्रात गाव तेथे मारुतीचे मंदिर असणारच. संरक्षण-संकटनाश आणि बलसंवर्धन यासाठी मारुतीची उपासना केली जाते. समर्थ रामदासस्वार्मींनी प्रतीकात्मक 'अकरा मारुती'ची स्थापना करून या देवाला प्रादेशिक संस्कृतीत स्थिरपद मिळवून दिले. 'रामायण' आणि 'रामा'मुळे मारुती भारतीय संस्कृतीतही मान्यता पावलेला आहे.

मरुत (वायु) पुत्र म्हणजे मारुती होय. त्याला हनुमंत, बजरंग या नावाने ओळखले जाते. ही सर्व नावे संस्कृतोद्भव आहेत. 'हनुमंत' हे नाव त्याच्या अवयव विशेषावरून (हनुवटीवरून) आणि 'बजरंग' हे नाव त्यांच्या शरीर विशेषावरून (बज्रांग - दगडासारखे अंग) रूढ झाले.

भारतीय संस्कृतीत 'अष्टचिरंजीव' मानले जातात. त्यात मारुतीचा समावेश होतो. त्याला शिवाचा अवतार समजले जाते.

त्याच्या अचाट सामर्थ्याच्या कथा त्याच्या चरित्रात वर्णन केल्या आहेत.

(१) रामभक्त आणि (२) वीर मारुती अशी त्याची रूपे प्रचलित आहेत. पहिल्या रूपातील त्याची मूर्ती हात जोडलेली विनम्र सेवा भाव दर्शविणारी असते तर दुसऱ्या मूर्तीत तो हात उभारलेला युद्धसज्ज असा दिसतो.

मारुती हा सर्व प्रकारच्या संकटांतून गावाचे रक्षण करतो या श्रद्धाभावाने सर्व जातीधर्माचे लोक त्याची उपासना करतात. विशेषत: मल्ल, पहिलवानांना त्याची भक्ती प्रिय वाटते.

महाराष्ट्रात समर्थ रामदासस्वार्मींनी लिहिलेले 'मारुतीस्तोत्र' आणि उत्तर भारतात 'हनुमान चालिसा स्तोत्र' त्याच्या उपासनेत नित्य पठण केले जाते. शनिवार हा मारुतीचा पवित्र दिवस असून चैत्र शुद्ध पौर्णिमा हा त्याचा जन्मदिन 'हनुमान जयंती' म्हणून गावोगावी साजरा केला जातो.

भैरव : महाराष्ट्रातील अनेक गावांमध्ये भैरवनाथाचे मंदिर आढळते. हा ग्रामदेव शिवपरिवारातील मानला जातो. भैरोबा किंवा बहिरोबा ही त्याची देशी नावे आहेत. त्याच्याविषयी पुराणात आणि लोकमानसात अनेक दंतकथा, आख्यायिका रूढ आहेत. गळ्यात नरमुंडमाला, हातात नरमुंड, अंगावर हत्तीचे कातडे, सापाचे दागिने, चार, आठ, बारा किंवा अधिक हात, पाच चेहरे असे अक्राळविक्राळ असे त्याचे मूर्तीरूप असते. महाराष्ट्रातील त्याची मूर्ती नग्नावस्थेत आढळते. काही ठिकाणी मूर्तीऐवजी तांदळा (लांबट गोल दगड) पूजला जातो.

महाराष्ट्रात भैरवाला क्षेत्रपाल (गावाच्या क्षेत्राचे रक्षण करणारा) समजतात. तो रात्री घोड्यावर बसून गावात फेरी घालतो, त्याच्याबरोबर काळा कुत्रा असतो. अशी लोकसमजूत आहे. शेतकरी पेरणी-कापणी प्रसंगी त्याची पूजा करतात. त्याच्या कृपेने भूतबाधा, सर्पदंश याचा प्रभाव नष्ट होतो अशी श्रद्धा आढळते. त्यावेळी त्याला तूप आणि शेंदूर अर्पण करतात.

भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतात ग्रामदेव म्हणूनच भैरवाची मंदिरे आढळतात. काशी तीर्थक्षेत्राला जाताना त्याचे दर्शन घ्यावयाचे आणि परताना त्याच्या नावाने काळा गंडा बांधायचा अशी प्रथा आहे. उज्जैनजवळ त्याचे भव्य मंदिर आहे. ओरिसामधील त्याची मूर्ती विश्वपद्मावर उभी असते. राजस्थानातील प्रत्येक गावात शमीच्या झाडाखाली त्याची स्थापना केली जाते. पंजाबमध्ये त्याला 'मृत्यूला भिविणारा देव' मानले जाते. दक्षिण भारतामध्ये शैव मंदिराची रक्षक देवता असलेल्या क्षेत्रपालाला 'महाभैरव' म्हणतात. नेपाळमध्ये वीरभद्राच्या रूपात पाचली भैरवाची पूजा केली जाते. मुसलमान लोकांमध्ये 'यतिभैरवा'ची उपासना रूढ आहे. जैन लोक त्याला फळे आणि मिठाईचा नैवेद्य दाखवतात. स्मशानातील भैरवाचे दर्शन कुमारिकांनी घेऊ नये, त्याच्या कृपेने मूल झाल्यास त्याचे नावे ठेवावे, तो रागावला तर मुलांच्या माना मुरगाळतो अशा

अनेक लोकसमजूती भारतभर पसरलेल्या आहेत. त्याचे नाव धारण करणारे 'भैरव पुराण', 'भैरवतन्य' इत्यादी ग्रंथ आढळतात. कार्तिक वद्य अष्टमी या तिथीला 'भैरव जयंती' म्हणतात.

एक व्यापक मान्यता पावलेला ग्रामदेव म्हणून भैरवाचा निर्देश करावा लागेल.

वेताळ : भैरवाप्रमाणे 'वेताळ' हाही शिवपरिवारातील ग्रामदेव आहे. त्याला भूत-प्रेत, पिशाच्यांचा अधिपती मानले जाते. तो कूर नेत्रांचा, सदैव युद्धोत्सुक, शस्त्रधारी, रक्त-मांस खाणारा आहे, असे त्याचे वर्णन ब्रह्मांडपुराण व मत्स्यपुराणात केले आहे. त्याची मूर्ती लाकूड किंवा पाषाणातील असते. ती नग्न किंवा दंडधारी असते. पुष्कळ ठिकाणी तो शेंदूर लावलेल्या तांदळ्याच्या स्वरूपात गावाच्या वेशीवर असतो. त्याच्याभोवती शेंदराने माखलेले लहान तांदळे (सुटे पाषाण) असतात. त्यांना वेताळाचे सैनिक म्हणतात. भूतनाथ, आग्यवेताळ, ज्वाला वेताळ, प्रलय वेताळ अशा नावांनीही वेताळ ओळखला जातो.

महाराष्ट्रात पुणे परिसरातील अनेक गावांमध्ये वेताळाला ग्रामदेव मानले जाते. तो ग्रामरक्षण करण्यासाठी आपल्या सैनिकांसह रोज रात्री फेरी घालतो, त्याच्या हातात दंडा आणि खांद्यावर घोंगडी असते अशी लोकसमजूत आहे. सावंतवाडी परिसरात वेताळ रोज रात्री पायी फिरतो या समजूतीने त्याला दर महिन्याला नव्या वहाणांचा जोड अर्पण करण्याची प्रथा आहे.

महाराष्ट्राप्रमाणे गोवा, ओरिसा, कर्नाटक प्रांतात वेताळाची मंदिरे आढळतात. गोव्यामध्ये प्रियोळ, आमोणे, सानडे गावांच्या परिसरात वेताळाचे प्रस्थ जास्त आहे. त्याच्या यात्रा आणि उत्सव वैशाख, मार्गशीर्ष किंवा माघ महिन्यात साजरे केले जातात.

म्हसोबा : 'भैरव' आणि 'वेताळ' यांच्याच श्रेणीतील तिसरा ग्रामदेव म्हणजे 'म्हसोबा' होय. संस्कृत 'महिष' शब्दाला पितृवाचक 'बा' प्रत्यय लावून 'महिषोबा' पासून 'म्हसोबा' शब्द तयार झाला. या ग्रामदेवाची प्रतिष्ठापना गावाच्या सीमेवर नदीच्या काठावर किंवा शेतीच्या बांधावर तांदळ्याच्या स्वरूपात केली जाते. म्हसोबाच्या मूर्ती सहसा आढळत नाहीत. गोल किंवा उभट पाषाणाला शेंदूर फासून 'म्हसोबा'चे प्रतीक निर्माण केले जाते. त्याला वेताळाप्रमाणे भूतांचा अधिपती मानले जाते. महाराष्ट्रात काही भागांमध्ये तेलाचा घाणा सुरू करताना 'म्हसोबा'ची अस्थायी प्रतिष्ठापना केली जाते. असे केल्याने भरपूर तेलोत्पादन होईल अशी समजूत आढळते. त्यामुळे 'म्हसोबा' भाड्याने देण्या-घेण्याची प्रथा निर्माण झाली आहे.

शेतकरी वर्गाच्या जीवनात 'म्हसोबा'ला विशेष महत्त्व दिले गेले. तो रोज रात्री गावाच्या सीमांचे आणि बैलांचे रक्षण करतो. त्यांना शिवेबाहेर जाऊ देत नाही अशी लोकसमजूत आहे. आजही नवरदेवाचे वन्हाड म्हसोबाला नारळ फोडल्याशिवाय

गावाबाहेर जात नाही. पोळ्याच्या दिवशी शेतकरी म्हसोबाला (तो नसल्यास मार्स्तीला) नारळ फोडतात. त्यावेळी नैवेद्य म्हणून लिंब आणि अंडी ठेवली जातात.

ठाणे जिल्ह्यातील म्हसे (ता. मुरबाड) या गावी पौष महिन्याच्या पौर्णिमेला प्रमुख यात्रा भरते.

खंडोबा-जोतिबा-विरोबा : या तीन ग्रामदेवांना 'लोकदेवता' म्हणणे अधिक योग्य होईल. त्या ग्रामरक्षक, कुटुंबरक्षक असल्याची श्रद्धा प्रत्येक गावात असते. जेजुरीचा 'खंडोबा' आणि कोल्हापूरजवळील रत्नागिरीचा 'जोतिबा' उभ्या महाराष्ट्रातील लोकांचा श्रद्धाविषय आहे. त्यामुळे त्यांचे स्थान प्रादेशिक संस्कृतीत महत्वपूर्ण ठरते. 'विरोबा' मात्र प्रामुख्याने धनगरांचा ग्रामदेव आहे.

खंडोबा ही महाराष्ट्र आणि कर्नाटकातील प्रसिद्ध लोकदेवता आहे. तो मल्हारी मार्तड, म्हाळसाकांत या नावांनीही ओळखला जातो. सर्व जातीधर्मांचे लोक त्याची उपासना करतात. अनेक कुटुंबांचे तो कुलदैवत आहे. उभ्या, बैठ्या किंवा अश्वारूढ स्वरूपाची त्याची मूर्ती असते. मूळ होण्यासाठी त्याला नवस केला जातो. मुलगा झाल्यास 'वाढ्या' आणि मुलगी झाल्यास 'मुरळी' म्हणून खंडोबाच्या सेवेला अर्पण करण्याची प्रथा एकेकाळी फारच प्रभावी होती. रविवार, सोमवती अमावस्या, चैत्र, श्रावण आणि माघ पौर्णिमा तसेच चंपाषष्ठी या दिवसांना त्याच्या उपासनेत विशेष महत्त्व आहे. बेल, भंडारा, दवणा या त्याच्या प्रिय वस्तु आहेत. पुणे जिल्ह्यातील जेजुरी हे खंडोबाचे केंद्रवर्ती वास्तव्यस्थान आहे.

चित्र ६.३ : खंडोबा

जोतिबा हे या लोकदेवताचे नाव ज्योतिर्लिंग या शब्दापासून बनले. हा अत्यंत जागृत आणि नवसाला पावणारा

देव मानला जातो. या देवाचा संबंध शिवपरिवाराशी आहे. म्हणून त्याला केदारेश्वर, केदारलिंग, केदारानाथ, रवळेश्वर अशी इतर नावे आहेत. महाराष्ट्रातील अनेक जातीजमाती, धर्माच्या कुटुंबांचे जोतिबा हे कुलदैवत आहे. चैत्र पौर्णिमेला त्याची मोठी यात्रा भरते. त्याचे केंद्रवर्ती वास्तव्यस्थान कोल्हापूर जिल्हातील ‘रत्नागिरी’ डॉंगरावर (ता. पन्हाळा) आहे. त्याच्या यात्रेसाठी उत्तर भारत आणि उभ्या महाराष्ट्रातून दोन लाख यात्रेकरू येतात.

खंडोबा आणि जोतिबापेक्षा ‘विरोबा’ ही लोकदेवता वेगळी आहे. त्याचे मूळ नाव ‘वीरेश्वर’ असे आहे. ते महाराष्ट्रात विखुरलेल्या धनगर समाजाचे कुलदैवत आहे. विरोबाची उपासना शक्तीची उपासना मानली जाते. धनगर समाज नवरात्रात उपवास करतात. त्याचे निशाण जावळच्या लोकरीचे असते. विरोबाचे केंद्रवर्ती वास्तव्यस्थान सातारा जिल्हातील अरेवाडी येथे आहे. गावात असलेल्या विरोबाच्या देवळाची साफसफाई केल्यामुळे संकट आणि रोगांचे निवारण होते, अशी लोकसमजूत आहे.

देवीचे स्वरूप

मागील उपघटकात आपण देवीची माहिती घेताना विशिष्ट रूपधारिणी, अनेक रूपधारिणी आणि सर्वाधिक रूपधारिणी असे स्थूल वर्गीकरण केले होते. त्या अनुरोधाने आता आपण विचार करू. महाराष्ट्रात देवीची चार प्रमुख स्थाने मानली जातात. या स्थानांचे धार्मिक व सांस्कृतिक महत्त्व आहे. त्यांना साडेतीन पीठे असे म्हटले जाते. कोल्हापूरची महालक्ष्मी, तुळजापूरची भवानी आणि माहूर मातापूरची रेणुका ही तीन पूर्ण पीठे असून नाशिक जिल्हातील सप्तशृंग गडावरील सप्तशृंगी हे अर्धे पीठ आहे.

एक ग्रामदेवता म्हणून देवी खरोखरच सर्वाधिक रूपधारिणी आहे. पुढे देवीचे आणि गावाचे नाव असलेल्या यादीवरून हे आपल्या लक्षात येईल. मुंबादेवी (मुंबई), जोगेश्वरी (पुणे), भद्रकाली (नाशिक), रेणुका (चांदवड), योगेश्वरी (आंबेजोगाई), एकवीरा (काळे-धुळे), कानबाई (खांदेश), मनुबाई (सातपुडा), यमाई (अैंध), हिंगलाज माता (अंधप्रदेश), शांतादुर्गा (गोवा).

याशिवाय अगदी गावपातळीवरील देवीची नाममालिका पुढीलप्रमाणे - जरीआई-मरीआई, सटवाई, गौराई, जखाई, जोबाई, जनाई, कानकाई. ही नावे अनेक असली तरी देवीची उंपासना संरक्षण आणि शक्ती संवर्धनासाठी केली जाते. देवी समुदायातील ‘जरीआई’ - ‘मरीआई’ची प्रतिनिधिक ओळख करून घेऊ.

जरीआई-मरीआई : महाराष्ट्रात मारुतीप्रमाणे जवळजवळ प्रत्येक गावाच्या सीमेवर ‘जरीआई-मरीआई’चे ठाणे अथवा मंदिर आढळते. त्यांचे गावात वास्तव्य असो, नसो, संस्कृतिवाहक म्हणून पोतराज त्यांचा देवहारी घेऊन गावात हिंडत

असे. या देवतांच्या मूर्ती ठारावीक नसून तांदळा (गोल, उभट पाषाणा) च्या रूपात त्यांची पूजा केली जाते.

जरी म्हणजे तापाची आणि मरी म्हणजे पटकीची (कॉलरा) साथ. या प्राणघातक आजारांपासून वाचविणारी प्राणरक्षक देवता म्हणून जरीआई-मरीआईची निर्मिती लोकमानसातून झाली. यापैकी ‘मरीआई’चा बोलबाला अधिक आहे. तिची उपासना दक्षिण भारतात ‘मरीअम्म’, ‘मरीमाय’, ‘मारी’ या नावाने केली जाते. तिच्याशी सादृश्य असलेल्या देवतेला ‘पोलेरम्मा’ म्हणतात. देवळातच तिची प्रतिष्ठापना करावी असा नियम नसल्याने ती उघडच्या जागेवरही स्थापन झालेली दिसते. ‘मरीआई’ मुळात आंध्र प्रदेशातील देवता असावी, असे एक मत आहे. कर्नाटकातील कारवार जिल्हात शिरसी येथे मारीचे मंदिर असून तेथे दरवर्षी मोठी यात्रा भरते. पंजाब, उत्तर प्रदेशातही तिला मान्यता आहे. तेथेती ‘मरीभवानी’ म्हणून ओळखली जाते.

मरीआईच्या पुजाच्याल ‘पोतुराज’ किंवा ‘पोतराज’ असे म्हणतात. तिला कोंबडा, बकरा, रेडा, मेंडा या प्राण्यांचा बळी देण्याची प्रथा एकेकाळी मोठ्या प्रमाणात होती. कॉलरा, मलेशिया या रोगांच्या जीवघेण्या सार्थींपासून वाचण्यासाठी साथीच्या काळात आणि प्रतिवर्षी एखाद्या मंगळवार - शुक्रवारी ‘मरीआईचा गाडा’ (जत्रा) गावाबाहेर काढला जात असे.

समारोप : आतापर्यंत आपण काही ग्रामदैवतांचा धावता परिचय करून घेतला. ज्या काळात वैज्ञानिक शोध लागलेले नव्हते आणि यांत्रिक-तांत्रिक सुविधा नव्हत्या त्या काळात या ग्राम देवतांवर विसंबून राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाणही अधिक होते. संरक्षण, संस्करण, संवर्धन, संगोपन, इत्यादी गरजांच्या पूर्तीतून वेगवेगळ्या ग्राम देवदेवता प्रतिष्ठित झाल्या. पीक, अपत्य, घरदार, गुरेढोरे, जमीनजुमला यांचे संरक्षण करण्यासाठी मारुती, म्हसोबा, सटवाई, इत्यादी ग्राम देवदेवतांचा उदय झाला. याच गोष्टींच्या संवर्धनासाठी यश, पाणदेव, भालदेव, दत्तात्रेय, इत्यादींची उपासना प्रचलित झाली. वाईटावर चांगल्याचे संस्करण व्हावे, अशुभातून शुभाचा अनुभव यावा यासाठीही काही ग्राम देवदेवता कल्पिण्यात आल्या. मारुती, शनिदेव, दत्तात्रेय यांचा या संदर्भात उल्लेख करता येईल. संगोपनाची जबाबदारी काही ग्राम देवदेवतांनी स्वीकारली. अपत्यजन्माच्या पाचव्या-सहाव्या दिवशी सटवीची पूजा केली जाते. मुस्लिमांमध्येही हे संस्कार असतात. मूळ जन्माला येताच त्याची नाळ कापून, त्याला स्वच्छ धुतल्यानंतर कपड्यात गुंडाळून नंतर त्या मुलाच्या उजव्या कानात ‘अजान’ म्हणतात. सातव्या दिवशी त्याच्या वजनाइतकी चांदी किंवा तेवळ्या किंमतीचे धान्य फकीरांना व गोरगरिबांत वाटतात. याच दिवशी हजरत इब्राहीम यांच्या बलिदानाची स्मृती म्हणून बकरे बळी देतात. चाळीस दिवसांनी ‘छिल्ला’ नावाचा विधी करून सर्व धर्मांच्या शेजारणी

या धर्मविधींमार्गे 'संस्कार' संकल्पना असते. वेताळ-म्हसोबा रात्री गावात गस्त घालतो, अशा लोकशऱ्हा आढळतात. गुराढोरांवर कृपा करणारा 'मतोबा' आणि त्यांचे वाधापासून संरक्षण करणारा 'वाघदेव' हे महत्वाचे ग्रामदेव आहेत. कोणालाही 'सर्पदंश' झाल्यावर त्याला ग्रामदेवतेच्या मंदिरात नेऊन ठेवण्याची मानसिकता भारतभर आढळते. प्रत्येक गावात दत्त-मारुतीसह अनेक ग्राम देवता भूतबाधा, पिशाच्चपीडा दूर करतात, अशा प्रकारच्या श्रद्धाभाव सार्वत्रिक स्वरूपात आढळतो. रोगराईला नियंत्रणात आणण्याचे काम जरी-मरीआईप्रमाणे शितलादेवी करते. ती बालरोग (विशेषत: गोवर, कांजण्या) दूर करते अशी श्रद्धा आहे. विवाह प्रसंगी 'गौरीपूजा' तसेच 'चैत्रगौरी' - 'ज्येष्ठागौरी' यांची उपासना समृद्धीसाठी केली जाते. भोंडला - हादगा ब्रतातील रेखाचित्र खानदेशात गुलाबाई-गुलोजी (शंकर - पार्वती)च्या रूपात मूर्तिरूप धारण करते.

ज्या गावामध्ये मुस्लीम वस्ती आहे तेथे एखादे 'पिरा'चे ठाणे असते. सूफी पंथानुसार 'पीर'चा अर्थ मुर्शिद (आध्यात्मिक गुरु) असा होतो. शिया मुसलमान (१) मुहम्मद, (२) अली, (३) फातिमा, (४) हसन, (५) हुसेन हे पंचपीर मानतात. सुन्नी मुसलमान (१) बहाऊदादीन झिकारिया (२) शाह सकी आलम, (३) शाह शम्स तब्रीझा, (४) जलाल मगदूम, (५) शेख फरीउद्दीन यांना पंचपीर म्हणून मान्यता देतात. गावोगावी पिराचे ऊरुस (यात्रा - वार्षिक उत्सव) होतात. ख्रिस्टी-मुस्लीमबहुल गावांमध्ये एक तरी चर्च व मशीद (प्रार्थना मंदिर) आढळते. गावांमध्ये सिंधी, पंजाबी, गुजराती, मारवाडी, दाक्षिणात्य समाजांची वस्ती वाढली की त्यानुसार त्यांच्या उपास्य देवदेवता ग्राम देवदेवतांच्या स्वरूपात स्थिरपद होतात. यावरून भारताच्या सांस्कृतिक वारशातील ग्राम देवदेवतांचे स्थान स्पष्ट होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्दांची योजना करा.

- (१) मारुतीचा समावेश ————— परंपरेत होतो.
- (२) भैरव हा ग्रामदेव ————— परिवारातील मानला जातो.
- (३) वेताळाला ————— यांचा अधिपती म्हणतात.
- (४) म्हसोबाचे प्रतीक ————— शेंदूर फासून निर्माण करतात.
- (५) मरीआईच्या पुजान्याला ————— म्हणतात.

(आ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) मारुतीला भारतीय संस्कृतीत मान्यता करी मिळाली?
- (२) भैरवाची पूजा कोणत्या प्रसंगी केली जाते?

- (३) वेताळाला नव्या वहाणांचा जोड अर्पण करण्याची प्रथा कोणत्या परिसरात आहे?
- (४) खंडोबाचे केंद्रवर्ती वास्तव्यस्थान कुठे आहे?
- (५) जोतिबाची यात्रा कोठे भरते?

६.२.३ उपासना पद्धतीतील विविधता आणि एकता

उपासना या शब्दाचा अर्थ श्रद्धेने केलेले इष्टदेवतेचे ध्यान किंवा चिंतन असा होतो. प्रार्थना, मंत्रोच्चारण, भजन, पूजन, जप, साधना, आराधना, इत्यादी सर्व क्रिया उपासनेत समाविष्ट होतात. अपत्यप्राप्ती, संरक्षण, रोग-शत्रुनिवारण, इत्यादी कारणांसाठी उपासना केली जाते. उपास्य देवतासाठी केले जाणारे कायिक, वाचिक अथवा मानसिक धार्मिक कर्मकांड म्हणजे पूजा होय. पूजा करण्याआधी स्नान करणे, हातपाय धुणे, गंधभस्म लावणे, सोवळे नेसणे, इत्यादी 'कायिक' क्रिया केल्या जातात. पूजा करताना मंत्र म्हणणे, जप-नामस्मरण करणे, आरती म्हणणे या 'वाचिक' क्रिया केल्या जातात. ध्यान, जप, समाधी यांच्या सहाय्याने एकाग्रता साधणे म्हणजे 'मानसिक' पूजा होय.

पूजा आणि उपासना पद्धतीवरून समाजाच्या सांस्कृतिक पातळीची कल्पना येते. त्यांच्यातील विविधता धर्मतत्त्वे, नैतिक प्रेरणा, सामाजिक परंपरा यांच्यातून दिसते. अतिमानवी शक्तींच्या माहात्म्यामुळे प्रभावित होऊन, तिच्याविषयी आत्यंतिक आदर दाखविण्यासाठी वेगवेगळ्या पूजा आणि उपासना पद्धती समाजामध्ये रूढ होतात. त्या शक्तीला शरण जाणे, तिला अनुकूल करून घेणे, तिच्याकडून इष्ट परिस्थिती निर्माण करणे, संकट दूर करणे, तसे झाल्यास कृतज्ञता व्यक्त करणे हे पूजा आणि उपासना पद्धतीचे मुख्य हेतू असतात.

मानवी समाजातील आदिम अवस्थेत पूजेचा यातुक्रियेशी निकट संबंध होता. अतिमानवी शक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी पूजा आणि तिच्या नियंत्रणासाठी यातुक्रिया केली जात असे. या शक्तीमध्ये देवदेवता, भूतपिशाच्चे, साधुसंत, पशुपक्षी, नाग, नद्या, भूमी यांचा समावेश होतो. आदिम अवस्थेतील साधी, सोपी, सुटसुटीत पूजापद्धती समाज व संस्कृती विकासाबरोबर अधिक व्यामिश्र, किंचकट आणि गुंतुगुंतीची होत गेली. त्याचा परिणाम म्हणून 'गुरव', 'पुजारी', 'भगत', 'गोंधळी', 'यांकिक', 'पुरोहित', 'पोतराज' हे वर्ग निर्माण झाले. 'ठाणे', 'देऊळ', 'मंदिरे', 'देवालये', 'नद्यांचे संगम', 'तीर्थक्षेत्रे', 'पर्वत', 'डोंगर', या स्थानांना महत्व प्राप्त होऊन तेथे पूजाविधी होऊ लागले. नववर्ष दिन, पर्वकाल, पौर्णिमा, अमावस्या, एकादशी, सण, उत्सव, सुगी, पेरणी, कापणी, इत्यादी दिवसांना वर्षचक्रात पूजाविधीचे महत्व प्राप्त झाले. अनेक धार्मिक स्थानांमध्ये सकाळ, दुपार, संध्याकाळ आणि रात्री विशिष्ट पूजा आणि उपासना विधी रूढ असतात. त्यात

स्तोत्रपठन, नैवेद्य, समर्पण, नमस्कार, आरती, इत्यादी क्रियाकर्म केले जाते. त्यामुळे आपल्या जीवनाचे नूतनीकरण होते, संरक्षक सामर्थ्य मिळते, मनःशांती, आत्मविश्वास वाढतो अशी लोकांची चिरश्रद्धा कार्यरत असते. पूजा आणि उपासनाविधीमुळे संगीत, गायन, नृत्य, चित्रकला, इत्यादी कलांना सतत प्रोत्साहन मिळालेले आहे.

वैदिक संस्कृतीत पूजाविधी ऐवजी ‘यज्ञविधी’ केले जात. त्या प्रसंगी देवदेवतांना उद्देश्न अग्नीमध्ये आहुती दिली जात असे. पशुबळी देण्याची प्रथा होती. पुढे यज्ञसंस्थेचा न्हास होऊन वैदिकेतर संस्कृतीतील ‘पूजाविधी’ लोकप्रिय झाला. ‘पू’ शब्दाचा अर्थ ‘फूल’ असा होतो. ते देव-देवतांना अर्पण करणे हा पूजाविधीचा गाभा असतो. त्यांना रक्ताएवजी चंदन, शेंदूर यांचे लेपन रूढ झाले. या विधीत पुरुषांबोरबर स्त्रियांचाही सहभाग असतो.

घोडशोपचार पूजाविधी

भारतीय संस्कृतीमध्ये पूजाविधीत सोळा उपचार प्रचलित आहेत. अशा पूजेला घोडशोपचार पूजा असे म्हणतात. त्याची माहिती अशी :

- (०१) आवाहन : देवदेवतांना पूजेसाठी आमंत्रण देणे.
- (०२) आसन : त्यांना स्थानापन्न होण्यासाठी आसन देणे.
- (०३) पाद्य : त्यांचे पाय धुणे.
- (०४) अर्ध्य : त्यांचा सन्मान करणे.
- (०५) आचमनीय : देवाला पिण्यासाठी पाणी देणे.
- (०६) स्नान : देवदेवतांना आंघोळ घालणे.
- (०७) वस्त्र : त्यांना वस्त्र देणे, नेसवणे.
- (०८) यज्ञोपवीत : देवांना जानवे घालणे.
- (०९) अनुलेपन : त्यांच्या कपाळावर गंध लावणे.
- (१०) पुष्ट : त्यांना फुले वाहाणे.
- (११) धूप : त्यांना उदबत्ती ओवाळणे.
- (१२) दीप : त्यांना मिरांजन ओवाळणे.
- (१३) नैवेद्य : त्यांना नैवेद्य दाखविणे.
- (१४) नमस्कार : त्यांना वंदन करणे.
- (१५) प्रदक्षिणा : देवदेवतांभोवती फेरी मारणे.
- (१६) विसर्जन : मंत्रपुष्टांजली म्हणून पूजाविधी समाप्त करणे.

या उपचारांमध्ये काहींनी

- (१) भूषण : देवदेवतांना दागिणे घालणे.
- (२) तांबूल : त्यांना नैवेद्योत्तर विडा देणे, हे उपचार समाविष्ट केले आहेत. ही पूजा समंत्रक आणि तांत्रिक स्वरूपाची असते. व्यक्तिगत किंवा देवालयांमध्ये हा पूजाविधी प्रचलित आहे.

भारताच्या सांस्कृतिक वारशामध्ये वरील घोडशोपचार पूजा आजही प्रचलित असली तरी ग्राम देवदेवतांच्या पूजेच्या

बाबतीत तिचे सुलभीकरण किंवा परिष्करण झाले. मंत्रोच्चारण लुपत्राय झाले असून ‘पूजाविधी’ म्हणजे केवळ ग्राम देवदेवतांची ‘आंघोळ’ आणि ‘स्वच्छता’ ‘नैवेद्य’ आणि ‘प्रसाद’ असा आचार रूढ झाला आहे.

भारतात रूढ असलेल्या काही उपासना पद्धतीमधील विविधता पुढीलप्रमाणे-

(१) भक्ती : हा धार्मिक उपासनेचा अत्यंत महत्त्वाचा प्रकार मानला जातो. भज (सेवा करणे) या संस्कृत शब्दापासून ‘भक्ती’ हा शब्द सिद्ध झाला. तिंचा अर्थ ईश्वराला शरण जाणे असा होतो. भक्ती मनोमय आणि उपासना ही कृतीमय असते. कबीर, मीराबाई, सूरदास, तुलसीदास या व्यक्ती भक्ताचा आदर्श म्हणून भारतीय संस्कृतीत मान्यता पावल्या. मोक्षप्राप्तीसाठी (१) ज्ञान. (२) कर्म, (३) भक्ती हे तीन मार्ग सांगितले जातात. ‘सगुण भक्ती’त ईश्वराच्या साकार रूपाची आणि ‘निर्गुण भक्ती’त निराकार रूपाची उपासना केली जाते. ती सहेतुक किंवा निर्हेतुक असते.

भागवतपुराणात भक्तीचे नक्त प्रकार ‘नवविधा भक्ती’ म्हणून सांगितले जातात. ते पुढीलप्रमाणे : (१) श्रवण, (२) कीर्तन, (३) स्मरण, (४) पादसेवन, (५) अर्चन, (६) वंदन, (७) दास्य, (८) सख्य, (९) आत्मनिवेदन.

अशा वेगवेगळ्या प्रकारांनी केलेली भक्ती हा एक प्रशस्त उपासना मार्ग आहे.

(२) मूर्तीपूजा : ज्याची उपासना (भक्ती) करावयाची त्याची प्रत्यक्ष मूर्ती किंवा प्रतिमा समोर ठेवून जे पूजन केले जाते, त्याला मूर्तीपूजा म्हणतात. मोहंजोदाडो - हडप्पा संस्कृतीपासून भारतात मूर्तीपूजा रूढ झाली आहे. प्राणी (बैल, नाग, गाय), वनस्पती (तुळस, बड, पिंपळ), नवग्रह (शनी, मंगळ, गुरु) नदी (गंगा, कृष्णा, कावेरी) यांच्या उपासनाविधीचा समावेश मूर्तीपूजेत होतो.

(३) नमाज : इस्लाम धर्मातील प्रार्थना विधीला फारसी भाषेत ‘नमाज’ आणि अरबी भाषेत ‘सलात’ असे म्हणतात. खाली वाकणे, जमिनीला डोके टेकविणे आणि कुराण पढणे ही नमाजाची तीन अंगे आहेत. दिवसातून पाच वेळी नमाज पढली जाते. त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे फज्ज (उषःकालीन), जुहर (मध्याह्न), अस्त्र (सायंकालीन), मग्निब (सूर्यस्तोत्र) आणि अतमा (रात्र). ‘शुक्रवार’ची साप्ताहिक नमाज आणि बकरीईद, रमजान ईद प्रसंगी सामुदायिक नमाज महत्त्वाची मानली जाते. पुरुषांनी मशिदीत आणि महिलांनी घरी नमाज पढण्याची प्रथा आहे.

(४) प्रार्थना : ख्रिस्ती धर्मामध्ये सामुदायिक प्रार्थना आणि उपासनेला अत्यंत महत्त्व आहे. ती दर रविवारी चर्चमध्ये केली जाते. आचार्य किंवा धर्मगुरु प्रारंभी पवित्र शास्त्रातील वचनांचे प्रकट वाचन करतात. त्यानंतर सामुदायिक उपासनेला

आरंभ होतो. आळीपाळीने स्तोत्रे, गीते, प्रार्थना म्हटल्या जातात. शेवटी आचार्यांचे प्रवचन होते. यावेळी दानपात्र फिरवून दान गोळा केले जाते. या उपासनेचे व्यक्तिगत आणि सामूहिक असे प्रकार पडतात.

उपासनेची बदलती रूपे

भारतामध्ये प्रदीर्घ काळापर्यंत ‘यज्ञकर्म’ आणि ‘पूजाकर्म’ पार पाण्याची जबाबदारी ब्राह्मण वगने निभावली. पुढे ग्राम देवदेवतांचा प्रसार झाल्यावर ‘महादेवा’ची पूजा ‘गुरवा’कडे, ‘देवी’ची पूजा ‘भगता’कडे, ‘मरीआई’ची पूजा ‘पोताराजा’कडे आणि भैरव, वेताळ, म्हसोबा, खंडोबा, जोतिबा, इत्यादी ग्रामदेवांच्या पूजा त्यांच्या भक्त प्रतिनिधिकडे असे विभाजन रूढ झाले. साहजिकच मुळातील पारंपरिक पूजाविधी, षोडशोपचार विविधापूर्ण होत गेले. त्यातील काही क्रियाकर्मांचा लोप झाला आणि नवे क्रियाकर्म प्रस्थापित झाले. ग्राम देवदेवतांच्या संदर्भात त्यांचा विशिष्ट वार, त्यांची विशिष्ट यात्रा यांना महत्व मिळाले.

बहुतेक ग्राम देवदेवतांना विशिष्ट काळानंतर शेंदूर लेपन केले जाते. पूजाविधीला ‘आरती कर्म’चे रूप आले. अशी आरती बहुधा संध्याकाळी किंवा निमित्तपरत्वे केली जाते. त्या प्रसंगी घंटानाद, ध्वनीक्षेपक (लाऊड स्पीकर), सामूहिक प्रार्थना यांना महत्व आले.

नवस करणे आणि फेडणे

आपले इष्ट न्हावे म्हणून ग्राम देवदेवतांना विविध नवस कबूल केले जातात. ‘नवस’ या शब्दाचा अर्थ ‘अनुकूल’ किंवा ‘करार’ असा होतो. नवस हे स्वतःहून स्वीकारलेले ऐच्छिक बंधन असते. ते यथावकाश फेडले जातात. अन्यथा देवाचा कोप होतो अशी लोकसमजूत आहे. नवसाने निर्माण झालेल्या कर्मकांडांची माहिती थोडक्यात करून घेऊ.

ग्रामदेवांचा नवस फेडणे : नारळ फोडणे, पेढे वाटणे, कापूर लावणे, जावळ काढणे, भोजनावळ घालणे, वारी करणे, (खंडोबाच्या नावाने) ‘वाढ्या’, ‘मुरळी’ सोडणे, बगाड लावणे (शरीराला गळ टोचणे), मंदिराला पायरी, दीपमाळ बांधणे, लंगर तोडणे (लोखंड साखळदंड उचलणे), ओवरी बांधून देणे, दानर्धर्म करणे, हाळा (विस्तवा) वरून चालणे, पशुबळी देणे, भंडारा करणे, पाण्याच्या कावडी वाहाणे, जागरणविधी करणे.

ग्रामदेवीचे नवस फेडणे : खण नारळ पातळाची ओटी भरणे, हिरव्या बांगड्यांचा चुडा वाहाणे, नारळ फोडणे, पेढे वाटणे, जोगवा मागणे, गोंधळ घालणे, लिंब नेसणे, लोटांगण घालत दर्शनाला जाणे, हळदीकुंकवाचा सडा घालणे, बेडी मागणे, नवसाने झालेल्या अपत्यासाठी भीक मागणे, कवड्यांची माळ घालणे, फुलोरा बांधणे, घटी बसणे, पुरणपोळीचा नैवेद्य दाखविणे, पशुबळी देणे, अलंकार समर्पण करणे, रोट करणे.

वरील नवसांचे वर्गीकरण स्थूल स्वरूपाचे आहे. कोणत्याही देवदेवतेला कोणताही नवस करण्याचे मुक्त स्वातंत्र्य प्रत्येकाला असते. नवसातून उपासनाविधीतील विविधता लक्षात येते.

भारतामध्ये जैन, बौद्ध, शिख, ख्रिस्ती, मुस्लीम समाजही राहातात. त्यांच्यापैकी जैन लोक तीर्थकराची आणि बौद्ध लोक बुद्ध व बोधिसत्त्वाची पूजा करतात. शिख लोक ‘ग्रंथ साहिबा’ला नमस्कार करतात. ख्रिस्ती आणि मुस्लीम लोकांमध्ये प्रार्थना करणे आणि नमाज पढणे ही उपासना पद्धती आढळते.

उपासना पद्धतीतील एकता

भारतातील उपासना पद्धतीतील विविधता आपण पाहिली. षोडशोपचार पूजा विधीपासून ते नवस फेडण्यापर्यंतचे आणि प्रार्थना, भक्तीपर्यंतच्या उपासना पद्धती आपण समजून घेतल्या. या उपासना पद्धतीत काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत एक प्रकारची एकताही आढळते. भक्तीभाव हा सर्वदूर सारख्याच स्वरूपात दिसतो. नवससायास फे डण्याच्या संकल्पनांमध्येही सर्व भारतभर सारखेपणा आढळतो. पूजा पद्धतीतील षोडशोपचार आदी उपचार सर्वत्र सारख्याच प्रकारात रूढ आहेत. एवढेच नव्हे तर, पूजाविधीचा संकल्प सोडताना म्हणवयाचा विशिष्ट मंत्र ‘जंबूदीपे भरतखंडे’ हाही सर्व भारतभर सारख्याच पद्धतीने म्हटला जातो. असे एकतेचे अनेक घटक उल्लेखता येतील.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) उपासनेत कोणत्या क्रियांचा समावेश होतो?
- (२) पूजा म्हणजे काय?
- (३) पूजा आणि उपासना विधीमुळे कोणत्या कलांना प्रोत्साहन मिळाले?
- (४) षोडशोपचार पूजेमध्ये कोणती क्रियाकर्मे केली जातात?
- (५) नवसाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

(आ) पुढे दिलेल्या नवसांच्या यादीची देवाचे आणि देवीचे नवस अशी विभागणी करा.

- (क) गोंधळ घालणे, (ख) वाढ्यामुरळी सोडणे, (ग) घटी बसणे, (घ) बगाड लावणे, (च) ओटी भरणे, (छ) लंगर तोडणे, (ज) जागरण करणे, (झ) रोट करणे, (ट) वारी करणे, (ठ) लिंब नेसणे.

६.२.४ धर्माचरणातील ‘धर्म’ संकल्पना

या घटकात आतापर्यंत आपण लोकसंस्कृतीतील देवदेवता आणि त्यांच्या उपासनापद्धतींचा परिचय करून घेतला.

प्राचीन काळापासून देवदेवतांची निर्मिती लोकसंस्कृतीतून वेगवेगळ्या उद्दिष्टप्रार्थींसाठी सातत्याने होत गेली. त्यांच्या उपासना पद्धतीही लोकसंस्कृतीने निश्चित केल्या. लोकांनी त्यानुसार धर्माचरण करण्याचे बंधन आपण होऊन स्वीकारले. त्यामुळे 'धर्म' आणि 'संस्कृती' या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू झाल्या. येथे आपण धर्माचरणातील 'धर्म' ही संकल्पना समजून घेणार आहोत.

धर्माचे स्वरूप

(१) तर्कतीर्थ लक्षणशास्त्री जोशी यांची धर्माची व्याख्या : 'निसर्गातील, अत्यंत पवित्र, संपूर्ण मानवी भवितव्याशी संबद्ध, जीवन व विश्व अथवा निसर्गयांची नियंत्रक अशा अलौकिक शक्तीवर माणसाची शब्दा असते; त्या शक्तीचा स्वतःशी अनुकूल, पवित्र व घनिष्ठ संबंध स्थापित करणारी वैयक्तिक अथवा सामाजिक मनःप्रवृत्ती व त्यातून निघणारी आचरणाची पद्धती म्हणजे धर्म होय.'

(मराठी विश्वकोश : खंड : ८ पृष्ठ १७)

या व्याख्येत ज्या 'आचरणा'चा निर्देश आहे. त्यात ध्यान, जप, यज, पूजा, प्रार्थना, साधना, उपासना, आराधना, व्रत परिपालन यांचा समावेश होतो. हे आचरण व्यक्तिगत किंवा सामुदायिक पातळीवर केले जाते.

(२) विल्यम जेम्स यांची धर्माची व्याख्या : 'दिव्य शक्तीकडे ओढा असलेली, स्वतःच्या असहायतेच्या जागिवने भरलेली माणसाची त्यागमय मानसिक प्रवृत्ती म्हणजे धर्म.'

या व्याख्येतील 'मानसिक प्रवृत्ती' देशकाल परिस्थितीनुसार सतत बदलत आली आहे. त्यामुळे संस्कृतीच्या विविध स्तरांप्रमाणे विविध धर्माचे प्रत्यक्षात दिसणारे स्वरूपही भिन्न भिन्न होत गेले.

(३) जेम्स फ्रेझर यांची धर्माची व्याख्या : 'जीवनव्यापी, विश्वनियंत्रक, श्रद्धेय, दिव्य तत्त्वाची आराधना म्हणजे धर्म होय'.

या व्याख्येतील 'जीवनव्यापी' शब्द महत्वाचा आहे. जगाच्या पाठीवर जवळपास कुठेही धर्मविरहित मानवी जीवन आढळत नाही. तसेच मानवी जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यात धर्माचे अस्तित्व असते.

(४) एमिल दुखाइम यांची धर्माची व्याख्या : 'आचरणाचे सामाजिक नियम म्हणजे धर्म होय.'

या व्याख्येवरून धर्माची उपयुक्तता आणि व्यावहारिकता स्पष्ट होते. मनोमय धर्म कृतिमय आचरणातून व्यक्त होत असतो. त्याला संस्कृतीची झालर प्रत्येक जण जोडत असतो.

धर्माबाबत भारतीय विचारधारा : धर्म हा शब्द 'धृ' धातूपासून उत्पन्न झाला असून त्याचा अर्थ 'धारण-पोषण करणारे तत्त्व' असा होतो. छांदोग्योपनिषदात तीन धर्म संकंधांचा

उल्लेख आहे. पहिला धर्मसंकंध म्हणजे यज्ञ, अध्ययन आणि तप होय; दुसरा धर्मसंकंध म्हणजे गुरुकुलात राहून ब्रह्मचर्याश्रमाचे पालन करणे आणि तिसरा धर्मसंकंध म्हणजे संन्यासी जीवन व्यतीत करणे.

'अभ्युदय' (ऐहिक उन्नती) आणि 'निःश्रेयस' (पारलौकिक दृष्टिकोन) यांची प्राप्ती होऊन ज्यामुळे यश आणि सिद्धी मिळते तो मार्ग म्हणजे धर्म होय.' अशी धर्माची व्याख्या आद्य शंकराचार्यांनी केलेली आहे. अभ्युदयाची साधने म्हणून (१) ऐक्य, (२) विद्या, (३) आरोग्य, (४) संपत्ती, (५) संतती यांचा निर्देश केला जातो. निःश्रेयस म्हणजे व्यापक अर्थाने व्यक्तिगत व सामाजिक लाभ होय. महाभारतात 'धर्म' या शब्दाचा अर्थ पुढील श्लोकात स्पष्ट केला आहे.

'धारणात् धर्ममित्याहुः धर्मो धारयति प्रजाः ।
यत् स्यात् धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥'
(व्यक्तीचे व समाजाचे धारण-पोषण करतो म्हणून धर्माला धर्म असे म्हणतात.)

त्याचप्रमाणे पुढील श्लोक धर्माचा हेतू स्पष्ट करतो -

'लोकयात्रार्थमिवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।
उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ॥'

(लोकांचे जीवन सुखी होऊन त्यांना इह परलोकी सुख मिळावे हाच धर्माचा हेतू आहे)

थोडक्यात, हे विश्व अफाट आणि मोठे असले तरी ते अव्यवस्थित परस्पर संबंधीन (केअॉस) नसून त्याची सुनियंत्रित नियमबद्ध अशी संघटना आहे, ती 'कृत' नावाच्या वैशिक नियमाने निबद्ध आहे. हे 'कृत' विश्व आणि निसर्गाचे व्यापार चालविते आणि त्याचाच आविष्कार आपल्या व्यक्तिगत व सामाजिक कर्तव्य आणि सदाचरणाच्या रूपाने होतो. त्यालाच धर्म असे म्हणावे, अशी वैदिक तत्त्वज्ञानाची विचारधारा आहे.

धर्मविषयक सामाजिक दृष्टिकोन

भारतामध्ये तत्त्वज्ञानाच्या अंगाने धर्माचा विचार भरपूर प्रमाणात झाला. आजच्या विज्ञान युगात धर्माची चर्चा व्यवहाराच्या अंगाने सामाजिक दृष्टिकोन ठेवून करण्यात येते. या संदर्भात जॉन डच्हू भ्रातृ म्हणतात, 'धर्म हा केवळ अलौकिक गोष्टींशी संबंधित आहे अशा कल्पनेतून धर्माची सुटका केली पाहिजे, म्हणजे धर्माचे सामाजिक मूल्य वाढेल; कारण धर्माचा मूळ हेतू सामाजिक आहे.'

लोकरीती आणि परंपरा यांच्यामधून सामाजिक जाणिवांचा विकास होतो. समाजजीवन जसजसे सुसंघटित होत जाते तसे लोकरीतींचे महत्व वाढते. आपल्या धर्माप्रमाणे इतर धर्माचा मान सखावा, वेगवेगळ्या धर्मांमधील आचरणांचा आपल्या वागण्यात समन्वय साधावा, असे लोकांना आतून वाटायला लागते. धार्मिक परंपरांचे रूपांतर सामाजिक परंपरांमध्ये

होत असते. उदाहरणार्थ, विवाह हा मानवी जीवनातील धार्मिक संस्कार आहे. त्याच्या वेगवेगळ्या समाजाच्या धार्मिक परंपराही आहेत. आज जेव्हा आंतरजातीय विवाह समारंभ होतात तेव्हा तेथे धार्मिक परंपरांना बाजूला सारून नव्या सामाजिक परंपरा प्रस्थापित होण्याची शक्यता वाढते. तात्पर्य, लोकरीती आणि परंपरा यांच्या समन्वयातून 'सर्वधर्म समभाव' चे तत्त्व सुदृढ होत असते.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी 'भारताच्या जीवनातील एक ठळक वस्तुस्थिती म्हणजे ईश्वराची शाश्वत सत्ता ही होय.' असे उद्गार काढले आहेत. ही ईश्वरी सत्ता लोकांच्या धार्मिक जीवनाइतकीच सामाजिक जीवनातही प्रभावी कार्य करते. म्हणूनच धर्मोपदेशकांच्या प्रवचनांना मिळणारा प्रतिसाद केवळ धार्मिक नसून सामाजिक व सांस्कृतिक स्वरूपाचा असतो. पंढरपूरचा विठोबा किंवा तिस्रपती बालाजी संपूर्ण भारताचा भक्तीविषय होतो. धार्मिक प्रकाशने विशिष्ट धर्मासाठी सीमित न राहाता सार्वजनिक स्वरूपात सर्वांगीर्यंत जाऊन पोहोचतात.

तात्पर्य, प्रत्येकाचे व्यक्तिगत (धार्मिक) आचरण आणि (सामाजिक) कर्तव्ये यांच्यामधून एका नव्या संस्कृतीचा जन्म होत आहे. भारतातील प्रत्येक गावात शतकानुशतके नांदलेल्या लोकसंस्कृतीचे अपत्य म्हणून नव्या संस्कृतीची ओळख करून घ्यावी लागेल. 'विविधतेतील एकता' हाच तिचा आत्मा आणि 'सर्वधर्मसमभाव' हे तिचे शरीर आहे. आधुनिक युगातील एक महान विचारवंत इमॅन्युएल कांट (१७२४ ते १८०४) यांनी, धर्म ही केवळ व्यक्तिगत अंतःशुद्धीची व भावेची बाब मानावी, आपले कर्तव्य करताना ईश्वरी आदेशाचे ते पालन आहे असे मानावे आणि धर्मभावना नैतिकतेपुरतीच ठेवावी अशी धर्मीमांसा केली आहे. त्यांच्या मते (आता) परमार्थ साधण्यासाठी धर्माला स्थान उरलेले नाही. नैतिक जीवनाच्या संदर्भात ईश्वराची व मरणोत्तर जीवनाची केवळ कल्पना करावी. धर्माच्या संदर्भात कांट यांचा हा दृष्टिकोन भारतीय संस्कृतीलाही लागू होऊ शकतो.

धर्म आणि संस्कृती यांचे परस्परसंबंध

भारतीय संस्कृतीतील बहुरंगी विविधता प्राचीन काळापासून धर्माधिष्ठित स्वरूपात कायम राहिली आहे. भारतामध्ये हिंदू धर्म, जैन धर्म, बौद्ध धर्म, ख्रिस्त धर्म, मुस्लीम धर्म, इत्यादी निरनिराळ्या काळात निर्माण झाले किंवा रुढ झाले. भारतीय जीवनपद्धतीत ते सर्व प्रस्थापित होत गेले. त्या सर्वांचा भारतीय संस्कृतीशी घनिष्ठ संबंध शतकानुशतके आला असून तो भरभक्कम झालेला आहे. म्हणूनच हिंदू धर्मातील पूजापद्धती अन्य धर्मांमध्ये रुढ झाल्या. जैन धर्माचा अहिंसावाद अन्य

धर्मांनी मान्य केला. ख्रिस्ती आणि मुस्लीम धर्मांची प्रार्थना पद्धती अन्य धर्मांना अनुकरणीय वाटली. ख्रिस्ती धर्माचा नव वर्षांरेख भारतासह सर्व जगाने स्वीकारला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला. तरी त्यांची भारतीय संस्कृतीची नाळ तुटली नाही. भारतीय इतिहासात वेळोवेळी धर्मातरे झाली तरी भीषण धर्मयुद्धे झाल्याची कुठेही नोंद आढळून येत नाही. धार्मिक विविधता स्वीकारण्याची निकोपता महत्वाची आहे. 'सर्वधर्मसमभाव हेच सत्य आहे' असा नवा अर्थ आपण स्वीकारला पाहिजे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्दांची रचना करा.

- (१) धर्म संकल्पनेचा फार मोठा भाग म्हणजे _____ आणि _____ होय.
- (२) जगाच्या पाठीवर कुठेही _____ मानवी जीवन आढळत नाही.
- (३) _____ चे सामाजिक नियम म्हणजे धर्म होय.
- (४) _____ धर्म _____ आचरणातून व्यक्त होतो.
- (५) _____ विश्व आणि निसर्गाचे व्यापार चालविते.

(आ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- (१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला.
- (२) लक्षणशास्त्री जोशी यांच्या धर्माच्या व्याख्येत दुराचरणावर भर दिलेला आहे.
- (३) मानसिक प्रवृत्ती देशकाल परिस्थितीनुसार बदलते.
- (४) प्रत्येकाचे व्यक्तिगत (धार्मिक) आचरण आणि (सामाजिक) कर्तव्ये यांच्यामधून एका नव्या संस्कृतीचा जन्म होत आहे.
- (५) अभ्युदय या शब्दाचा अर्थ अधोगती असा होतो.

६.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

अकरा मारुती : समर्थ रामदासस्वामींनी अनेक गावांमध्ये मारुतीची स्थापना केली. त्यातील पुढील गावातील अकरा मारुती विशेष प्रसिद्ध आहेत. (१) चाफळ (दोन

मारुती), (२) माजगाव, (३) शिंगणवाडी, (४) शहापूर, (५) मसूर, (६) उंब्रज, (७) शिराळे, (८) पारगाव, (९) मनपाडले, (१०) बहे बोरगाव.

अष्टचिरंजीव : मृत्युवर विजय मिळविणारे अष्ट चिरंजीव पुढीलप्रमाणे- (१) अशवत्थामा, (२) बळी, (३) व्यास, (४) हनुमान, (५) बिभीषण, (६) कृप, (७) परशुराम, (८) मार्केडेय.

ग्रामदेवता : गावाच्या शिवेच्या आतील समग्रजीवनाचे रक्षण आणि संगोपन करणाऱ्या देवता. साथीचे रोग, गुरांचे आजार, नैसर्गिक आपत्ती यापासून मुक्त करण्यासाठी ग्रामीण लोक या ग्रामदेवतांना साकडे घालतात. ह्या ग्रामदेवता ओबडथोबड व शक्तिधारी असतात. ही दैवते जाती-जमातींची वेगवेगळी व स्थानिक असतात. उदाहरणार्थ, धनगरांचा खंडोबा, भिल्लांचा डोंगरदेव, स्त्रियांच्या आसरा, मुलांचा मंजोबा, वैलगुरांचा म्हसोबा.

धर्म (Religion) : धर्म म्हणजे व्यक्तीच्या खाजगी व सामाजिक जीवनातील नैतिक कर्तव्यांचे आचरण. व्यक्तीला लौकिक जीवनात मानसिक शांती मिळवून देण्यासाठी आणि संकटावर मात करण्यासाठी प्रेरक ठरणारे तत्त्वज्ञान. पवित्र-अपवित्रतेचा विवेक करायला लावणारी आणि पापाचरणाचे भय निर्माण करणारी नियंत्रण मानसशक्ती. व्यक्ती आणि समाजाच्या जीवनव्यवहारात मानवतेचा विकास, परोपकार, सदाचार, भूतदया, पापपुण्याचा विवेक करायला प्रेरक ठरणारी श्रद्धा हा धर्माचा मुख्य आशय असतो.

यातुक्रिया / यातुविद्या : निसर्गातील शक्तीला वश करून घेण्यासाठी जादूच्या आधारे करण्यात येणारी क्रिया. येथे 'जादू' म्हणजे करमणुकीसाठी केले जाणारे खेळ असा मर्यादित अर्थ नाही. मानवी जीवनातील आदिम तत्त्वज्ञानप्रमाणे ती एक जीवनरीत होती. वैशिक शक्तीची आराधना करण्याचा एक प्रकार म्हणजे यातुविद्या. उदाहरणार्थ, आदिमानव गुहेतील भिंतीवर तळहाताचे ठसे उमटवत असे व ती भिंत आता माझी झाली आहे अशी समजूत करून निश्चिंत होत असे. चित्र, शिल्पाच्या माध्यमातून इच्छित व्यक्ती, प्राणी यावर सत्ता प्रस्थापित करणारी दूर-नियंत्रकाची (रिमोट कंट्रोल) वृत्ती म्हणजे जादू असा इथे अर्थ स्पष्ट करता येईल. जादू हा शब्दही 'यातु' या शब्दाचेच रूपांतर आहे.

६.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) जनन, संवर्धन, मरण, नाश, विघ्ननाश आणि सामर्थ्य
- (२) आस्तिक वृत्ती (देव मानणे)
- (३) सत्त्व, रज आणि तम
- (४) प्रादेशिक संस्कृती
- (५) अज, अमर
- (आ) (१) देवांच्या उत्पत्तीचा शास्त्रीय आणि तात्त्विक अभ्यास करणारे शास्त्र होय.
- (२) ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश या तीन देवांचे एकत्रीकरण होय.
- (३) पृथ्वी आणि स्वर्ग (आकाश) हे देवांचे आईवडील आहेत, जलतत्त्वापासून देवांची निर्मिती झाली; विश्वनिर्मितीनंतर देवांची निर्मिती झाली.
- (४) संपूर्ण भारतात केली जाते.
- (५) भारतीय संस्कृतीतील देवदेवता प्रादेशिक आणि ग्रामीण संस्कृतीतही मान्यता पावल्या आहेत. प्रत्येकाला कोणत्याही देवदेवतावर श्रद्धा ठेवण्याचे मुक्त स्वातंत्र्य आणि अधिकार आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) अष्टचिरंजीव, (२) शिव, (३) भूत-प्रेत, पिशाच्च, (४) गोल किंवा उभट पाषाणाला, (५) पोतुराजा किंवा पोतराज.
- (अ) (१) 'राम' आणि 'रामायण' ग्रंथामुळे मारुतीला भारतीय संस्कृतीत मान्यता मिळाली.
- (२) शेतामध्ये कापणी-पेरणी प्रसंगी भैरवाची पूजा केली जाते.
- (३) सावंतवाडी परिसरात वेताळाला नव्या वाहाणांचा जोड अर्पण करण्याची प्रथा आहे.
- (४) पुणे जिल्ह्यातील जेजुरी हे खंडोबाचे केंद्रवर्ती वास्तव्यस्थान आहे.
- (५) कोल्हापूर जिल्ह्यातील रत्नागिरी डोंगरावर जोतिबाची यात्रा भरते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) उपासनेत ध्यान, जप, चिंतन, पूजन, भजन, प्रार्थना, साधना, आराधना, मंत्रोच्चारण, इत्यादी क्रियांचा समावेश होतो.
- (२) उपास्य देवतेसाठी केले जाणारे कायिक, वाचिक किंवा मानसिक, धार्मिक कर्मकांड म्हणजे पूजा होय.

(३) काम्य आचारधर्म : आपले जीवन सुखी संपन्न व्हावे म्हणून विशिष्ट फळाची अपेक्षा ठेवून केली जाणारी धर्मकृत्ये काम्य आचारधर्म होय. उदाहरणार्थ, सत्यनारायण, तीर्थयात्रा, महालक्ष्मीपूजन, नवनाथ किंवा गुरुचरित्राचे पारायण, वारी, मावंदे करणे, इत्यादी. काम्य ब्रतांची फलश्रुती विविध प्रकारांचे नवस फेडण्यात होते. कोणत्या देवदेवतांना कोणत्या प्रकारचा नवस करावा, याचे कोणतेही नियम धर्मग्रंथात स्पष्टपणाने सांगितलेले नसतात. काही लोक नवसांबाबत अलिखित रूढी निर्माण करतात आणि त्याचे पालन वेगवेगळ्या धर्मांयंकडून मनोभावे होत राहाते.

(४) निषिद्ध आचार : प्रत्येक धर्मने माणसाने कोणती कृत्ये करू नयेत याचीही बंधने घालून दिलेली असतात. त्यांना 'निषिद्ध आचार' म्हटले जाते. हिंदू धर्मात गोमांस भक्षण, एकादशीच्या दिवशी भोजन करणे, महिलांनी कार्तिकस्वामीचे दर्शन घेणे, चातुर्मासात कांवे, वांगे खाणे, श्रावण महिन्यात मद्यपान करणे, इत्यादींचा निवेद्य व्यक्त केला आहे. सध्याच्या विज्ञान युगात निषिद्ध आचारांची पकड बरीच सैल झाल्यासारखी वाटते. श्रावण महिन्यात मद्यपान निषिद्ध म्हणून आषाढी अमावस्येला मनसोक्त मद्यपान करण्याची विचित्र रूढी निर्माण झाली. इस्लामने मद्यपान, व्याज घेणे ही कर्मे निषिद्ध सांगितली आहेत.

लोकाचाराच्या अनुषंगाने (१) रूढी, (२) ब्रते, (३) दानधर्म, (४) तीर्थयात्रा यांची धावती ओळख करून घेऊ. या क्रियांमध्ये एक प्रकारे आचारधर्माचा सामाजिक व सांस्कृतिक विस्तार झालेला असतो.

(१) रूढी : 'शास्त्रात् रूढीर्बलीयसी' असे एक वचन आहे. धर्मग्रंथांनी कितीही आचारधर्माचे नियम केले तरी त्यांचे आचरण व्यक्तिविशिष्ट असते. त्यामुळे पुष्कळदा नियमांचा 'सोयिस्कर अर्थ लावणे', 'मूळ उद्दिष्टांचा विसर पडणे' किंवा 'देशकाल परिस्थितीनुसार सुधारणा होणे' अशा प्रकिया घडतात. तेथेच रूढींचा जन्म होतो. रूढी हे एक लोकसंस्कृतीचे प्रमुख अंग मानले जाते. भिन्न क्षेत्रातील विविध रूढींच्या धार्यांनी संस्कृतीचा वैशिष्ट्यपूर्ण पट विणला जातो. रूढींचे क्षेत्र धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन व्यापारे आहे. समाज नियंत्रण आणि समाज परिवर्तन करण्याचे कार्य रूढींकडून केले जाते. विधवांचे केशवपन, त्यांना पुनर्विवाहाला बंदी, सतीगमन, इत्यादी अमानुष रूढी एके काळी बंगाल व महाराष्ट्रात प्रचलित होत्या. त्या कालबाबूझ झाल्या तरी नव्या रूढी अस्तित्वात आल्या. 'गर्भजल परीक्षा' किंवा 'सोनोग्राफी' करून 'मुलीचा गर्भ पाढून टाकणे' यासारख्या आधुनिक काळातील कृतीमधूनही गतकालीन 'भ्रूणहत्या' करण्याच्या रूढींचेच नवे रूप दिसू लागले आहे.

(२) ब्रते : काम्य (अपेक्षा युक्त) आचारधर्माना 'ब्रते' असे म्हणतात. प्राचीन काळापासून ब्रताचरणाचे प्रमाण महिलांमध्ये अधिक राहिले आहे. उपास-तापास, वेगवेगळे कुलधर्म, सोळा सोमवार, वटसावित्री पूजन, क्रषीपंचमी, रथसप्तमी अशा शेकडो ब्रतांचे एकेकाळी भारतात प्राबल्य होते. आता धार्मिक ब्रतांचे सांस्कृतिक व सामाजिक ब्रतांमध्ये रूपांतर होत आहे. आधुनिक काळात काही माणसे रक्तदानाचे, विद्यादानाचे ब्रत स्वीकारतात. काही नेत्रदान, देहदान, किंडनीदानाचे संकल्प करतात. रूढीपेक्षा ब्रतामध्ये नवा आशय भरण्याचे काम आजची लोकसंस्कृती करीत आहे.

(३) दानधर्म : धर्मासाठी दान करणे हे प्राचीन काळापासून पुण्यप्रद मानण्यात आले. गोदान, अन्नदान, ग्रहणप्रसंगी वस्त्रदान, वस्तूदान, इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. पुण्यप्राप्तीच्या हेतूने पूर्वींच्यो दानधर्मात निःस्वार्थीपणा असे. अलीकडे मात्र त्यात स्वार्थी हेतू दिसू लागले आहेत. महात्मा गांधींनी 'श्रमदान' आणि विनोबाजींनी 'भूदान' चळवळ उभाऱून भारतीय संस्कृतीतील दान संकल्पनेचा आशय अधिक संपन्न केला. दान म्हणजे केवळ पैसे किंवा वस्तू दुसऱ्याला देणे नसते. माणूस जिवंतपणी 'रक्तदान' आणि मरणोत्तर 'देहदान' करतो, यातील त्यागभावना मैलिक आहे. समताधिष्ठित समाजरचनेच्या निर्मितीसाठी दान संकल्पना उपकारक ठरेल.

(४) तीर्थयात्रा : 'जे तारते ते तीर्थ' अशी तीर्थाची सोपी व्याख्या केली जाते. मानवी जीवनाचा उद्धार व्हावा, पापांचा क्षय आणि पुण्याचा संचय व्हावा, यासाठी एक आचारधर्म म्हणून तीर्थयात्रा करण्याची प्रथा पुरातन काळापासून चालत आली आहे. 'काशीशी जावे, नित्य वदावे' हे वचन आपल्या वाडवडिलांनी जन्मभर घोकले. हिंदू धर्मांमध्ये त्रिस्थळी यात्रा (प्रयाग-काशी-गया), चारी धाम यात्रा (बद्रीनाथ-द्वारका-जगन्नाथपुरी-रामेश्वर) करण्याची लोकमानसाची प्रबळ इच्छा असते. महाराष्ट्रीय माणसांना पंढरपूर, गाणगापूर, तुळजापूर, त्र्यंबकेश्वर, इत्यादी तीर्थक्षेत्रांची यात्रा करण्याचे आकर्षण वाटते. जैन धर्मात पार्श्वनाथ पर्व, पावापूर, राजगृह ही बिहारमधील भगवान महावीरांच्या संदर्भामुळे पवित्र तीर्थक्षेत्रे झालेली आहेत. अबू, जुनागड, पालिताना, मांगीतुंगी, श्रवण बेळगोळ ही देखील त्यांची तीर्थक्षेत्रे आहेत. अमृतसर, आनंदपूर, पाटणा आणि नांदेड ही शिख धर्माची तीर्थक्षेत्रे मानली जातात. खिस्ती धर्माचे लोक तीर्थयात्रा करण्यासाठी वैलगांनी, मैलापूर (दक्षिण भारत) आणि बाँ जेझूस कँथीडूल (गोवा) येथे जातात. बौद्ध धर्माने कपिलवस्तू, कुशीनगर, बुद्धगया व सारनाथ यांना गौतम बुद्धाच्या संदर्भात तीर्थक्षेत्रांचा दर्जा दिला. महाराष्ट्रात दत्त, नाथ, महानुभाव संप्रदायाची विविध तीर्थक्षेत्रे आहेत.

भारतातील ख्रिस्ती धर्मांयांची 'पॅलेस्टाईन', 'जेरूसलेम', 'रोम' आणि इस्लाम धर्मांयांची 'मक्का', 'मदिना' आणि जेरूसलेम' ही जागतिक पातळीवरील तीर्थक्षेत्रे आहेत. इस्लाम धर्मात 'हाज' ची तीर्थयात्रा केलेल्या व्यक्तीला 'हाजी' म्हटले जाते. हा एक कुठल्याही संस्कृतीत न आढळणारा संस्कृतीविशेष म्हणावा लागेल.

तीर्थक्षेत्रांच्या वरील माहितीत विभिन्न धर्मांयांचा निर्देश असला तरी सर्व भारतीय सर्व तीर्थक्षेत्रांची यात्रा करतात, ही वस्तुस्थिती आहे. सर्वधर्मसमभावाचे दर्शन भारतीय संस्कृतीत तीर्थयात्रेमधून घडते.

समारोप : दैनंदिन व्यवहारातील आचारधर्म 'लोकाचार' म्हणून ओळखला जातो. मात्र या दोन्ही संज्ञा पूर्णपणे समानार्थी आहेत असे म्हणता येणार नाही. 'आचारधर्म' त अधिक काटेकोरणा, आदर्श' जीवन पद्धतीची धारणा, शास्त्र प्रामाण्य, इत्यादींचा समावेश होतो. त्या मानाने 'लोकाचार' बराचसा सैलसर, तडजोडवादी, गतानुगतिक स्वरूपाचा असतो. जे पसंत पडेल आणि सोयीचे वाटेल असे धर्मपालन म्हणजे 'लोकाचार' असे म्हणता येईल. देश-काल परिस्थितीनुसार त्याचे महत्त्व आजच्या काळात वाढत आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) पॉल डायसन यांच्या मते _____
- (२) मनुस्मृती ग्रंथात _____
- (३) रुढी हे एक _____
- (४) हाजी ही पदवी _____
- (५) विनोबाजीनी _____

(आ) समर्पक शब्दांच्या जोड्या लावा.

(क) इस्लाम धर्म	(१) पापनिवेदन
(ख) ख्रिस्ती धर्म	(२) न्यायशास्त्र
(ग) बौद्ध धर्म	(३) समाजशास्त्र
(घ) कायदा	(४) कपिलवस्तू यात्रा
(च) कर्तव्य	(५) नीतीशास्त्र
(छ) वर्तन	(६) लोकाचार
(ज) आचार धर्म	(७) हाजयात्रा

७.२.३ लोकसंस्कृतीचे रूपविशेष

लोकसंस्कृती म्हणजे लोकांची संस्कृती होय. 'लोक' ही संज्ञा जन, प्रजा, जाती, भुवन, वस्तीस्थान, इत्यादी विविध अर्थांनी प्रचलित आहे. सर्वसामान्य माणसे, स्वतःचा वेगळा चेहरा नसलेली पण अस्तित्व असलेली सर्वसाधारण माणसे, प्रामुख्याने रोजी-रोटीसाठी जगणारी माणसे असाही 'लोक' या संज्ञेचा अर्थ सांगता येईल. जन्म-मृत्युसारख्या घटना, शेती-

उद्योगाचे कर्मकांड, दिवस-रात्र-नक्षत्रे-ऋतुचक्र या सृष्टीरूपाचा संस्कार, वंशसातत्य आणि आयुरागोग्याची आकांक्षा यांच्याशी 'लोक' आणि 'लोकसंस्कृती' जोडलेली असते. डॉ. ना. गो. कालेलकर म्हणतात, 'लोक म्हणजे एका वेगळ्या संस्कृतीचे दर्शन घडविणारा वर्ग. ही संस्कृती स्वाभाविकपणे जगते आणि निसर्गाला अधिक जवळची असते. बाह्य संस्कारांपासून अलिप्त राहिल्यामुळे तिच्यात पुरातत्त्वाचे निर्भेळ अवशेष अधिक मिळू शकतात. ती आद्य संस्कृती नसली तरी मानवाची जुन्यात जुनी अवस्था आहे. ती अवस्था काही माणसांच्या जीवनविषयक सवर्णीतून, रुद्धीतून, नृत्यातादी कला प्रकारातून आढळते.' (महाराष्ट्र जीवन, संपा. गं. बा. सरदार, पृष्ठ २०३)

आज जिला आपण 'भारतीय संस्कृती' म्हणतो तिच्यात प्राचीन काळापासून 'नागर संस्कृती' आणि 'लोकसंस्कृती' अशा दोन सांस्कृतिक धारा वाहात आल्या. स्थूलमानाने त्या वैदिक आणि वैदिकेतरांच्या होत्या. श्रीमद्भगवद्गीतेतील 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' (अध्याय १५, श्लोक १८) या वचनातील 'लोके' आणि 'वेदे' या संकल्पनांचे अर्थ 'लोक' आणि 'वैदिक' असे होतात. आजही अस्तित्वात असलेला वैदिक आर्यपूर्व / स्थानिक वसाहतकारांच्या परंपरेचा प्रवाह म्हणजे 'लोकसंस्कृती' होय. तिने लोककलांच्या माध्यमातून संस्कृतीच्या वारशाचे संरक्षण आणि संवर्धन केले. तिच्यात समाज जीवनाचे आदिबंध सापडतात. म्हणूनच लोकसंस्कृती ही नागर संस्कृतीची प्रयोगशाळा आहे, असे डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी म्हटले आहे.

लोकसंस्कृतीमध्ये धर्म, नीती, भाषा, कला, रुढी, सण, उत्सव, वाड्यमय, चालीरीती, भूपरिसर, दैवत कल्पना, लोकव्यवहार, इत्यादी विविध गोष्टींचा समावेश होतो. लोकजीवन सतत गतिमान असते. त्याच्या गतिमानतेचा आविष्कार लोककलांमधून झाल्याशिवाय राहात नाही. भारताच्या प्रदीर्घ इतिहासात अनेक परकीय संस्कृतींशी भारतीय लोकसंस्कृतीचे आदान-प्रदान आणि अभिसरण झाले आहे. त्यामुळे ती अधिकच उजळून निघाली आहे.

लोकसंस्कृती ही स्थलविशिष्ट असते. ती विशिष्ट सलग भू परिसराशी आणि त्याच्यातील लोकमानसाशी संबंधित असते. ती स्थलकाल परिस्थिती सापेक्ष बदल स्वीकारून कायम टिकून राहते. भू परिसरातील निसर्ग आणि सर्व प्राणीमात्र लोकसंस्कृतीला विशिष्ट आकार देत असतात. उदाहरणार्थ, राजस्थानसारख्या पाण्याचे दुर्भिक्ष्य असलेल्या प्रदेशात जेवणाच्या ताटातच हात धुणे प्रशस्त मानले जातात. डोंगर दन्यांमध्ये राहाणरे लोक वाघासारख्या हिंस्त्र प्राण्याला देवत्व बहाल करतात. नागोबाची पूजा गावोगावी केली जाते. 'कावळा ओरडणे', 'कुत्रे विन्हळणे', 'मांजर आडवी जाणे' या साध्या घटनांच्या देशकालविशिष्ट रुढी होतात. 'पोळा' हा घाटावरील

कृषी जीवनातील आणि 'गौरी गणपती' हा कोकणातील समुद्रपट्टीतील कोळी लोकांचा महत्त्वपूर्ण सण मानला जातो. गुढी पाडव्याच्या सणात कडुलिंबाच्या पानांना, दसन्याला आपटचाच्या पानांना विशेष महत्त्व मिळते. स्थानविशिष्ट वनस्पतींना लोकसंस्कृतीच्या आचारधर्मात अशा प्रकारचे विशेष स्थान प्राप्त होते. शिमग्यासारख्या सणामध्ये आता आतापर्यंत परस्परांना शिवीगाळ करण्याची मुभा होती. वर्षभरात मनात साठलेले किलिष मोकळे करून शुद्ध होण्याची ही एक स्थानविशिष्ट रुढीच म्हटली पाहिजे. यावरून अनेक बारीकसारीक लोकाचारांमधून लोकसंस्कृतीचे दर्शन कसे घडते याची कल्पना येईल.

प्रस्थापित, पारंपरिक धर्मसंकल्पनांना लोकसंस्कृतीकडून लोकाचाराचे स्वरूप प्राप्त होते. तिने सोळा संस्कारातील नामकरण, चूडाकर्म, विवाह, अंत्येष्टी, इत्यादींना सहज, स्वाभाविक करून त्यांचे 'बारसे', 'जावळ', 'भडानी' असे सुलभ नामकरण केले. एखाद्या व्यक्तीच्या निधनानंतर त्याचे दहन मंत्रपूर्वक करण्याची फार पूर्वीपासून परंपरा आहे. प्रत्यक्षात अशा दुःखद प्रसंगी 'मंत्रानी' देणे शक्य होतेच असे नाही हे ओळखून 'भडानी' (मंत्रविहीन अनी) सर्वत्र प्रचलित झाला.

लोकसंस्कृतीचे नितळ दर्शन भारतातील विविध प्रांतात प्रचलित असलेल्या वेगवेगळ्या विवाह पद्धतीतून घडते. 'वंशसातत्य' अणि 'लैंगिक संबंधांचे नियंत्रण' हे विवाहसंस्थेचे मूळ असल्याची जाणीव लोकसंस्कृतीत आढळते. जाती-धर्मप्रमाणे थोडीफार विविधता असली तरी सर्वत्र विवृह पद्धतीचा आशय सारखाच आढळतो. वधुवरांच्या वेशभूषा जातीपरत्वे ठरलेल्या असतात. ज्याचे लग्न आहे त्याला 'वरराजा', 'दुल्हेराजा', 'नवरदेव' म्हणून त्या दिवसापुरते ओळखले जाते. डोक्यावर 'टोपी', 'फेटा', 'पटका', 'मंदिल', इत्यादी शिरोभूषणे मंगलमय मानली जातात. वराची घोड्याचारून सवाद्य मिरवणूक काढणे, वधूवरांना हळद लावणे, विवाह समारंभात गाणी म्हणणे या क्रिया विविध लोकसमूहात सारखेपणानेच प्रचलित आहेत. खानदेशात कानबाईच्या उत्सवात शेकडो विवाह सामुदायिक पद्धतीने साजरे केले जातात. अनेक आदिवासी जमार्तीमध्ये संतती झाल्यावरही 'सामुदायिक विवाह विधी' पार पडतात. हिंदू आणि मुस्लीम विवाह समारंभातील लोकगीतांमध्ये काही प्रमाणात सारखेपणा आढळून येतो. मुस्लीम विवाहात पहिल्या दिवशी 'रतजगा' असतो त्याप्रसंगी रात्रभर गाणी म्हटली जातात. दुसऱ्या दिवशी हळद लावण्याच्या निमित्तानेही लोकगीते गायली जातात. पती-पत्नींनी उखाण्यात नाव घेण्याची प्रथा मुस्लीम समाजातही आढळते. याचा अर्थ 'हिंदू' आणि 'मुसलमान' हे धर्म वेगळे आहेत; पण लोकसंस्कृतीतील त्यांच्या आचारधर्मात मात्र सारखेपणा आहे.

'संस्कृती' ही संज्ञा 'संस्कार' या शब्दापासून तयार झाली. संस्कार म्हणजे गुणाची निर्मिती आणि दोषांचे निवारण करणे होय. संस्कृतीची पुढील तीन अंगे सांगितली जातात. ती 'लोकसंस्कृती' तही आढळतात. लोकसंस्कृती ही वेगळी गोष्ट नसून संस्कृतीचाच एक आविष्कार आहे.

(१) माणूस आणि निर्सार्यांची गुणात्मक रचना : यामध्ये शेतात पिकलेल्या धान्यापासून रोजचे अन्न बनवण्याची क्रिया, माती आणि धातूपासून अन्न शिजविण्यासाठी भांडी तयार करण्याची क्रिया, शेती आणि दुधदुभत्यासाठी पशुधन सांभाळण्याची क्रिया, वनस्पती आणि झाडपाल्यापासून औषधे आणि इतर पदार्थ निर्माण करण्याची क्रिया, इत्यादी अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. निसर्गातील पदार्थ गुणवैशिष्ट्यांवर मानवी बुद्धीचा संस्कार होऊन ही नवी मानवनिर्मित घटिते तयार होतात. प्राकृतिक घटितांवर मानवी बुद्धीचा संस्कार करण्याच्या प्रक्रियेतूनच संस्कृतीचे रचनाबंध घडत जातात.

(२) माणूस आणि माणूस यांच्या संबंधांची गुणात्मक रचना : निसर्गावर केलेल्या संस्काराप्रमाणेच माणसाने माणसावर केलेल्या संस्कारातून संस्कृतीच्या या दुसऱ्या अंगांची जडणघडण होते. यातूनच संस्था आणि आचार पद्धतींचा उदय होतो. धर्म आणि धर्माचरण, नीती आणि नीती व्यवहार, कुटुंबसंस्था, जातीव्यवस्था, राज्य शासनप्रणाली, कायदेनिर्मिती आणि कायदे पालन, इत्यादी अनेक संस्थांची व मानदंडांची निर्मिती मानवाच्या परस्परसंबंधांच्या गुणात्मक रचनेतून निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

(३) सर्वक्षेत्रीय मूळ्य रचना : मानवी जीवन सुखकर होण्यासाठी वेगवेगळ्या 'मूळ्यां'ची निर्मिती आणि त्यानुसार आचारधर्म किंवा वर्तनादर्श ठरविणे ही संस्कृती निर्मितीतील तिसरी महत्त्वाची प्रक्रिया असते. सत्य, शिव, सुंदर, दया, क्षमा, शांती, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, ज्ञान, प्रज्ञा, विवेक, शील संवर्धन अशी कितीतरी जीवनमूळ्ये आणि त्यानुसार वर्तनादर्शाचे नमुने संस्कृतीचा पाया रचत असतात. लोकव्यवहारात आढळणारी मूळ्यरचना परंपरागत संकेतातून आणि प्राचीन ऋषी, मुनी, विचारवंतांनी आखून दिलेल्या नियम-दंडसंहितातून आलेली असते. त्याशिवाय सर्वसामान्य लोकही तारतम्य बुद्धीने नवनवी मूळ्ये अंतःस्फूर्तीतून निर्माण करीत आलेले आहेत. उदाहरणार्थ, माणुसकी, शेजारधर्म, स्त्री दाक्षिण्य, इत्यादी मूळ्ये ही लोकांच्या परस्पर देवघेवीवरून सहजपणे निर्माण झालेली लोकमूळ्ये आहेत. ती काही स्वतंत्रपणे धर्मग्रंथातून किंवा दंडसंहितातून आलेली संकेतिक मूळ्ये नसतात.

संस्कृतीच्या या तिन्ही अंगांचे ठळक दर्शन आपल्याला 'लोकसंस्कृती' मध्ये घडते. माणूस निसर्गातील घटकांवर आपल्या बुद्धीकौशल्यांचा वापर करून विविध जीवनोपयोगी

वस्तूची निर्मिती करतो. त्याच्चप्रमाणे आपल्या मनोमय सृष्टीच्या मदतीने नुत्य, गाणी, शिल्प, चित्र, साहित्य या वेगवेगळ्या कलांचा आविष्कार करून माणसा-माणसात एक स्वार्थनिरपेक्षा नाते निर्माण करतो. स्वेतर विश्वाशी संपर्क साधण्याच्या त्याच्या आंतरिक प्रेरणेमधून विविध शास्त्रे आणि ज्ञानशाखांचा उदय झाला आहे. 'मूल्य' या संज्ञेचा व्यावहारिक अर्थ 'आदर्श मोजमाप' असा होतो. लोक आपले जीवन जगताना चांगले काय, वाईट काय, योग्य कोणते, अयोग्य कोणते, हे ज्यांच्या साहाने ठरवतात त्यांनाच मूल्य असे म्हटले जाते. सामाजिक संबंधात्मक सलोखा निर्माण करण्यासाठी आणि या संबंधांचा प्रवाह सातत्याने प्रवाही राहाण्यासाठी ह्या मूल्यांचा वाटा महत्वाचा राहिला आहे. लोकांच्या वर्तनाला नियंत्रित करण्यासाठीही या मूल्यांचा उपयोग होतो. नदीच्या प्रवाहाला काठ-किनाऱ्यांनी घाट प्राप्त ब्हावा तसेच काहीसे मूल्यांमुळे संस्कृती प्रवाहाला घाट प्राप्त झाला आहे. लोकमानसातील या मूल्यांनाच पुढे धार्मिक ग्रंथांतून संहिताबद्ध केले गेले. हे जीवनादर्श किंवा मूल्ये प्रत्यक्ष दैनंदिन व्यवहारात 'लोकाचार' म्हणून ओळखले जातात. लोकव्यवहारात येताना ही तत्त्वे लवचीकपणे व्यवहारात येतात. 'तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवरील धर्मचे एकजिनसी स्वरूप आचारधर्मात टिकून राहील याची खात्री नसते. लोकजीवनामध्ये धर्मचे सामाजिकीकरण होण्याची प्रक्रिया अटेल असते. आपल्या जीवनसरणीशी जुळेल असा धर्म माणसाला हवा असतो. धर्मचे पंडिती वळण लोकपरंपरेला मानवत नाही.' असे मूल्यांच्या सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे वर्णन डॉ. रमेश वरखेडे यांनी केले आहे. (प्रस्तावना पृष्ठ १३, खानदेशातील ग्रामदैवते, १९९२) यावरून लोकसंस्कृतीतील 'धर्म संकल्पना' पुरेशी स्पष्ट होते. हा धर्म पंडिती वळणाचा नसतो; गरजेनुरूप, स्थाननिष्ठ संस्कारातून तो लोकजीवनात सरमिसळून गेलेला असतो. शेतीपासून स्वयंपाकापर्यंत रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातील आचारधर्मातून ही लोकमूल्ये रुजलेली आढळतात. ही मूल्ये शिस्तखोर नसतात; ती समाजाने स्वाभाविकपणे स्वीकारलेली श्रद्धामूल्ये असतात. म्हणून लोकसंस्कृतीतील धर्माविष्कार दंडसंहितेपेक्षा सार्वत्रिक स्वीकृतीच्या तत्त्वावर आधारलेला असतो. सर्वांनी मिळून एकत्र राहाण्याचा सलोख्याचा समूहजीवनाचा तो मूर्त आविष्कार असतो. शास्त्राधारे वर्तणाऱ्यी ही 'लोकधाटी' अधिक नितळ व प्रवाही असते. भारतात विविध धर्म, पंथ, संप्रदाय असले तरी गावपातळीवरील ही लोकरहाटी आणि आचरणमूल्यातील लोकधाटी भेदमूलकतेपेक्षा परस्परसामंजस्याकडे नेणारी राहिली आहे. हा परस्परसामंजस्याचा लोकस्वभाव हा भारतीय संस्कृतीचा एक फार मोठा ठेवा आहे.

येथे 'नागरधाटी' आणि 'लोकधाटी' असे दोन शब्द आले आहेत. कलाव्यवहारात हे शब्द वापरले जातात. नृत्यकला, शिल्पकला, चित्रकला, संगीत कला, इत्यादी वेगवेगळ्या कला प्रकारांवर शेकडो शास्त्रीय ग्रंथ लिहिले गेले. त्यातील आशय सूत्रांनुसार, रचनासंकेतांनुसार होणारे कलाविष्कार हे 'नागर आविष्कार' समजण्यात येतात. परंतु आदिमानवाच्या काळापासून गुहेत रेखाटलेली चित्रे, आदिवासींचे नृत्यप्रकार, विविध विधीउत्सवप्रसंगी जत्रा-उत्सवाच्या वेळी सादर होणारे कलाप्रकार शास्त्राधाराच्या चौकटीत न मावणारे कलाविष्कार आहेत. त्यात कलांच्या नियम चौकटींपेक्षा स्थाननिष्ठ आविष्कारपद्धतीना आणि सामूहिक एकजिनसीपणाला महत्व असते. त्यांना आपण 'लोककला' म्हणून ओळखतो. लोकसंस्कृतीचाच तो एक कलात्मक आविष्कार असतो. तो स्थानिक लोकांच्या जीवनशैलीचा अंगभूत भाग असतो. कला ही रोजच्या जगण्याचाच एक भाग होऊन अवतरते. धर्माचिरण, साहित्यनिर्मिती आणि कलाविष्कार या घटकांवर लोकसंस्कृतीचा प्रभाव कसा पडतो, हे आतापर्यंत आपण समजून घेतले. खेड्यापाड्यांमधून विखुरलेले लोकजीवन हे एका अर्थाने लोकसंस्कृतीतील लोकमूल्यांधारे नियंत्रित होत असते. अशा लोकमूल्यांवर कुठल्याही एका विशिष्ट धर्म-संप्रदायाचा एककल्ली ठसा नसतो. स्थानिक लोकांनी स्वीकारलेल्या सर्वमान्य आचारधर्माचा तो आविष्कार असतो. त्यामुळे विवाह हिंदूचा असो, किंवा मुस्लिमांचा असो आनंद वाटून घेण्याची पद्धती सारखीच आढळते. म्हणूनच 'पीर' हे कधीही हिंदू वा मुसलमानांचे एकेका धर्माचे सवतासुभा असलेले दैवत नसते. लोकसंस्कृतीत सर्वधर्मांयांच्या नवसाला पावणारे ते एक आश्वासक श्रद्धास्थान असते. या लोकसंस्कृतीतील अंतःप्रवाहांनी भारतीय संस्कृतीचा एकजिनसीपणा टिकवून ठेवला आहे.

समारोप : भारताचा सांस्कृतिक वारसा जतन करून आजच्या काळापर्यंत पोहोचविण्याचे काम लोकसंस्कृतीने केले आहे; पारंपरिकता आणि परिवर्तनशीलता हे तिचे दोन मुख्य विशेष आहेत. प्राचीन काळापासून भारतभूमीवर वेगवेगळे लोकसमूह निरनिराळ्या भूप्रदेशात स्थायिक होत गेले. त्यांची भौतिक, धार्मिक, आध्यात्मिक उन्नती होत गेली. समूहांचे रूपांतर सुंसंघटित समाजव्यवस्थेत झाले. समूहांना संस्थात्मक जीवनाचा आकार प्राप्त झाला. ही प्रक्रिया होत असताना स्थानिक लोकसंस्कृतीत आमूलाग्र आघात झाले नाहीत. हूण, शक, कुशाण, इत्यादी परकीय आक्रमक भारतात आले. परंतु, त्यांनी येथील सांस्कृतिक परंपरांचा स्वीकार केला. त्यांच्या नाण्यांवर भारतीय देवदेवतांच्या मूर्ती कोरलेल्या आढळतात. कालान्तराने त्यांची स्वतंत्र वेगळी ओळख उरली नाही.

मध्ययुगात तुर्की, मोगल भारतात आले. त्यातील धर्माधांनी भारतातील धर्मक्षेत्रे धुळीला मिळविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. संपूर्ण भारताला इस्लाममय करण्याचे स्वप्न पाहिले गेले. तथापि, जिवट आणि चिवट लोकसंस्कृतीने समन्वयशील राहून आपले स्वत्व कायम टिकविले. लोकसंस्कृतीने आपल्या रोजच्या आचारधर्मात, पोषाखात, भाषेत अनेक मुस्लीम संकेत, रिवाज आणि पोषाखातील रचना स्वीकारून ह्या भेदमूळक प्रक्रियेला कायमचे थांबवून टाकले. लोकसंस्कृतीतील शहाणपण हे भारतीय संस्कृतीतील भेदमूळकतेला विविधतेच्या स्वरूपात पाहायला शिकवते. ‘विविधतेतील एकते’चे खेरे दर्शन आपल्या लोकसंस्कृतीतच दिसते, असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होऊ नये.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) खालील दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

(१) संस्कार म्हणजे काय?

- (क) संकर, (ख) सदाचार, (ग) गुणनिर्मिती,
- (घ) दोषनिवारण.

(२) मूल्य म्हणजे काय?

- (क) किंमत, (ख) पैसा, (ग) आदर्श मोजमाप,
- (घ) लहान मूल.

(३) लोकसंस्कृती ही नागर संस्कृतीची प्रयोगशाळा आहे, हे विधान कोणी केले?

- (क) रांची. ढेरे, (ख) प्रभाकर मांडे,
- (ग) अरुणा ढेरे, (घ) ना. गो. कालेलकर.

(४) लोकसंस्कृतीच्या अंतःप्रवाहांनी काय टिकवून ठेवले आहे?

- (क) आधुनिकपणा, (ख) तोचतोपणा,
- (ग) परकेपणा, (घ) एकजिनसीपणा.

(आ) पुढील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) लोकसंस्कृतीत कशाचे अवशेष मिळतात?

(२) भारतीय संस्कृतीत कोणत्या धारा आहेत?

(३) संस्कृतीची तीन अंगे कोणती?

(४) लोकजीवनामध्ये कोणती प्रक्रिया अटल असते?

(५) लोकसंस्कृतीचे दोन मुख्य विशेष कोणते?

७.२.४ लोकसाहित्यातील संस्कृती दर्शन

‘लोकसाहित्य’ हा लोकसंस्कृतीचा अत्यंत प्रबळ आणि व्यापक असा लोकाविष्कार असतो. भारतात ‘लोकसाहित्य’ ही संज्ञा प्रथम उपयोगात आणण्याचे श्रेय रवींद्रनाथ टागोर यांना दिले जाते. भारतीय संस्कृती कोशात ‘लोकसाहित्य’ची

व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेली आहे, ‘व्यक्तिविशेषरहित समानरूपाने समाजाच्या आत्मयाचा आविष्कार करणाऱ्या मौखिक अभिव्यक्ती म्हणजे लोकसाहित्य होय.’

लोकसाहित्यात लोकांच्या श्रद्धा, जीवन, उपासना, सुखदुःखे, आशाआकांक्षा, यांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. या गोष्टी समाजाचे आत्मस्वरूप असतात. लोकसाहित्य हे लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेले साहित्य असते. त्याचा निर्माता अज्ञात असतो. ते लोकांच्या सामूहिक भावना आणि अनुभूती यांचे दर्शन घडवते. लोकसाहित्य हा मौखिक परंपरेने लोकांकडून जपला जाणारा ठेवा असतो. इतर साहित्यरचनेवर ज्याप्रमाणे रचनाकाराच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटलेला असतो त्याप्रमाणे तो लोकसाहित्यावर नसतो. त्या अर्थाने त्याचा निर्देश ‘अपौरुषेय’ असा केला जातो.

लोकसाहित्यात रूढी, म्हणी, नृत्य, नाट्य, लोकभ्रम, लोकविश्वास, व्यावसायिक शाहाणपण, इत्यादी अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. जे मौखिक, अलिखित आणि एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे परंपरेने आलेले आहे ते सर्व लोकसाहित्य म्हणून ओळखले जाते. त्याच्यात मानवी संस्कृतीतील वेगवेगळ्या अवस्थांचे जीवनाविशेष जपलेले असतात. ‘निरागस लोकांचा ज्ञानसंग्रह’ असेही त्याचे वर्णन केले जाते. त्यात पुनरावृत्ती व पुनर्निर्मिती या प्रक्रिया सतत घडत असतात.

लोकसाहित्याची व्याप्ती

लोकसाहित्य हे लोकजीवनाला पर्यावरणासारखे वेदून असल्यामुळे त्याची व्याप्ती अतिशय विस्तृत असते. लोकसाहित्याचे स्वरूप समजून घेताना पुढील गोष्टींचा प्रामुख्याने विचार केला जातो.

(१) मौखिक परंपरा : लेखन सामग्रीचा शोधही लागलेला नव्हता अशा प्राचीन काळापासून मौखिक परंपरेतून लोकगीते, लोककथा, इत्यादींचे संवर्धन झाले आहे. स्त्रीगीते, भक्तीगीते, म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार, इत्यादी सर्व प्रकारच्या मौखिक आणि भाषिक आविष्कारांची संपन्न परंपरा ह्या लोकसंस्कृतीच्या प्रवाही परंपरांचा मूर्त आविष्कार असतात. सामूहिक आशाआकांक्षा, वर्तनमूल्ये आणि समाजव्यवहारातील सर्वमान्य संकेतांचा प्रत्यय ह्या मौखिक साहित्यातून येतो. कुणा एका व्यक्तीने ते निर्माण केलेले नसते. म्हणून त्याला ‘अपौरुषेय’ असेही म्हणतात.

(२) लोकविद्या : लोकजीवनाला आकार देणाऱ्या विविध व्यवसायातील कौशल्ये, स्थानिक कारागिरांनी निर्माण केलेल्या व परंपरेने चालत आलेल्या वास्तुरचना, धातुविद्या, वैद्यक व्यवहारातील औषधी विद्या, तोडगे, यंत्रतंत्र यांतील ज्ञानसंचिताला ‘लोकविद्या’ असे म्हणतात. ही लोकविद्या मौखिक साहित्यातून आणि एकेका कुळुंबातील एका पिढीकडून

दुसऱ्या पिढीकडे वारशाच्या स्वरूपात टिकून राहाते. गरजेनुसार त्यात पुढील पिढी नवे बदल घडवते, पण मूळची लोकविद्या अंशत: बदलांसह टिकून राहाते.

(३) **लोककला** : धर्माचरण आणि मनोरंजनाच्या हेतूने सादर होणाऱ्या लोककला ह्या लोकसाहित्याचा महत्वाचा भाग असतात. लोकनृत्य, लोकनाट्य, विधीनाट्य यांचा यात समावेश होतो. कोकणातील 'दशावतार', उत्तर भारतातील 'रामलीला', दक्षिण भारतातील 'यक्षगान', बंगालमधील 'जात्रा', 'गुजरातेतील 'भवई', पंजाबातील 'भांगडा' हे लोककला प्रकार भारतातील लोकसंस्कृतीचे लोकाविष्कार आहेत.

(४) **विधी, समजुती, लोकविश्वास** : यामध्ये कृषिकर्मातील सुफलीकरणापासून सर्व प्रकारचे विधी, बारशापासून अंत्यविधीपर्यंत सर्व प्रकारच्या धार्मिक संस्कारविषयक परंपरा, तसेच अन्य श्रद्धा, लोकविश्वास, ग्रामोत्सव, लोकोत्सव यांचा समावेश होतो. साथीच्या रोगांपासून पशूंच्या आरोग्यापर्यंत सर्व प्रकारच्या संकटमुक्तीसाठीच्या प्रार्थनांचा समावेश यात होतो.

लोकसाहित्याची ठळक लक्षणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- (१) लोकसाहित्य हे पारंपरिक जीवनप्रवाहात राहणाऱ्या लोकांकडून निर्माण होणारे परंपरानिष्ठ व कालमानानुसार परिवर्तनशील असणारे साहित्य असते.
- (२) श्रमपरिहार, मनोरंजन आणि भावभावनांचा प्रामाणिक आविष्कार हे लोकसाहित्य निर्मितीचे प्रयोजन असते.
- (३) लोकसाहित्य निर्मितीवर पंडिती किंवा शास्त्रीय वळणाचे संस्कार आढळत नाहीत.
- (४) लोकसाहित्यात लेखनादर्शाचे अनुकरण दिसत नाही.
- (५) लोकसाहित्याचे निर्माते अज्ञात आणि अनाम असतात. त्यामुळे पुष्कळदा लोकसाहित्याच्या मूळ आकृतीबंधात इतरांकडून भर घातली जाते. एकच कथा निरनिराळ्या प्रांतात आणि लोकगटात निरनिराळ्या पद्धतीने सांगितली जाते. बीजकथा एक असूनही तिच्या आविष्कारांमध्ये मात्र विविधता आढळते.
- (६) लोकसाहित्य प्रामुख्याने मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे आलेले आहे.
- (७) लोकसाहित्याच्या प्रेरणा आणि उगम समूहबाब्य नसून समूहान्तर्गत असतात.

लोकसाहित्याचे वर्गीकरण

आविष्कार पद्धतीच्या स्वरूपानुसार लोकसाहित्याचे

वर्गीकरण ठळक स्वरूपात लोकगीते, लोककथा आणि लोकनाट्य या तीन भागांमध्ये केले जाते. या प्रकारांचे स्वरूप आपण थोडक्यात समजून घेऊ.

लोकगीतांचे स्वरूप

वैदिक साहित्यातील अपौरुषेय सूक्ते, संहिता आणि गद्यपद्यात्मक मंत्रांमध्ये लोकगीतांचे मूळ आहे, असे अभ्यासकांना वाटते. सूत, भाट, मागध, चारण, कुशीलव या लोकांनी लोकगीतांची ही मौखिक परंपरा जोपासली. सातवाहनकालीन 'गाथा सप्तशती' हा ग्रंथ लोकगीतांचाच एक महासंग्रह आहे, त्यातून तत्कालीन समाजजीवनाचे दर्शन घडते.

सर्वसाधारणपणे श्रमपरिहार, अशुभनिवारण, आनंदप्राप्ती, मनोरंजन, उपदेशात्मकता, इत्यादी प्रेरणांतून लोकगीतांची निर्मिती होत असते. त्यांच्यातून समाज जीवनातील चालीरीती, रूढी, प्रथा, परंपरा, व्यक्तीव्यक्तीमधील परस्परसंबंध यांचे स्वरूप लक्षात येते. तसेच लोकसमूहाचे भावविश्व, विचारविश्व आणि कल्पनाविश्व विविध लोकगीतांमधून अनुभवता येते.

लोकगीते परंपरेने चालत आलेली असतात. त्यांचे कर्तृत्व अनामिक असते. त्यांचे सर्जन आणि विसर्जन समूहांमध्ये अव्याहतपणे चालू असते. त्यामुळे लोकगीते जुन्यात जुनी आणि नव्यात नव्या स्वरूपाची वाट राहतात. त्यांच्या चाली ठरावीक स्वरूपाच्या असतात. पुष्कळदा त्यांना समूहनृत्याची जोड देऊन सादर केले जाते.

हरझॉक या अभ्यासकाने लोकगीतांचे (१) नागर लोकगीते, (२) ग्रामीण लोकगीते, (३) वन्य जमातींची लोकगीते अशी विभागणी केली आहे. लिंगभेदानुसार स्त्री आणि पुरुषांची लोकगीते, वयभेदानुसार बालक, तरुण आणि प्रौढांची लोकगीते, प्रयोजनभेदानुसार विधीगीते, श्रमगीते, उपासनागीते, पराक्रमगीते इत्यादी, प्रकारांनी वर्गीकरण केले जाते.

स्त्री लोकगीतांमध्ये ओवी, पाळणागीते, डोहाळगीते आणि पुरुष लोकगीतांमध्ये श्रमगीते, कोळीगीते, उपासनागीते यांचा समावेश होतो. लोकदैवतांची उपासना करणारा फार मोठा समूह समाज जीवनात वावरत असतो. त्यांची लोकगीते गोंधळगीते (गोंधळी), जागरणाची गाणी (वाघ्यामुरळी), वासुदेवाची गाणी, पोतराजाची गाणी, डहाकाची गाणी, धनगरांची गाणी, बहुस्पृष्टाची गाणी म्हणून ओळखली जातात.

थोडक्यात, समाजातील आबालवृद्धांची, स्त्रीपुरुषांची, सर्व प्रकारच्या समाजघटकांची लोकगीते असतात. श्रम, संस्कार, उपासना, आनंद, भक्ती, खेळ अशा दैनंदिन आचरणापासून ही लोकगीते वेगळी काढता येत नाहीत. कुणा एकाने ध्वनिक्षेपकासमोर बसून गायचे आणि समोर अनेकांनी

ते ऐकायचे असा एकमार्गी व्यवहार लोकगीतात नसतो. ती सगळ्यांनी मिकून म्हणायची गीते असतात. काम करता करता म्हणायची गीते असतात. ती कुणा एकाच्या मालकीची नसतात. लोकसत्ताक पद्धतीने जगण्याच्या आविष्काराची ती प्रतीकरूप चिन्हे असतात, म्हणूनच त्यांना 'लोकगीते' असे म्हणतात.

लोककथांचे स्वरूप

जगात प्रचलित झालेल्या लोककथांचा जन्म प्रथम भारतात झाला आणि मग त्या जगभर पसरल्या असा सिद्धान्त ज्यू विचारवंत थिओडोर बेनफे यांनी मांडला. "(*India was the great source of the European folktales and that for the most part they had entered later than tenth century after Christ, primarily though written documents - pentameron*)"

वरील विचाराला विरोध करून अॅन्ड्रूचू लँग यांनी 'जगातील निरनिराळ्या भागातील लोककथांचे कथा विशेष एकच असले तरी त्या एकाच ठिकाणी निर्माण झाल्या असे म्हणता येणार नाही' हे मत व्यक्त केले. पुढे ते म्हणतात, 'मानवी संस्कृतीत पुष्कळशा गोटी समानांतर रूपात विकसित होत आल्या आहेत. त्याचे कारण मानव प्रकृती सार्वभौम असून देश, काल यांच्या सीमांनी बांधली जात नाही. मानवशास्त्रीय एकता हाच त्याचा निष्कर्ष आहे. समान सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितीत माणसाच्या मानसिक प्रतिक्रिया समान असतात.'"

वरील दोन्ही विचारात एक समान सूत्र आहे. मानवी धर्माला देश-कालाच्या सीमांमध्ये बांधून ठेवता येत नाही. लोकसंस्कृती ही विश्वसंस्कृतीचा अंश असते आणि विश्वसंस्कृती ही लोकसंस्कृतीचा बृहत् आविष्कार असते असा वरील विवेचनाचा सारांश आहे.

लोककथांच्या संदर्भात नागरसंस्कृती आणि लोकसंस्कृती यांच्यात सतत देवाणघेवाण चालत असते. रामायण-महाभारत-पुराणांमधील अनेक कथोपकथांचा तोंडवळा लोककथांसारख्या वाटतो; आणि अनेक लोककथा रामायण-महाभारतादी आर्ष महाकाव्यातील कथाघटकांतून पुष्ट झालेल्या; त्यातून विस्तार पावलेल्या दिसतात. याचाच अर्थ लोकसंस्कृतीला नागर संस्कृतीचे वावडे नाही; ती आपल्याला पचेल, रुचेल ते स्वीकारते आणि गरजेप्रमाणे जरूर तेथे नवे रूप घेऊन आविष्कृत होते. हे प्रवाहित्व हेच लोकसाहित्याचेही वैशिष्ट्य असते.

'लोकसाहित्य विज्ञान' या ग्रंथात डॉ. सत्येंद्र यांनी लोककथा निर्मितीच्या अवस्था पुढीलप्रमाणे निर्देशित केल्या आहेत. सृष्टीत घडणाऱ्या वेगवेगळ्या घटना पाहून आदिमानवाने त्यांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी काल्पनिक कथा

रचल्या असाव्यात. लोककथांचे हे प्रारंभकालीन रूप म्हणता येईल. दुसऱ्या अवस्थेत सृष्टीव्यापाराच्या ज्ञानाला अलौकिक रूप देण्याचा प्रयत्न झाला. तसेच भयकारक, हितकारक जाणिवांना कथारूप देण्याचाही प्रयत्न केला गेला. येथे मूळ कथाबीजांचा नव्या रूपात विस्तार झाला. तिसऱ्या अवस्थेतील ज्ञानाला दैवतकथांचे स्वरूप मिळत गेले. लोककथा धर्मविधीचा भाग बनल्या. चौथ्या अवस्थेत त्या लोकाभिमुख होऊन जगभर पसरत गेल्या, त्यांच्यावर प्रदेशनिहाय संस्कृतीचा प्रभाव वाढत गेला. त्यामुळे त्यांची परिवर्तनक्षमता गतिमान झाली आणि शेवटच्या अवस्थेत लोककथा मौखिक परंपरेने नव्या पिढीकडे जाऊ लागल्यावर त्यांचे विविध पर्याय निर्माण झाले. याचा अर्थ मानवी संस्कृतीचा बीजरूप आकृतिबंध निरनिराळ्या काळात परिवर्तित होऊन विस्तार पावला. त्यात देशकालपरिस्थितीनुरूप विविधता येत गेली. तरी त्याचे मूळ मानवी आशयाचे केंद्ररूप कायम राहिले. विविधतेतही मानवी अनुभवांचे साररूप कायम राहिले.

भारतातील लोककथा ग्रंथनिविष्ट आणि मौखिक अशा दोन परंपरांमधून विकसित झाल्या आहेत. वैदिक साहित्यात तत्कालीन समाजजीवनावर आधारित लोककथा आढळतात. त्याचे 'संस्कृतीकरण' (ग्रंथनिविष्टीकरण) झाले असे डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांचे मत आहे. महाभारताच्या एक लाख श्लोकांतील चोबीस हजार श्लोक मूळ वृत्तान्त असून शहातर हजार श्लोकांमध्ये जी उपाख्याने आहेत त्यांचे स्वरूप लोककथांना जवळचे आहे असे म्हणता येईल. याचाच अर्थ कालपरत्वे संस्कृतीचे नागर आविष्कार पुढे आले असले तरी त्याचेलोकसंस्कृतीनेच भरण-पोषण केले आहे. म्हणूनच नागर संस्कृती आणि लोकसंस्कृती ही परस्परविरुद्ध नसून परस्पराश्रयी आहे असे म्हणणे योग्य होईल. उदाहरणार्थ, प्राचीन भारतात प्रचलित असलेल्या लोककथांची उपदेशापर मांडणी होऊन बौद्धधर्माच्या 'जातककथा' निर्माण झाल्या. जैनधर्मात अशाच प्रचलित लोककथा 'चूर्णककथा' म्हणून ओळखल्या जाऊ लागल्या. गुणाढ्याने केलेले 'बृहत्कथा'चे संकलनही आपले सांस्कृतिक संचित आहे. विशिष्ट धर्माच्या छत्राखाली पुढे आलेल्या कथारूप आविष्कारांची आदिरूपे ही परंपरागत लोककथा आहेत. त्यावर संस्कार होऊन धर्मनिहाय विविधता आलेली आहे. थोडक्यात सांगायचे तर 'जातक कथा', 'चूर्णककथा', 'बृहत्कथा', 'पंचतंत्र', 'वेताळ पंचविशी', 'सिंहासन बत्तीशी', 'शुक्रबहात्तरी' इत्यादी आज ज्ञात असलेले आणि प्रकाशित झालेले पारंपरिक कथासंग्रहांचे लोककथांशी निकटचे नाते आहे. त्यांच्यातून वेगवेगळ्या काळातील लोकांचे आचार-विचार, रीतीभाती, समजुती, इत्यादी अनेकविध

सांस्कृतिक विशेषांचे दर्शन घडते. तसेच कुटुंबव्यवस्था, धार्मिक जीवन, भाषिक व्यवहार यांच्यातील विविधताही प्रत्ययाला येते. पण या विविधतेतही लोककथा घटकांमुळे एकात्मता साधली गेली आहे, हे लक्षात घ्यायला हवे. भारतीय संस्कृतीतील बौद्ध-जैनादी विविध धर्मपंथीयांच्या कथांचा बीजरूप आशय लोककथांमधून संस्कारित होऊन आला आहे. त्यामुळे त्या धार्मिक विविधतेचे दर्शन घडविणाऱ्या कथांमागेही समान भारतीय लोकसंस्कृतीचा आशय पायाभूत गाहिला आहे. हे लक्षात येते. भारतीय संस्कृतीतील विविधतेतील एकतेचे तत्त्व अशा प्रकारे लोकसंस्कृती आणि लोकविष्कारांमध्ये दडले आहे, हे येथे स्पष्ट होते.

लोकनाट्याचे स्वरूप

‘लोकनाट्य’च्या आकृतिबंधाचे स्वरूप आणि लोकसंस्कृतीचा आशय यांतील परस्परसंबंधांचे स्वरूप आता पाहूया. लोकजीवनाचे स्वरूप सतत वाहणाऱ्या नदीसारखे असते. त्याच्या उगमाविषयी ठामपणाने काही सांगता येत नाही. मात्र त्याचे प्रारंभीचे संस्कृतीरूप कसे असेल याचा काही अंदाज करता येतो. आदिमानवांच्या छोट्या छोट्या समूहांमधून हे लोकजीवन आकाराला आले असेल हे निश्चित. आरंभीच्या आदिमानवांची जीवनसरणी यातुशक्ती आणि यातुक्रियेवर आधारित होती. यातुशक्ती म्हणजे मंत्र-तंत्र; जादू-टोणा यासारखी, कुणातरी अज्ञात शक्तीने आपले जीवन नियंत्रित होते. अशी लोकश्रद्धा. यातुशक्तीमुळे आपल्या जीवनाचे नियंत्रण होते; अनुकूल-प्रतिकूल घडते अशी आदिमानवांची श्रद्धा होती. तिला जिंकण्यासाठी त्यांनी विविध मार्ग हाताळले. मंत्र, तंत्र, नृत्य, गीतगायन, इत्यादी सामूहिक कृतींचे स्वरूप ‘यातुक्रियात्मक’ होते. त्या कृतीच कालान्तराने ‘यातुविधी’ (Ritual) झाल्या. आदिमानवांची विचारशक्ती जसजशी विकसित होत गेली तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, केवळ यातुशक्ती पंचमहाभूतांचे नियंत्रण करीत नसून खेरे नियंत्रण निसर्गशक्तींकडून होते. यातूनच निसर्गघटितांना ‘ईश्वर’ रूपात पाहिले गेले व ईश्वर कल्पनेचा उदय झाला. विविध देवदेवतांच्या मूर्ती निर्माण झाल्या. वाघ, नाग, अग्नी, सूर्य ही निसर्गरूपे पूजाविषय बनली. त्यांची भक्ती करण्यासाठी सामूहिक नृत्य केले जाऊ लागले. नृत्यांच्या सादरीकरणात गीत आणि नाट्य यांच्या आविष्काराला वाव मिळू लागला. या सामूहिक कृतीरूपातूनच धर्मकल्पनाही रुजत गेली असावी. प्रारंभीच्या या धर्मकल्पनेत अर्थातच लोकविष्कारांना निश्चित स्थान प्राप्त झाले. यात्रा, उत्सव, कुलाचार प्रसंगी देवदेवतांच्या चमत्कार कथा सादर होऊ लागल्या. त्यांच्या सादरीकरणाचे साचे निर्माण होत गेले. अशा कृतिरूप साच्यांनाच ‘विधीनाट्य’

असे म्हणतात. थोडक्यात सांगायचे तर आदिमानवाच्या काळातील यातुश्रद्धांमधून यातुविधी निर्माण झाले. त्यांना धर्मविधीचे रूप येत गेले. अशा धर्मविधींनी ‘विधीनाट्य’ला आकार दिला. असे ‘विधीनाट्य’ हे लोकनाट्याचे प्रारंभरूप म्हणता येईल.

‘विधीनाट्य’ ही एक प्रकारची देवदेवतांची नक्कल असते. ती अभिनयासह केली जाते. विधीचा एक भाग म्हणून अशा नक्ला करण्यात येऊ लागल्या. विधीनाट्य करणारे आणि पाहाणारे एकाच समूहाचे असल्यामुळे त्यांच्यात विधीनाट्याचीविषयी श्रद्धाभाव निर्माण होत गेला. विधीनाट्यामध्ये ‘विधी’ ही असतो आणि ‘नाट्य’ ही असते. कालान्तराने ‘विधी’ला गौणत्व मिळून ‘लोकनाट्य’ हा प्रकार प्रचलित झाला. दशावतार, कीर्तन, गोंधळ, जागरण, दंडार हे लोकनाट्याच्या लोकविष्काराचे प्रमुख प्रकार आहेत. कोणतीही कलारूपे ही त्या त्या संस्कृतीची आविष्काररूपे असतात. अशा प्रकारची लोकनाट्ये ही या अर्थात भारतीय संस्कृतीची आविष्काररूपे ठरतात.

भारतातील लोकनाट्यावर रामायण आणि महाभारत या दोन ग्रंथांचा प्राचीन काळापासून विशेष प्रभाव पडलेला आहे. त्यांच्यातील विविध कथांचे सादरीकरण लोकरंगभूमीवर सातत्याने होत आले. राम हा शब्द ‘लोकरक्षक’ आणि ‘कृष्ण’ हा ‘लोकरंजक’ नायक म्हणून लोकनाट्यात मान्यता पावला. त्यांचे लीलादर्शन भारताप्रमाणे थायलंड, म्यानमार (ब्रह्मदेश), जावा-सुमात्रा बेटांवरही सादर केले जाते. उत्तर भारतात रामकथा ही ‘रामलीला’ आणि कृष्णकथा ‘रासलीला’ या नवाने लोकप्रिय आहे. भारतीय उपखंडातील विविध प्रांतांना, भूभागांना समाजन आशयसूत्रांनी जोडण्याचे काम रामकथांनी आणि कृष्णकथांनी केले आहे.

महाराष्ट्रातील ‘तमाशा’ हा लोकनाट्याचा सर्वात प्रभावी आणि लोकप्रिय प्रकार आहे. काशीरमध्ये ‘जश्न’ नावाचा लोकनाट्याचा विशेष प्रकार रूढ आहे. ‘सामूहिक रूपाने साजरा होणारा उत्सव’ असे त्याचे स्वरूप आहे. ‘नौटंकी’ या नावाचे लोकनाट्य उत्तर प्रदेशात सादर होते. त्यात ऐतिहासिक योद्दे, दरोडेखोरांच्या प्रेमकथा वर्णन केलेल्या असतात. त्यात शृंगारिकतेला प्राधान्य असते. गुजरात राज्यात ‘भवाई’ हा लोकनाट्याचा विशेष प्रकार आढळतो. जीवनातील विविध भावभावानांना अभिव्यक्त करणारा हा नाट्यप्रकार आहे. राजस्थानमधील ‘छ्याल’ हे लोकनाट्य महाराष्ट्रातील कलां-तुन्यासारखे असते. त्यात शिवपक्ष आणि शक्तीपक्ष असे दोन आखाडे असतात. मध्य प्रदेशात ‘माच’ हे नृत्यनाट्य विशेष लोकप्रिय आहे. त्यात लोकरंगभूमी आणि नागर रंगभूमीचा समन्वय झालेला आढळतो. तामीळनाडूमध्ये ‘तीरुकुथू’ हा

पथनाट्यात्म लोकाविष्कार केला जातो. त्याचे विषय लौकिक जीवनातील असतात. ‘यक्षगान’ हा कर्णाटकातील लोकनाट्याचा प्रकार संपूर्ण भारताला परिचित आहे. त्यात संगीत, नाट्य, नृत्य आणि चित्रकला यांचा संयोग झाला आहे. यक्षगानात पौराणिक-ऐतिहासिक कथांवर आधारित नाट्यप्रयोग होतात. आंध्रप्रदेशात ‘बुराकथा’ प्रचलित असून त्यात तीन व्यक्ती कथागीतातील प्रसंग साभिनय सादर करतात. तेथेच ‘विधीनाटकम्’ या लोकनाट्य प्रकारात पौराणिक कथांचे सादरीकरण केले जाते. बिहार आणि ओरिसा प्रांतात ‘छाऊनुत्यनाट्य’ हा कलाप्रकार रुढ आहे. यामध्ये वेगवेगळ्या मुख्यवट्यांचा उपयोग केला जातो. बंगाल आणि ओरिसा प्रांतातील ‘जात्रानाट्य’ विशेष लोकप्रिय आहे. रामायण, महाभारत, भागवत पुराणे, जीवनावर प्रभाव टाकणाऱ्या व्यक्ती आणि घटना या विषयांवर नाट्ये या कलाप्रकारात सादर होतात. थोडक्यात लोकनाट्याच्या या विविध अभियांत्रांमध्येही एक समान सूत्र आहे. भारतीय संस्कृतीच्या विषिष्ठतेतील एकतेचा आशय सांगणारी ही लोकनाट्य परंपरा हात्यारतीय संस्कृतीचा लक्षणीय ठेवा आहे.

समारोप : प्राचीन काळापासून भरतात अभिजात संस्कृती आणि लोकसंस्कृती या दोन्ही धारा समान्तर स्वरूपात प्रवाही राहिल्या आहेत. लोकसंस्कृतीने लोकगीते, लोककथा आणि लोकनाट्यांच्या माध्यमातून आपल्याच अंतरंगाचा सातत्याने आविष्कार केला आहे. तिचे सत्त्व आणि सत्त्वाविष्कार हेच आपले 'सांस्कृतिक संचित' आहे. त्यातही 'विविधतेतील एकते'चा प्रत्यय येत राहतो. प्रादेशिक विविधता, धार्मिक विविधता, कथनपद्धती आणि सादरीकरणातील विविधता असूनही या सर्व विविधतेतील 'लोककथन'चा सांस्कृतिक आशय मात्र एक राहातो. सर्व प्रकारच्या लोकाविष्कारांतील विविधतेचे हे मर्म आपण समजून घेतले पाहिजे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) खालील गाळलेल्या शब्दांच्या जागी योग्य शब्दांची योजना करा.

- (०१) लोकसाहित्य ही संज्ञा ————— यांनी
रुढ केली.

(०२) लोकसाहित्याचा निर्माता अज्ञात असतो म्हणून
त्याला ————— म्हणतात.

(०३) लोकसाहित्य म्हणजे ————— संग्रह
होय.

(०४) ————— हा ग्रंथ लोकगीतांचा
महासंग्रह आहे.

- (०५) लोकगीतांची परंपरा _____,
 _____, _____,
 _____,
 यांनी जोपासली.

(०६) गौतम बुद्धाच्या पूर्वजन्माशी निगडित लोककथांना
 _____ म्हणतात.

(०७) जैनधर्माच्या लोककथा _____
 म्हणून ओळखल्या जातात.

(०८) विधीनाटचाचे _____ आणि
 _____ हे घटक असतात.

(०९) जशन हा लोकनाटचाचा प्रकार
 _____ प्रांतातील आहे.

(१०) कर्नाटकातील लोकनाट्य _____
 नावाने ओळखले जाते.

७.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

अश्मयूग :

पूर्वपुराणाशमयुग इ.स. पू. ५,००,००० ते १,५०,०००
 मध्यपुराणाशमयुग इ.स. पू. ५०,००० ते २५,०००
 उत्तरपुराणाशमयुग इ.स. पू. ५०,००० ते १०,०००
 आंतराशमयुग इ.स. पू. १५,००० ते १०,०००
 नवाशमयुग इ.स. पू. ८,००० ते १०००

ताष्ठपाषाणयग : इ.स.प. २५०० ते ६००

प्राचीन कालखंड : इ.स.प. ४०० ते १०००

ਸਥਾਨਗੀਤ ਕਾਲਬੰਡ : ਇ.ਸ. ੧੩੦੫ ਤੇ ੧੮੫੮

मोगल अंस्ल : इ. स. १५२६ ते १८५८

अर्वाचीन काल्यवंड : इस १/५८ ते ३४५९

हांगड़ी अंसल : ३ स १/५/ ते १९४९

स्वातंत्र्योत्तर कालावधि : इ स १९५९ पासक

क्लॉकलाय और क्लॉकलटी (Folk ways) : प्राचीन

अधिकारी संभाषण प्रोशास्त्र भोजन

अबोधपणे होणारे सवयीचे वर्तन म्हणजे लोकरीत. त्यालाच लोकरुढी असे म्हणतात. या लोकरीतीची समाजात अनौपचारिकपणे अंमलबजावणी होते. उदाहरणार्थ, थोरामोठ्यांना अभिवादन करण्याची पद्धती, जेवायला कसे बसावे, केळ्हा जेवावे, ताटात कोणत्या बाजूला कोणते पदार्थ वाढावेत यासंबंधीचे संकेत रुढ होतात. स्थित्यांनी डोक्यावर पदर घ्यायचा

संकेत, देवळात जाताना जोडे बाहेर काढण्याची अट हे सवयप्रधान वर्तन 'लोकरूढी' म्हणून संबोधले जाते.

लोककथा : ज्याचा कुणी कर्ता नसतो अशी मौखिक परंपरेने चालत आलेली निवेदनप्रधान गोष्ट. लोककथांमध्ये परंपरेने चालत आलेला सांस्कृतिक आशय असतो.

लोकविद्या : यातील लोक म्हणजे वंश, भाषा, व्यवसाय, धर्म अशा घटकांमध्ये समानत्व असलेल्या व्यक्तींचा जनसमूह. या लोकसमूहातील लोकांच्या आचारविचार, कलाकल्पना, निसर्ग व मानवाच्या परस्परसंबंधांच्या समजूत, नीती, श्रद्धा व विश्वास याबाबत परंपरेने चालत आलेला एकजिनसी संस्कार असतो. या सामूहिक लोकमनाचा आविष्कार, धर्मविधी, कहाण्या, उद्घाणे, गाणी, चित्र, उत्सव अशा विविध माध्यमांतून होतो. त्याला 'लोकविद्या' किंवा 'लोकसाहित्य' असे म्हणतात. सर्वसाधारणपणे लोक म्हणजे ग्रामीण किंवा नगर भागात राहणारा जनसमूह. त्याची स्वतःची परंपरा असते. या सांस्कृतिक परंपरेमुळे या जनसमूहाला विशिष्ट ओळख प्राप्त होते.

७.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) बरोबर, (२) बरोबर, (३) चूक, (४) चूक, (५) बरोबर, (६) बरोबर, (७) चूक, (८) चूक.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) आश्रम पद्धतीची भव्य कल्पना मानवी विचारांच्या इतिहासात इतरत्र कोठेही आढळून येत नाही. (२) दशलक्षणी सदाचाररूप धर्माचे पालन केले पाहिजे असे सांगितले आहे. (३) लोकसंस्कृतीचे प्रमुख अंग मानले जाते. (४) हाजची यात्रा करणाऱ्या मुस्लीम व्यक्तीला दिली जाते. (५) भूदान चलवळउभारून भारतीय संस्कृतीतील दान संकल्पनेचा आशय अधिक संपन्न केला.
- (आ) (क) (७), (ख) (१), (ग) (४), (घ) (२), (च) (५), (छ) (३), (ज) (६).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (ग), (२) (ग), (३) (क), (४) (घ).
(आ) (१) लोकसंस्कृतीत पुरातनत्वाचे निर्भेळ अवशेष सापडतात.
(२) भारतीय संस्कृतीत नागरसंस्कृती आणि लोकसंस्कृती अशा दोन धारा आहेत.
(३) माणूस आणि निसर्ग यांची गुणात्मक रचना, माणूस आणि माणूस यांच्या संबंधांची गुणात्मक रचना आणि सर्वक्षेत्रीय मूल्यरचना ही संस्कृतीची तीन अंगे आहेत.
(४) लोकजीवनामध्ये धर्माचे सामाजिकीकरण होण्याची प्रक्रिया अटल असते.
(५) पारंपरिकता आणि परिवर्तनशीलता हे लोकसंस्कृतीचे दोन मुख्य विशेष आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (०१) रवींद्रनाथ टागोर, (०२) अपौरुषेय, (०३) निरागस लोकांचे ज्ञान, (०४) गाथा सप्तशती, (०५) सूत, भाट, मागध, चारण, कुशीलव, (०६) जातककथा (०७) चूर्णकिकथा, (०८) विधीनाट्य, (०९) काश्मीर, (१०) यक्षगान.

७.५ सारांश

त्याला 'आचरण' म्हणतात त्याला धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, न्यायशास्त्र, समाजशास्त्रात वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाते. आचारधर्म ही संकल्पना जगातील सर्व धर्मांमध्ये आढळते. अनेक धर्मग्रंथांमधून त्याचे सविस्तर विवरण झालेले आहे. चतुराश्रम, चातुर्वर्ण आणि चतुर्विध पुरुषांची आचारधर्माचे पोषण केले आहे. आचारधर्म जेव्हा व्यापक समाजात जाऊन पोहोचतो तेव्हा रूढी, प्रथा, परंपरा, व्रत-वैकल्ये, दानधर्म, तीर्थयात्रा यांच्या रूपाने त्याचा विस्तार होत असतो. लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्यातून आपल्याला विशाल भारतीय संस्कृतीचे उदात दर्शन घडते. म्हणूनच या घटकात आपण 'भारताविषयी' आणि 'भारतीय माणसाविषयी' विशेष माहिती एकत्रित स्वरूपात अभ्यासली. शेवटी व्यक्तीचे अंगभूत व्यक्तिमत्त्व धर्म-संस्कृती-समाजाच्या प्राणभूत व्यक्तिमत्त्वासाठी आचरणाचा मार्ग स्वीकारते असा निष्कर्ष आपण काढला आहे.

७.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) तुमच्या परिसरातील लोकसंस्कृतीचे आणि
लोकाचाराचे विशेष जाणून घ्या.
 - (२) लोकसाहित्याचे मर्म उलगडून दाखवा.
 - (३) भारताविषयीच्या माहितीच्या आधारे भारतीय संस्कृतीचा
परामर्श घ्या.
 - (४) भारतीय माणसाची आचरण वैशिष्ट्ये तुमच्या शब्दात
लिहा.
 - (५) आचरण आणि संस्कृती पालन परस्परांना कसे पूरक
असतात, ते विशद करा.
 - (६) ‘रुढी’, ‘नवस’, ‘प्रायश्चित्त’ आणि ‘तीर्थयात्रा’ या
विषयांवर स्वतंत्र लघुटिपणे तयार करा.

७.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) महाराष्ट्रीय संस्कृतीच्या वैशिष्ट्यांचा शोध घ्या.
 - (२) नागर संस्कृती आणि ग्रामीण संस्कृती यांच्याविषयी माहिती पिलवा.
 - (३) तुमच्या परिसरातील एखाद्या कुटुंबाची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जाणन घेऊन त्याचे मत्त्युमापन करा.

- (४) तुमच्या व्यक्तिगत आचरणाचे तुम्हांला जाणवणारे गुणदोष निश्चित करा.

७.८ अधिक वाचनासाठी प्रस्तके

- (१) जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), : भारतीय संस्कृती कोश खंड १ ते १०.
 - (२) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोश.
 - (३) पगार सयाजी, खानदेशातील ग्रामदैवते आणि लोकगीते (प्रस्तावना : डॉ. र. ना. वरखेडे)
 - (४) भवाळकर तारा, लोकसाहित्य, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ प्रकाशन.
 - (५) मांडे प्रभाकर, लोकरंगभूमी : परंपरा, स्वरूप आणि भवितव्य.
 - (६) मोरजे गंगाधर, लोकसाहित्य : बदलते संदर्भ बदलती रूपे.
 - (७) वरखेडे, र. ना. (संपा.), लोकसाहित्य आणि लोकपरंपरा.
 - (८) शिंदे विश्वनाथ, लोकसाहित्य मीमांसा (भाग पहिला).

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgmt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/Upsc (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in Oops and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through Asp.Net
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम
Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ.
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts